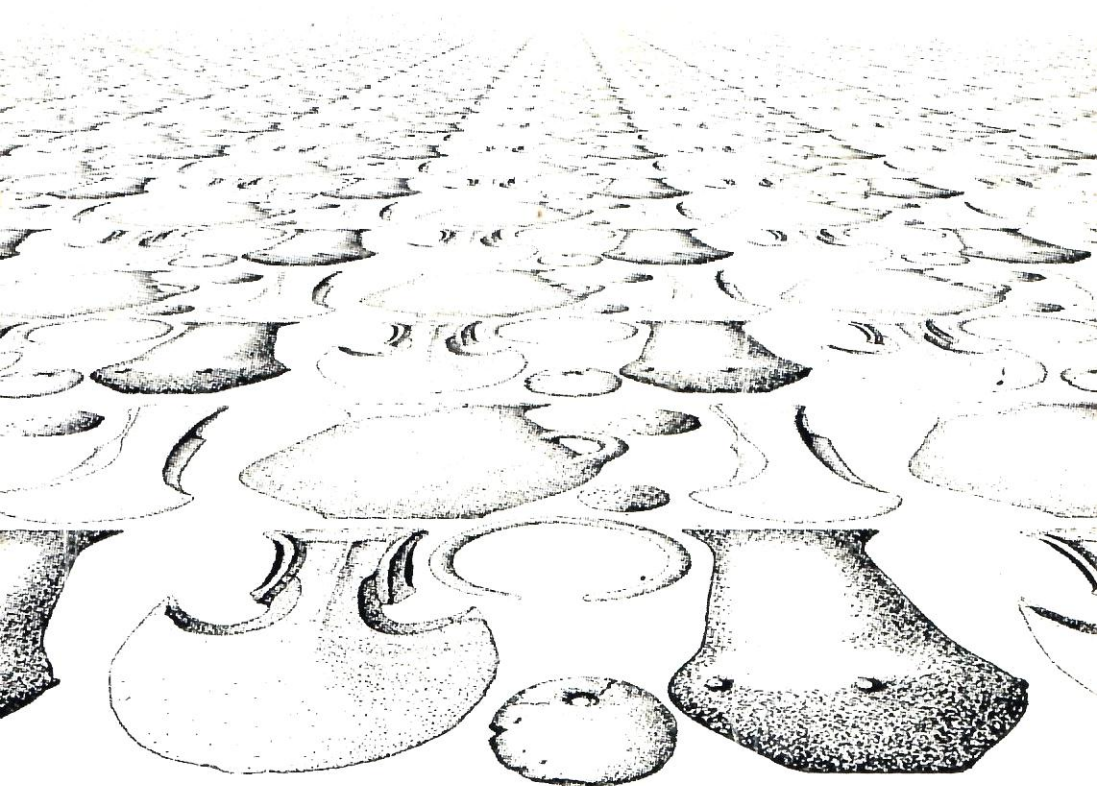

ამირან კახიძე, უოთა მამულაძე

ჭოროხის აუზი კოლხური კულტურის უძველესი ძეგლი

ამირან კახიძე, შოთა მამულაძე

**ჭოროხის აუზი
კოლხური კულტურის
უძველესი კერა**

ს. ს. „გამომცემლობა აჭარა“
გათუში – 2000

ნაშრომში უახლესი აღმოჩენების მიხედვით ნაჩვენებია, რომ ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა მაღალგანვითარებულ ბრწყინვალე ბრინჯაოს კოლხური კულტურის უძველეს კერას; თვითმყოფადი, დასავლურ-ქართული კოლხური კულტურის გენეზისის მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი მძლავრმა ისტორიულმა წანამძღვრებმა. შესაბამისად მიმოხილულია ამ მხარის ახალი ქვის ხანისა და ენეოლით-ადრებრინჯაოს მონაპოვრები. ჭოროხის აუზის უძველესი მეტალოგენური კერის არსებობამ, ანატოლიურ თუ ეგეოსურ ცივილიზაციებთან სიახლოვემ ხელი შეუწყო სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს გადაქცევას კოლხური კულტურის სამშობლოდ, ქართული სახელმწიფოებრიობის აკვნად. საკვლევ ტერიტორიაზეა უპირატესად წარმოდგენილი ამ კულტურის ძირითადი კომპონენტების პროპორციები, გარდამავალი ფორმები და უადრესი ნიმუშები. პირველად შედის სამეცნიერო მიმოქცევაში აჭარის მთიანეთში, აჭარის-წყლის ხეობასა და მდ. ჭოროხის ქვემო წელზე სავსე კვლევა-ძიებისა თუ შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა. ამ მიმართებით განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ყიშლას, ჯანჯღნარის, ნაჩადრევის, ვაიოს, სიხალიძეების, ზუნდაგის, კირნათის, თხილნარისა და ტალახნარის მონაპოვრები. ახლო მომავალში ბევრი ექსპონატი დაამუშავნებს ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის საექსპოზიციო დარბაზს.

ავტორები რწმენას გამოთქვამენ, რომ წიგნი გარკვეულ სამსახურს გაუწევს ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსულით დაინტერესებულ მკითხველ საზოგადოებას; ასევე, სიაშოვნებით მიიღებენ საქმიან შენიშვნებსა და წინადადებებს.

რედაქტორი **გ. გრიგოლია** – ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი

რეცენზენტები: **ს. გოგიტიძე და ნ. პაპავაძე** – ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატები

© ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“ – 2000
ISBN 99928-44-47-7
Email: adjara-pub@basri.net

წინასიტყვაობა

ჩვენი საუკუნის 90-იანი წლებისათვის ქვეყანაში შექმნილ სიძნელებებთან დაკავშირებით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, აჭარის ტერიტორიაზე გეგმაზომიერი სავსე არქეოლოგიური სამუშაოები დროებით შეჩერდა. ვითარება მკვეთრად იცვლება 1998 წლიდან, როცა შეიქმნა საქართველო-ბრიტანეთის, კერძოდ, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმისა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის აშშ-ის მუზეუმის ბერძნულ-რომაულ სიძველეთა დეპარტამენტის ფიჭვნარის პირველი საერთაშორისო ექსპედიცია. 1998-2000 წლებში ექსპედიციამ ფიჭვნარის ნაქალაქარის, ძვ.წ. V ს. კოლხური სამაროვნის, ძვ.წ. V-IV ს.ს. ბერძნული ნეკროპოლისა და ელინიზმის ეპოქის სამაროვანზე განახორციელა ფართო მასშტაბის სავსე სამუშაოები. ქვეყნის ეროვნული საგანძური შეივსო უახლესი აღმოჩენებით, დაიწერა არაერთი ნაშრომი, რომელიც მალე გამოქვეყნდება ქართულ და ინგლისურ ენაზე. სპეციალისტები ორგზის იყვნენ მიწვეული ბრიტანეთის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ ოქსფორდსა და ლონდონში. მსგავსი კონტაქტები მომავალშიც გაგრძელდება.

2000 წლიდან მუშაობა დაიწყო გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალისა და გერმანიის ფ. შილერის სახელობის იენის უნივერსიტეტის ერთობლივმა ექსპედიციამ. ხელშეკრულების თანახმად ექსპედიცია 6 წლის განმავლობაში იმუშავებს აფსაროსისა და მისი შემოგარენის ტერიტორიაზე. სავსე სამუშაოებში მონაწილეობას იღებენ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის თანამშრომლები.

მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო აჭარის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ისტორიაში აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის უზენაესი

საბჭოს გადაწყვეტილებით, პირადად ბატონ ასლან აბაშიძის ინიციატივით 1994 წლის მაისში ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დაფუძნება და გონიო-აფსაროსის მუზეუმ-ნაკრძალის შექმნა. 1995 წლიდან აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს დაფინანსებით საინტერესო სამუშაოებს ახორციელებს გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ფონდები ყოველწლიურად ივსება ახალ-ახალი შემთხვევითი აღმოჩენებით.

ნაშრომი მიზნად ისახავს სამეცნიერო მიმოქცევაში შეიყვანოს ახლად მოპოვებული ნივთიერი კულტურის ძეგლები. გარდა ამისა, ახლანდელი მონაცემებისა და უახლესი მონაპოვრების მიხედვით შესაძლებელი ხდება კიდევ ერთხელ გაგამახვილოთ ყურადღება ჭოროხის აუზის როლზე კოლხური კულტურის ფორმირებაში. მართლაც, განსაკუთრებულია საკვლევი რეგიონის წვლილი ჩვენს ქვეყანაში მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ფორმების ჩასახვა-განვითარებაში, უძველესი მეტალოგენური კერის ფორმირებაში, მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი კოლხური კულტურის გენეზისში, ანატოლიურ თუ ეგეოსურ ცივილიზაციებთან ურთიერთობებში, აქვე დაირწა პირველი სახელმწიფოებრიობის აკვანი (დიოხი, კოლხა), გაჩნდა რკინის მეტალურგიის უძველესი კერები. კიდევ უფრო მკვეთრ აღმავლობას განიცდის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო. ანტიკურ ხანაში (ძვ.წ. VI ს.-ახ.წ. IV ს.) იგი მსოფლიო ისტორიული პროცესების მონაწილე ხდება. მასზე გადიოდა უმნიშვნელოვანესი საზღვაო, სამდინარო თუ სახმელეთო მაგისტრალები. ათასწლეულის მანძილზე უწყვეტი სავაჭრო-ეკონომიკური თუ კულტურული ურთიერთობანი ჰქონდა ჯერ ბერძნულ, ხოლო შემდგომ რომაულ სამყაროსთან. ამ საკითხების შესახებ საუბარი სხვა დროს იქნება. ამჯერად ჩვენი კვლევის ინტერესების სფერო შემოიფარგლება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლებით. ბუნებრივია, გარკვეული მონაცემებია მოტანილი უფრო ადრეული მონაპოვრების შესახებაც.

ჭოროხის აუზის გაოგრაფიული გარემო

კავკასია, კერძოდ, მისი სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, სამართლიანად ითვლება საკაცობრიო ცივილიზაციის ერთ-ერთ უძველეს კერად. თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით იგი წარმოადგენდა ორი კონტინენტის – ევროპისა და აზიის საზღვარზე მოთავსებულ ძველი კულტურული სამყაროს შემადგენელ ნაწილს. აწ განსვენებული არქეოლოგი ე.კრუპნოვი მიუთითებდა, რომ კავკასიის უძველესი გომებისა და ხალხების როლი მარტო იმით არ ამოიწურება, რომ შექმნეს მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი არქეოლოგიური კულტურები და მძლავრი მეტალურგიული კერები, არამედ ისინი ამავდროულად გამოდიოდნენ შუამავლებად ათასწლეულების მანძილზე ევროპისა და კულტურულად ადრე დაწინაურებულ ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებს შორის ურთიერთობათა სფეროში.¹

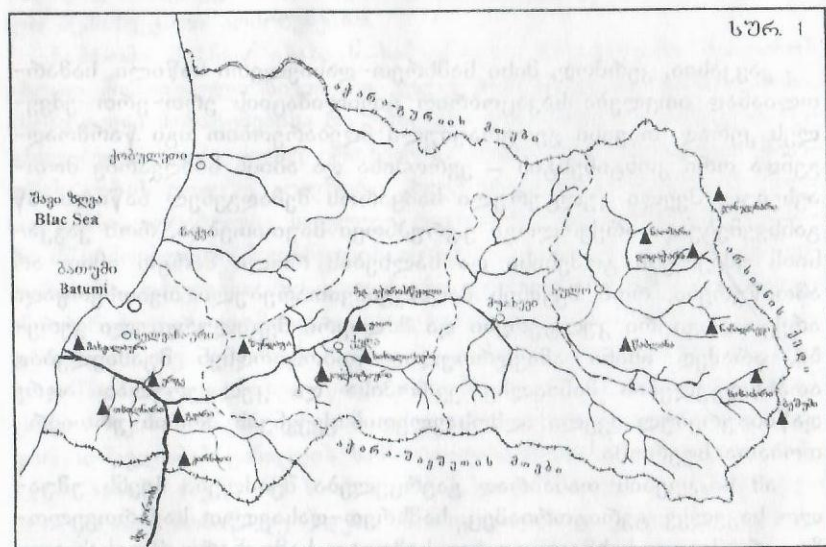
ამ სიგეყვების თანაბრად გავრცელება შეიძლება ჩვენს უშუალო საკვლევ ტერიტორიაზეც, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოზეც, რომელიც სახმელეთო თუ საზღვაო-სამდინარო მაგისტრალებით უშუალოდ ეკვროდა და ეკავშირდებოდა უძველეს ანატოლიურ, წინააზიურ თუ ეგეოსურ ცივილიზაციებს. ამ ბოლო წლებში ჩვენი ქვეყნის საგანძური მნიშვნელოვნად გამდიდრდა ახალი აღმოჩენებით, რომლებიც ადასტურებენ, რომ ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა საკაცობრიო კულტურის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერას, თვითმყოფადი კულტურებისა, უძველესი ქართული გომობრივი და სახელმწიფოებრივი გაერთიანების აკვანს (სურ. 1).

მოკლედ მიმოვიხილათ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, განსაკუთრებით ჭოროხის აუზის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოს. დავიწყებთ ზღვისპირეთით.

1 Крупнов Е.И. Кавказ в древнейшей истории нашей страны. – ВИ, 5, 1966, стр. 40.

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს გეოგრაფიული. ჭოროხის აუზს, თანამედროვე აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკას დასავლეთიდან სამღერავს შავი ზღვა, აღმოსავლეთიდან — არსიანის ქედი, სამხრეთიდან — შავშეთის ქედი. სანაპირო ვაკე-დაბლობებს აღმოსავლეთით ბორცვები ცვლის. მათი ერთი ნაწილი მდებარეობს ალწვეს ციხისძირის, მწვანე და გონიოს კონცხების სახით. ბორცვები მდინარეების: კინტრიშის, ჩაქვისწყლის, ყოროლისწყლის, ბა-

რცხანისწყლის, ჭოროხის და სხვა მდინარეების აუზთა წყალგამყოფები. ბორცვიანი ზონა აღმოსავლეთით იცვლება საშუალო სიმაღლის მთებით, ამ უკანასკნელს კი მაღალი მთები ცვლის. ჩრდილოეთიდან მდ. კინტრიშამდე სოლისებურადაა შემოჭრილი კოლხეთის ვაკე-დაბლობი. სამხრეთით, ბათუმის მიდამოებში, მდებარეობს კახაბრის ვაკე, რომელიც მდ. ჭოროხის მეოთხეული და თანადროული ნაფენებითაა შექმნილი. ადრე კახაბრის ველი ჭოროხის დელტა ყოფილა. გეომორფოლოგიური და ისტორიული მონაცემები ცხადყოფენ, რომ უკანასკნელი ათასწლეულების მანძილზე მომხდარა სანაპირო ხაზის არსებითი ცვლილებები ჭოროხის დელტისა, ბათუმის და ბათუმის ყურის წარმოქმნის შედეგად. ჭოროხის, კინტრიშის, ჩოლოქის, ჩაქვისწყლის აკუმულაციური

დაბლობების ფუძე მიმართულია ზღვისკენ, ხოლო წვერი სოლისებურად იჭრება ბორცვიან მთისპირა რელიეფში ხეობების გასწვრივ.

აჭარის ვაკე-დაბლობები ახლო გეოლოგიურ წარსულში, სახელდობრ, მესამეულის ბოლოს და მეოთხეულის დასაწყისში ზღვით იყო დაფარული. ზღვის უბეების ადგილზე წარმოიშვა აკუმულაციური დაბლობები, რომლებიც წარმოდგენილია თიხის, ქვიში-სა და რიყის შემცველი ქანებით. მეოთხეულის ნალექები ძირითადად წარმოადგენენ პერიფერიულ ნაწილებში მდებარე ქედების გადარეცხვის პროდუქტს, გადაგანილს მდინარეებით; ნაწილი კი — ზღვის აბრამიული მოქმედების შედეგია.

სანაპირო ვაკე-დაბლობებს ეკვრის ბორცვებისა და მთისპირების რელიეფი, რომელიც ოროგრაფიულად აჭარა-გურიის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ, დასავლეთ, ჩრდილო-დასავლეთ განტოცებითაა დაბოლოებულია წარმოდგენილი.²

ბორცვიან-მთისპირა რელიეფს აკრავს დაბალი და საშუალო სიმაღლის გეოგრაფიული-ეროზიული მთა-ხეობათა რელიეფი. იგი წარმოდგენილია აჭარა-გურიის ქედის დასავლეთი, ჩრდილო-დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი განტოცებებით, აგრეთვე აღმოსავლეთი ჭანეთის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილით.

საშუალო სიმაღლის მთიანი რელიეფიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისა და აღმოსავლეთის მაღალმთიანი რელიეფი ვრცელდება.

სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს მთისწინეთის ერთსართულიანი გორაკ-ბორცვიანი ზოლი ხასიათდება ნესტიანი სუბტროპიკული ჰავით, წითელმიწა ნიადაგებით და კოლხეთის ტიპის მცენარეულობით. აქ არის ნამდვილი სუბტროპიკული ლანდშაფტი დამახასიათებელი კლიმატური, ნიადაგური და გეობოტანიკური პირობებით. ეს ზოლი მიუყვება აჭარა-იმერეთის ქედის დასავლეთ დაბლობებს და მის გოტებს — შავშეთისა და პონტოსის ქედებს. გეოლოგიურ აღნაგობაში მონაწილეობს მესამეული და მეოთხეული ფორმაციები, კერძოდ, ნაგანებამდე პალეოგენური (ვულკანოგენური ეოცენის პორფირიგული წყება). მის ჩრდილოეთით კი — ნეოგენური და ოლიგოცენური ნალექები. მეოთხეული ნაფე-

2 ქ. ალასანია, აჭარის ასსრ დასავლეთი ნაწილის გეოგრაფიული ლანდშაფტები. - ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, ბათუმი, 1958, გვ. 213-240; მისივე, აჭარის დასავლეთი ნაწილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება. - ბათუმის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII-VIII, ბათუმი, 1959-1960, გვ. 160-166.

ნები მდინარეული და მღვური გერასებითაა წარმოდგენილი, რომელთაც ამფითეაგრიზებული განლაგება აქვთ. ოროგრაფიულად აჭარა-გურიის მთისწინეთი რამდენიმე მონაკვეთისაგან შედგება, რომლებიც მცირე კავკასიონის მთიანეთის სხვადასხვა შემადგენელ ერთეულს ეკუთვნის. მთისწინეთს მოსდევს მაღალმთიანი ალპური მონა.

მღვის სანაპირო ვაკე-დაბლობის, გორაკ-ბორცვოვანი და მთისწინა მონისათვის (მღვის დონიდან 400-500 მ სიღრმეზე) დამახასიათებელია ნოტიო სუბტროპიკული ჰავა, თბილი ზამთარი და ხანგრძლივი ცხელი ზაფხული. საშუალო წლიური ტემპერატურა $+13-+14^{\circ}$. მცენარეთა ნაწილი შუა ზამთარშიც განაგრძობს ვეგეტაციას, რაც მხარეს აძლევს ბუნების განუმეორებელ სილამაზეს. იგი თავისებურ „ნალექთა პოლუსსაც“ წარმოადგენს. საშუალო წლიური ნორმა 1800-2700 მმ-ია. კოლხეთის სწორედ სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილშია წარმოდგენილი რელიქტური მეზოფილური ფლორა, რომელიც აქ მესამეული პერიოდიდან შემორჩა.

ჩვენს საკვლევ გერიგორიაზე და მთელს აღმოსავლეთ შავი-მღვისპირეთში ადრე გაბატონებული ყოფილა კოლხეთის გიპის გაუვალი ლეშამბოიანი ტყეები (მუხა, რცხილა, წაბლი და სხვა) და ჭაობის მცენარეულობა (ლეღი, წყლის ბაია, ჭაობის მამბახი და სხვა). ახლა ეს ადგილები ნარგავ-ნათესებსა და ციგრუსოვანთა ბაღებს უკავიათ. აქა-იქ შემორჩა მურყანი, მთის ფერდობებზე კი — წიფელი და მდიდარი ქვეტყე (მოცენარი, შექერნარი, წყავნარი და ა.შ.). ტყეები მდიდარია ცხოველებით, ხოლო მდინარეები — (ჭოროხი, მაჭახელა, აჭარისწყალი, ყოროლისწყალი, ჩაქვისწყალი, დეხვა, კინგრიში, ჩოლოქი, ნაგანები) ისტოფაუნით. გვხვდება სხვადასხვა სახის ხერხემლიანი ცხოველები, ფრინველები და თევზის სხვადასხვა ჯიშები. ბევრია ბუნებრივი საძოვრები, სასარგებლო წიაღისეული — გორფი, მაგნეტიტი, რკინის მადანი, ოქრო, ფერადი ლითონები — გყვია, სპილენძი, ბარიტი, მინერალები, სამენი მასალა, ძვირფასი ჯიშის ხეები და ა.შ.³

3 ვრცლად იხ. ალ. ჯაფარიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია, გეომორფოლოგია, I, თბ., 1926; ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწილი II, 1970; ნ. კეცხოველი, საქართველოს მცენარეულობის ძირითადი ტიპები, თბილისი, 1935; ზ. გველიანი, კ. ნეიძე, აჭარის ასსრ ზოგადი ეკონომიკურ-გეოგრაფიული დასახიათება. — ებხუმის სახ. გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, XI, 1962; ნ. ნიჟარაძე, ნ. ჯიბუჯი, აჭარის ასსრ, ბათუმი, 1957; დ. დიასამიძე, ნ. ნიჟარაძე, აჭარის ასსრ, 1967; მ. საბაშვილი, საქართველოს სსრ გენიანი მონის ნიადაგები, თბილისი, 1936; ქ. ალასანი, აჭარის ასსრ

ჭოროხის ხეობა. ჭოროხი შავი მღვის აუზის ერთ-ერთი დიდი მდინარეა. იგი სათავეს იღებს ოქუს-ბადაღალის მთებში. მისი საერთო სიგრძე 438 კმ.-ია აქედან საქართველოს გერიგორიაზე 26 კმ-ია. ჭოროხის აუზის ფართობი 22130 კვ. კმ-ია. მდინარე უმთავრესად მიედინება გექტონიკურ ხეობაში, აღმოსავლეთი პონგოს მთებსა და ჩრდილოეთ გაერს შორის. იგი ერთვის შავ მღვას ქ. ბათუმის სამხრეთით, როგორც ვახუშტი ბაგონიშვილი აღნიშნავდა „დის ფრიად ჩქარად ქვიანსა, კლდიანსა და ხრამოვანსა შინა“⁴. მდ. ჭოროხი ძირითადად სამრდოლოს თოვლის, წვიმისა და მიწისქვეშა წყლებით. წყლის საშუალო წლიური ხარჯი მესართავთან 277 მ³/წმ. წყალდიდობა იცის გამაფხულზე, წყალმოვარდნები — შემოდგომაზე.⁵ იყენებენ სარწყავად, ხე-ტყის დასაცურებლად, ძველად დინების ქვემო ნაწილს ნაოსნობისთვისაც გამოიყენებდნენ და სხვა.⁶

მდ. ჭოროხის ქვემო წელი მრავალი ხეობით არის დასერილი, რომელთა შორის ყველაზე პატარა შავი მღვის ნაპირის გასწვრივ მდებარეობს სოფ. გონიოსა და მაკრიალს შორის. ამ გერიგორიის გეოგრაფიას ქმნის პონგოს ქედის ერთ-ერთი განშტოება ანტიგავრი, რომელიც ქვახიდას მთიდან იწყება და თავის სახელს აძლევს მთელ მასივს; იგი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიემართება და შავ მღვაში იჭრება რამდენიმე კონცხით. ქვახიდიდან ჭოროხის მიმართულებით გამოდის რამდენიმე განცალკევებული განტოტება. ისინი ექვსი ხეობის დასერილ ბუნებრივ კედელს ქმნიან: კერძოდ, მაკრიალი, ბელღევანი, ჩხალი, მურღული, ქათილი, ციხილეთი. ხეობები მდინარეების სახელით იწოდებიან. ამ განშტოებათა შორის ყველაზე სამხრეთით დიდ თევზსა და მთა ციალს შორის მდებარეობს ციხილეთის ხეობა, სადაც გაშენებულია ქ. ართვინი. მურღულის ხეობა მდებარეობს ციალის განშტოებასა და

დასავლეთი ნაწილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული ლანდშაფტური დასახიათებისათვის (საკანდ. დის.), ბათუმი, 1961; მისივე, აჭარის დასავლეთი ნაწილის ფიზიკურ-გეოგრაფიული დასახიათება. — ბათუმის შოთა რუსთაველის სახ. პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VII-VIII, ბათუმი, 1959-1960; მ. ძეგლაია, მ. კვირკველია, აჭარის გეოლოგიური ისტორია, თბ., 1987; Гамкрелидзе П.Д. Геологическое строение Аджаро-Триалетской складчатой системы, Тб., 1949; Манджгаладзе Д.В. Реликтовые леса Аджарии, Тб., 1982; მისივე, Проблемы геологии Аджаро-Триалетии, Тб., 1974.

4 ქართლის ცხოვრება, გ. IV, ბაგონიშვილი ვახუშტი, აღწერა საქაფოსა საქართველოსა, თბ., 1973, გვ. 676.

5 ქსე, XI, თბილისი, 1987.

6 ნაოსნობაზე იხ. თ. ბერაძე, მდგომარეობა ძველ საქართველოში, თბ., 1981; ზ. კუჩაღიშვილი, ნაოსნობა საქართველოში, თბ., 1987 და სხვა.

მის ჩრდილოეთით მდებარე დაღისგითეფეს შორის. დაღისგითეფესა და ზელონადაღს შორის ჩხალის ხეობა მდებარეობს. მას თან ახლავს პელევეანი, რომელსაც ჩრდილოეთით სამღვრავს ყარაშ-ალვარის მთის გოგი, საიდანაც გამოდის შავი ზღვისკენ მიმართული დანარჩენი განტოტებანი. უკიდურეს დასავლეთით მდებარეობს სარფის ხეობა. ამ ხეობების მთების ზემო კალთები, გარდა ორი უკანასკნელისა, ალპურ მონას ეკუთვნის და ნოყიერი საძოვრებით არის დაფარული. ჭოროხის ხეობაში სივიწროვისა და ციცაბო მთების სიმრავლის გამო სხვა ხეობებთან შედარებით სასნავე-სათესი მიწები ცოცხაა. ჭოროხის აუზის ხეობათაგან მურღულის ხეობა ნიადაგის კარგი თვისებებისა და კარგი მოსავლიანობის გამო ყველაზე დასახლებული ხეობაა. მისი ჰავაც ხელსაყრელია. ხანმოკლე, მაგრამ მკაცრი ზამთარი ნოემბრის შუა რიცხვებიდან იწყება.⁷ მდინარე ჭოროხის ერთ-ერთი მომრდილი შენაკაბია მაჭახლისწყალი. იგი მდებარეობს შავშეთის ქედის ბოლოს სამხრეთით და განედურადაა ორიენტირებული. შავშეთის ქედი ებჯინება ჭოროხის მარჯვენა ნაპირს სოფ. მაჭახლისპირთან მთავარანგელოზის მასივის (889 მ. ზ-დ.) სახით. იგი გამოჰყოფს აჭარისწყლისა და მაჭახლისწყლის ქვემო წელთა ხეობებს. მაჭახლისწყლის ხეობის დიდი ნაწილი დღეისათვის საქართველოს შემადგენლობაშია. ეს არის ღრმა ეროზიული ხეობა, რომლის ფსკერიც 100-300 მ აბსოლუტურ სიმაღლეზეა, იმ დროს როდესაც მეზობელი ქედების თხემები 1500-1800 მ-ს აღწევნ.⁸

კარჩხლის მთიანი მასივის ჩრდილო-დასავლური გოგი, რომელიც ჭოროხისა და მაჭახლისწყლის წყალგამყოფს წარმოადგენს, საქართველოს ტერიტორიის ფარგლებში თავისი ჩრდილო-აღმოსავლური ფერდობით შემოდის 13 კმ. მანძილზე. მწვერვალ სება-ლალიდან დასახელებულ მდინარეთა შესართავამდე და დაგვირგვინებულია მწვერვალთა გორგეულით (1447 მ).⁹

ჭოროხის აუზი მდიდარია სპილენძის საბადოებით. ა. იესენი აქ სამთამადნო წარმოების 10-ზე მეტ ლოკალურ ცენტრს გამოყოფდა. ამათგან უმთავრესი იყო ძანსულის, გიუმშიშანეს, ხოდის, კვარცხანის, მურღულის და სხვა ცენტრები.¹⁰ განსაკუთრებულ ყუ-

რადლებას იპყრობდა ძანსულის მდიდარი საბადოები, რომლებიც ა. წულაძის დახასიათებით „მთელ კავკასიაში იპყრობდა ყურადღებას“.¹¹ ძანსულის საბადოს მარაგი იმდენად დიდი იყო, რომ მის ბაზაზე რამდენიმე საწარმოს აგება შეიძლებოდა. დიდი იყო ხოდის სპილენძის საბადოები, რომელიც ართვინის ზემოთ ხოლდურს ხეობაში მდებარეობდა.¹²

ჭოროხის აუზი მდიდარი ყოფილა ვერცხლის საბადოებითაც. მათგან ევლია ჩელები გამოყოფს გიუმშიშანესა და ბაიბურთის ვერცხლის საბადოებს.¹³ ჭოროხის აუზი საერთოდ მდიდარი იყო სასარგებლო წიაღისეულით. სპილენძის და რკინის გარდა, აქ მოიპოვებოდა ოქრო, ვერცხლი, თუთია, გყვია და სხვა.¹⁴ (იხ. სურ. 1).

აჭარისწყლის ხეობა. აჭარისწყლის ხეობა მდებარეობს მცირე კავკასიონის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში – ცენტრალური იგალისა და ჩრდ. ესპანეთის განედზე. აჭარის მთიანი ქვაბული, რომელიც შემოსაზღვრულია აჭარა-იმერეთის, არსიანისა და შავშეთის ქედთა თხემებით, ესაზღვრება კოლხეთის ოლქში შემავალ აჭარა-გურიის მთისწინეთს, მცირე კავკასიონის ოლქში შემავალ აჭარა-იმერეთის ქედის ჩრდილო ფერდობსა და ახალციხის ქვაბულს.

მთავარ ოროგრაფიულ ერთეულებად გვევლინება აჭარა-იმერეთისა და შავშეთის განედური ქედები და მათი ურთიერთდამაკავშირებელი, მეტწილად მერიდიანული არსიანის ქედი.

აჭარის ქვაბულის ჩრდილო მხარე ოროგრაფიულად ემთხვევა აჭარა-იმერეთის ქედის სამხრეთი ფერდობის მონაკვეთს, მწვერვალ ერგედან მწვერვალ საყორნიამდე. ქვაბულის სამხრული გვირდი (მხარე) უჭირავს შავშეთის ქედის ჩრდილო კალთებს და დასავლურ ნაწილში პონგოს ქედისა და კარჩხალის მასივის ჩრდილო-დასავლური გოგის ბოლოებს. იგი გადაჭიმულია მწვერვალ კანლიდალიდან („სისხლიანი მთა“) დასავლეთით 65 კმ, მანძილზე. აჭარის ქვაბულს აღმოსავლეთიდან კეჭავს არსიანის ქედი, რომლის უმეტესი სამხრული მონაკვეთი თურქეთშია მოქცეული. იგი შიდა აჭარას მესხეთის ქვაბულისაგან გამოჰყოფს. საქართვე-

11 ა. წულაძე, ძანსული., გამ. „თანამედროვე აზრი“, №7, 1915.

12 Бацевич Л.Ф. Геологическое описание Батумского и Артвинского округов. Материалы для геологии Кавказа, II, Тифлис, 1887; Минеральные ресурсы ССР Грузии, Тифлис, 1933.

13 ევლია ჩელები, ზოგადი რეზიუმე, თურქულიდან თარგმან და კომენტარები დაკრთილ გ. ფუთურბეკ, ნაკვ. I, თბ., 1971, გვ. 318-319.

14 Бацевич Л.Ф. დასახ. ნაშრ.

7 ჯან მურიე, ბათუმი და ჭოროხის აუზი, ბათუმი, 1962, გვ. 16-18.

8 ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, გვ. 293.

9 ლ. მარუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 293.

10 Иессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе - ИТАИМК, вып.

120. М.-Л., 1935, стр. 156.

ელოს ფარგლებში არსიანის თხემი კლაკნილად არის მიმართული. შემდეგ გოდერძის უღელგეხილის უნაგირა (2025 მ), რომელზეც გადის ახალციხე-ბათუმის გზატკეცილი, არსიანის ქედს ანაწილებს ორ მონაკვეთად: მისი სამხრეთი მონაკვეთი მაღალია, ჩრდილო – უფრო დაბალი. გოდერძის უღელგეხილის დასავლურ (აჭარის ქვაბულში შემავალ) კალთებზე უფრო ნაკლები სიუხვით, ვიდრე აღმოსავლურ (მესხეთის ქვაბულში შემავალ) ფერდობებზე, მაგრამ მაინც გვხვდება ნეოგენის ტროპიკული მცენარეების გაქვავებული ნაშთები და ანაბეჭდები, რომლებიც გოდერძის წყების ვულკანურ ქანებშია მოქცეული. გოდერძის უღელგეხილის სამხრეთით არსიანის თხემზე მდებარეობს აჭარის უმაღლესი მთა ყანლიდალი (3007 მ).¹⁵

სხენებული ქედებიდან გამოწვდილი შტოქედები აჭარის ქვაბულს მრავალ ხეობად ყოფს, რომელიც დაახლოებით ემთხვევა აჭარა-შავშეთის სინკლინის ღერძს. გამოიყოფა აჭარისწყლის შემდინარე მერისისწყლის, ჩირუხისწყლის, სხალთისწყლის, ჭვანისწყლისა და ღორჯომისწყლის მნიშვნელოვანი ხეობები. მათი დიდი ნაწილი ღრმა და კანიონისებურია. მთიანი აჭარის ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი საშუალო სიმაღლის მთებს უჭირავს, რომლებიც მდ. აჭარისწყლის ხეობიდან ამფითეატრისებურად მალდლებს. ამ მთების ზემო ნაწილი კი მაღალმთიან ზონაშია მოქცეული. მთის ფერდობები და მდინარეთა ხეობები მკაფიოდ გამოსახული გერასიანობით ხასიათდება. როგორც მთები, ისე მთლიანად რეგიონი ძირითადად აგებულია პალეოგენური წყებებით. არსიანისა და შავშეთის ქედთა თხემებზე შეიმჩნევა მეოთხეული გამყინვარების კვალი, რომელსაც მოკლებულია თითქმის აჭარა-იმერეთის ქედის სამხრული (აჭარის ქვაბულში შემავალი) ფერდობები.¹⁶

როგორც ითქვა, აჭარა მდებარეობს ნოტიო სუბტროპიკული კლიმატის ზონში, რომელსაც რელიეფის ძლიერი დანაწევრების გამო ახასიათებს კლიმატის, მცენარეული საფარისა და ნიადაგების ვერტიკალური მონალობა.

¹⁵ ლ. მარუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 294.

¹⁶ ვრცლად იხ. გამკრელიძე პ.დ. Геологическое строение. Нижарадзе Н.И. Советская Аджария, Батуми, 1961; Нижарадзе Н.И. Джигути Н.М. Аджария, Батуми, 1978, ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, გვ. 290-295; მ. ძველია, ბ. კვირკველია, აჭარის გეოლოგიური ისტორია, თბ., 1987 და სხვა.

დიდი სიჭრელე ახასიათებს აჭარის ნიადაგეულ საფარს. ვორაკ-ბორცვოვან ზონაში წითელი თიხამიწები გვხვდება. ყველაზე მეტი ფართობი მთა-ბარის ნიადაგებს უკავია. შემდეგ კი მოდის მთა-მდელოთა ნიადაგები. ალპურ მდელოებს შედარებით მცირე ფართობი უჭირავს. მთა-გყის ნიადაგები გამოსაღვია ბევრი კულტურის მოსაშენებლად.

გყეები ფარავს აჭარის ტერიტორიის 59 პროცენტს. წარმოდგენილია ქვედა, შუა და ზედა სარტყლის გყეები შესაბამისი ფლორითა და ფაუნით.

აჭარისწყლის ხეობაში მოიპოვება მადნეული და სხვა სახის წიაღისეული: სპილენძი (მერისი, ვაიო, უჩაშბა), ძვირფასი და იშვიათი ლითონები, რკინის მადნის საბადოები, მინერალური საღებავები (წერნაქი), ფერადი ქვები, მთის ბროლი, მარმარილო, სამშენებლო ქვები და სხვა. გავრცელებულია ცეცხლგამძლე თიხები, სხვადასხვა სახის მინერალური წყლები.

ერთი სიგყვით, აჭარისწყლის ხეობაში არსებობდა ოპტიმალური პირობები უძველესი მიწათმოქმედი და მესაქონლე გომების განსახლებისათვის. არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ჩანს, რომ ნეოლითის ეპოქიდან მღვისპირა და შიდა რაიონების მოსახლეობა ფართოდ იყენებდა აჭარისწყლის ხეობის სათავეების ალპურ მდელოებს საძოვრად.

ჟოროხის აუზის ქვის ხანის კვლევები

როგორც ვხედავთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ყველა პირობა არსებობდა უძველესი დასახლებების წარმოქმნისათვის. საკვლევ რეგიონში მნიშვნელოვანი ძვრები ხდება ეპიპალეოლითისა და განსაკუთრებით ნეოლითის ხანაში. ხელსაყრელი ეკოლოგიური გარემო, კერძოდ, თბილი ქვეგრძოპიკული ჰავა, ნოყიერი ნიადაგები, ხშირი ტყეები, წყაროთა და სამდინარო ქსელის სიუხვე, მღვის სიახლოვე იმიდავდა იმდროინდელ ადამიანს. როგორც აღრეული, ასევე განვითარებული ახალი ქვის ხანის ძეგლებზე მრავლადაა წარმოდგენილი სანადირო თუ საბრძოლო, სამიწათმოქმედო, რთვა-ქსოვასთან დაკავშირებული, მეთევზეობის, ხის დასამუშავებელი და შინამოსმარების იარაღები.¹⁷

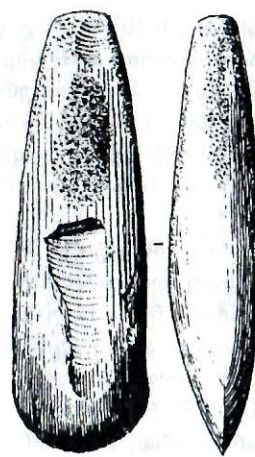
მთის ნეოლითის კვლევისათვის საინტერესო მასალებია აღმოჩენილი ბეშუმის ტერიტორიაზე (აღვილი შქერნალი, დიდი იაილები, შუა უბანი, ბეშუმის იაილები). ისინი მღვის დონიდან 1830 მ-ის სიმაღლეზე მდებარეობენ. მოპოვებულია კაეისა და თბილისის ნუკლეუსები, ანამტვრევები, ანატკეცები, ლამელები, დანა-სახოკები, საფხეკები და სხვა. აშკარაა, რომ ბეშუმსა და მის მიმდებარე სუბალპურ და ალპურ ზონებს მღვისპირეთის მოსახლეობა საზაფხულო საძოვრებად იყენებდა უძველესი ეპოქებიდან.¹⁸ ამავე ეპოქის მასალები მოპოვებულია ხისაძირის ერთ-ერთი უბნის, კერძოდ, თიკანაურის ტერიტორიაზე. რამდენიმე აღვილას დადასტურდა კაეის გამოსავლების არსებობა.¹⁹

განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ძვ.წ. VI ათასწლეულის ბაზალტის ანამტვრევებზე ჩამოყალიბებული ქვის ცული. იგი შემ-

17 ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი, 1977.

18 ს. გოგიტიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 66, 68, 90.

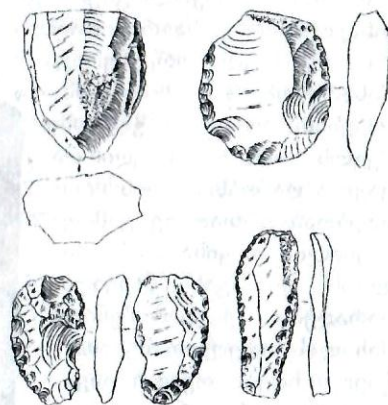
19 იქვე, გვ. 12-13.

სურ. 2

მახვილურის ნიმუშებთან (ამავე ცოგა ქვემოთ). ასე აღრეული ეპოქებიდან შეინიშნება აჭარის მთისა და ბარის უძველესი მოსახლეობის ერთიანობა, მეურნეობრივი სიმბიოზი.

სხალთის ხეობის ქვის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების კვლევისათვის მეგად საინტერესო მასალებია შეგროვებული კვლავაც ხულოს რაიონის სოფ. ყიშლაში თ. შაინიძის საკარმიდამო ნაკვეთზე. მიწის ხვნის შემდეგ შეგროვებული მასალები არაერთგზის ჩამოვიტანეთ ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში. ესენია: ნუკლეუსები, ანატკეცები, ლამელები და საფხეკები. საყურადღებოა, რომ ყველა ესენი

სურ. 3

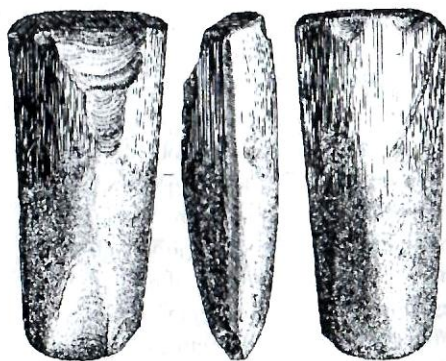
20 ა. კახიძე, დ. კომახიძე, შ. მამულაძე, ი. დავითაძე, არქეოლოგიური გათხრები სხალთის ხეობაში. — გაზ. „საბჭოთა აჭარა“, 23 თებერვალი, 1978 წელი; ს. გოგიტიძე, შემთხვევით აღმოჩენილი ქვის ხანის მასალები აჭარისწყლის ხეობიდან. — სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძეგლები, VIII, 1979, გვ. 24.

სურ. 4

ნეოლითური ხანის სოფ. მახვილაურის (ხელვაჩაურის რ-ნი) არქეოლოგიური გათხრები. ქ. ბათუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კახაბრის დაბლობის ჩრდილო ნაწილში, მახვილაურის გერასულ ბორცვზე. იგი მდებარეობს მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე 1,5 კმ-ის მოშორებით. ადრე მდ. ჭოროხი ძეგლს ახლოს ჩაუდიოდა. კაეისა და ობსიდიანის იარაღებთან ერთად აქ გამოვლენილია რიყისა და ბაზალტის ქვისაგან ნაკეთები იარაღები. აქ აღმოჩენილი მასალის მიხედვით შესაძლებელი ხდება თვალი გვაბდევნოთ იმ რადიკალურ ცვლილებებს, რაც შეინიშნება ნეოლითური ხანის ქვის

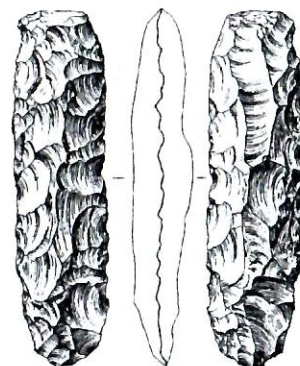

სურ. 5

ნაკეთებია ობსიდიანისაგან (სურ. 3; გაბ. 2). ისინი იდენტურია სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიმღვისპირეთის ნეოლითური ხანის ნამოსახლარებზე (მახვილაური, კვირიკე, ხუცუბანი, სოფ. ქობულეთი, ჯიხანჯური, ჩოლოქი და სხვა) აღმოჩენილი ობსიდიანისა.²¹

ნეოლითური ხანის ქვის ცული შემთხვევით აღმოჩნდა სოფ. დანისპარაულშიც, ხოლო კაეის ისრიპირი – სოფ. ჭვანაში (შუახევის რაიონი). ადრეული ჩანს ხულოს რაიონის სოფ. დიდაჭარის ყიშლა ველაში ასევე შემთხვევით მოპოვებული კაეის ისრისპირიც (გაბ. 3/6).²²

წარმოებითი მეურნეობის ადრეული ფორმების შესწავლისათვის განსაკუთრებით საინტერესო მასალას იძლევა გა-

სურ. 6

ნეოლითური ხანის სოფ. მახვილაურის (ხელვაჩაურის რ-ნი) არქეოლოგიური გათხრები. ქ. ბათუმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კახაბრის დაბლობის ჩრდილო ნაწილში, მახვილაურის გერასულ ბორცვზე. იგი მდებარეობს მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე 1,5 კმ-ის მოშორებით. ადრე მდ. ჭოროხი ძეგლს ახლოს ჩაუდიოდა. კაეისა და ობსიდიანის იარაღებთან ერთად აქ გამოვლენილია რიყისა და ბაზალტის ქვისაგან ნაკეთები იარაღები. აქ აღმოჩენილი მასალის მიხედვით შესაძლებელი ხდება თვალი გვაბდევნოთ იმ რადიკალურ ცვლილებებს, რაც შეინიშნება ნეოლითური ხანის ქვის

დამუშავების ტექნიკაში. ზოგიერთი მათგანი ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენს. ეს განსაკუთრებით ითქმის ნაჩადრევის მსგავსი ბაზალტის ქვის ცულების (სურ. 4, 5; გაბ. 3), სათლელ-საგეხების და ე.წ. „პიკისებრი“ იარაღების შესახებ (სურ. 6, 7; გაბ. 4).

ყურადღებას იქცევენ ე.წ. „სოჭი-აღლერის“ ტიპის თხები (სურ. 8); ყველაზე მრავალრიცხოვანია ბადის საძირკვებად გამოყენებული ქვის საწაფები (სურ. 9). აქ აღმოჩენილი ქვის ამულები სიახლოვეს პოვებენ კრეცა-

მიკენის ადრეულ ძეგლებთან (სურ. 10). ჯერჯერობით მახვილაური ერთადერთი ძეგლია აჭარის ტერიტორიაზე, სადაც წარმოდგენილია ახალი ქვის ხანის თხის ჭურჭლის ნაკეთობანი. ისინი გარკვეულ მსგავსებას იქნენ წინა და შუა აზიის (ჯარმო, ჯეი-თუნი) მონაპოვრებთან.

მახვილაურის ტერიტორია ათვისებული ჩანს ძვ. წ. VII-VI ათასწლეულებში. არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას გამოვლენილი ნივთიერი კულტურის ძეგლები ადასტურებენ, რომ აქაურ მკვიდრთა სამეურნეო და ხელოსნური საქმიანობის ძირითადი დარგები იყო მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, თევზჭერა, ნადირობა, ფეიქრობა და მეთუნეობა (სურ. 11).²³

ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა მითვისებათი მეურნეობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის ერთ-ერთ უძველეს კერას საკაცობრიო ცივილიზაციაში.

ამ ბოლო წლებში შემთხვევითი აღმოჩენებისა თუ მცირე მასშტაბის სადამკვეთო საველე სამუშაოების შედეგად მომდევნო ეპოქების საინტერესო მასალებია გამოვლენილი ჭოროხის აუზიდან. პირველ რიგში ყურადღებას იქცევენ ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მასალები.

21 ს. გოგიტიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 26.

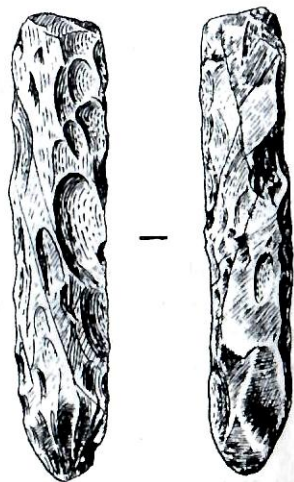
22 ა. კახიძე, შ. მამულაძე, აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი, 1993, გვ. 13, გაბ. II/1.

23 ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიმღვისპირეთის... კვ. 69-89, მისივე, ახალი ტიპის ქვის საწაფები მახვილაურის ნეოლითური ნამოსახლარიდან. – სსსრ, VI, თბილისი, 1977, გვ. 3-18.

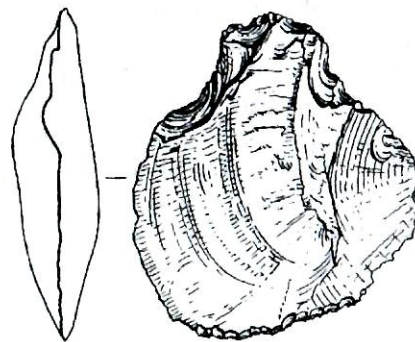

ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში

ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანა მორიგი უმნიშვნელოვანესი ეტაპთაგანია. ამ დროს ქვა აღარაა ერთადერთი იარაღი. პირველ ხანებში თვითნაბად სპილენძს იყენებდნენ, თანდათანობით ისწავლეს მისი გახურება, მოგვიანებით კი სხვადასხვა სახის ლითონთან შერევა, ბრინჯაოს სხმულის მიღება. ძველი ფერადი მეტალურგიის წარმოქმნასთან დაკავშირებით მეცნიერებაში გამოთქმულია სხვადასხვა შეხედულება. ზოგი — მრავალი ცენტრის არსებობას, ზოგიც მონოცენტრისტულ თეორიას უჭერს მხარს. ამ დროს უპირატესად უფრო მთიან ზოლში განლაგებული საბადოები გამოიყენება. ვარაუდობენ, რომ წინა ამიის ლითონი შეიჭრა ბალკანეთში, ხოლო აქედან — დნესტრისპირეთში. ევროპაში გამოყოფენ კარპატებისა და ურალის მეტალოგენურ მონებს, ამიაში — ალგაისა და გიანშანის. ლითონის უძველესი ნივთები ანატოლიაშია აღმოჩენილი (VII-VI ათასწლეულების მიჯნა), შემდეგ — შუამდინარეთში (ჩვერამდე VI ათასწლეული), ეგვიპტეში და ამიერკავკასიაში (ჩვერამდე V ათასწლეული). ამ დროს გაიმარდა კონტაქტები ხალხებს შორის, შეიქმნა ბორბლიანი გრანსპორტი. ბევრ ხალხში ეგვიპტიდან ჩინეთამდე მიწათმოქმედება მეურნეობის წამყვან დარგად იქცა. აღრებრინჯაოს ხანაში მეტალურგია წარმოებითი მეუ-

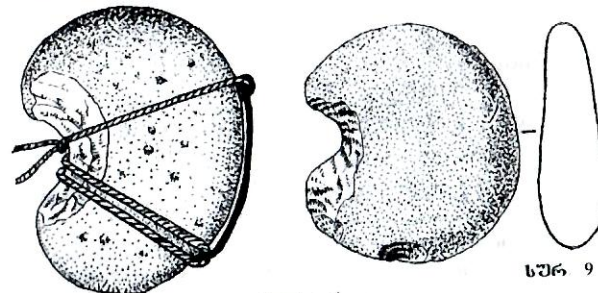

სურ. 7

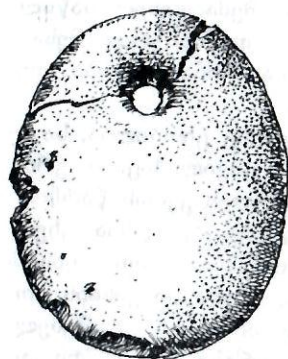
სურ. 8

რეობის შემადგენელ ნაწილად იქცა. დაწინაურდა მესაქონლეობა, მონადირეობა, თევზჭერა. როგორც ცნობილია, საკაცობრიო ცივილიზაციის ერთ-ერთ უძველეს კერას წარმოადგენდა ამიერკავკასია. ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანაში გრძელდებოდა კავკასიის ათვისების პროცესი. მნიშვნელოვანი ძვრები მოხდა როგორც დასავლეთ, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოში (ცენტრალურ და დასავლეთ ამიერკავკასიაში). აღმოსავლეთ საქართველოში სახეზეა დემოგრაფიული აფეთქება, იმარჯვებს მწარმოებლური მეურნეობის ახალი ფორმები. ჩვერამდე V ათასწლეული აღრესამიწათმოქმედო კულტურის აყვავების ხანაა. ამ ეპოქის შესანიშნავი ძეგლებია გამოვლენილი ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე — მარნეულის ველი, მტკვრის მარჯვენა სანაპირო, ხრამის, დებუდას, შულავერისწყლისა და მაშავერას აუზებში. აქ შესწავლილი ნამოსახლარებისათვის გიპიურია ელიფსურ-ოვალური თუ წრიული კონუსურ-გუმბათოვანი ალიზის შენობა-ნაგებობანი თუ დამხმარე სამეურნეო სათავსოები, კედლის ძირას ჩადგმული კერები. კვლავაც წამყვანია ქვის, ძირითადად ობსიდიანის ინდუსტრია, ქვის, ძვლისა და რქის ნაკეთობანი. თანდათანობით ფართოდ იკვლევს გზას მეთურეობა. ჩნდება სპილენძისაგან დამზადებული ნივთები, ანთროპომორფული პლასტიკის ნიმუშები, ცხოველთა გამოსახულებანი, სამკაულები, საკულტო ნივთები და ა. შ. ამ ეპოქიდან ისახება კავკასიის

სურ. 9

სურ. 10

მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები, ენები და კულტურები.

ენეოლითის ხანის ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში გამოყოფენ ორ ვარიანტს – ცენტრალურ-კავკასიური (შულავერ-შომუთეფეს) და სამხრეთ კავკასიური (ნახიჭევან-მილი-ყარაბაღის ძეგლები).²⁴ მიუთითებენ წინააზიური კულტურის გავლენაზე (პალაფის, პასუნის და სხვა). აღმოსავლეთი საქართველოს ენეოლითი ჩვენამდე VI-IV ათასწლეულებითაა დათარიღებული. ამ კულტურის კლასიკური ძეგლებია შულავერის გორა, ხრამის დიდი გორა, არუხლო I-IV, წოფი, სიონი, წითელი სოფელი, ჯავახი, ულიანოვკა, დელისი, ბოდორნა, ჟინვალის, არნისი, აბანოსხევი, ბერიკლდეები, ხელთუბანი და ა.შ.

მდიდარი არქეოლოგიური მონაცემები ცხადყოფენ, რომ წამყვანია მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. შეგროვება, ნადირობა და თევზჭერა უკვე დამხმარე დარგებადაა ქცეული.²⁵

კიდევ უფრო მძლავრი და ვრცელი არეალის მომცველი ე.წ. მგკვარ-არაქსის კულტურა აღმოცენდა ადრებრინჯაოს ხანისათვის, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ერთგვაროვანი მაღალმხაგრული სამეთუნეო ნაწარმი, დასახლების ფორმები, დაკრძალვის წესები (ორმოსამარხები, ქვის სამარხები, აკლამბები), ძვლის, ქვისა და ლითონის ნაკეთობანი. ჩანს კავშირი წანააზიასთან. საერთოდ, მგკვარ-არაქსის კულტურა ექვევება იმ დიდ კულტურათა წრეში, რომელიც მოიცავდა ჩრდილო-დასავლეთ ირანს, დასავლეთ მესოპოტამიას და აღმოსავლეთ ანატოლიას. მის აგრიბუციასთან დაკავშირებით არის ამრთა

სურ. 11

24 Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа. Энеолит СССР. М., 1982

25 დ. გოგელა, დ. ჰელიძე, აღმოსავლეთი საქართველო ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანაში. - საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1992.

სხვადასხვაობა. მკვლევართა ერთი ნაწილი მათ საერთო კავკასიურ ერთობად მიიჩნევს, ზოგიც ინდოევროპელებს – ხეთებს (ნესიტებს) და ხურიტებს უკავშირებს. შესწავლილია ამ ეპოქის საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ნამოსახლარი, სამაროვანი, საკულტო ძეგლი. შენობები ოთკუთხა მოყვანილობისაა, საკულტო – მრგვალი. ისინი ნაგებია ალიშის აგურისა თუ სარლასტის კარკასზე. ადრებრინჯაოს ეპოქის ცალკეული საფეხურების მიხედვით მგკვარ-არაქსის ორიგინალურ კულტურაში გამოყოფენ ლოკალურ კერებს. ადრეულებადაა მიჩნეული (ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის II ნახევარი) ქვემო ქართლის და კახეთის ძეგლები (თეთრიწყარო, სამშვილდე, თრელიგორები, კახეთის ძეგლები და ა.შ.). მომდევნო ეტაპს მიაკუთვნებენ დიდუბეს, თრელიგორებს, ღრმახევისთავს, კიკეთს და ა.შ. ბოლო საფეხურის ძეგლები (ოზნი, ბუშთ-აშენი, ბარმაქსიმი, არდისუბანი, გომარეთი, ხირსა, ილგო და სხვა). ფიქრობენ, რომ შიდა ქართლში მგკვარ-არაქსის კულტურა გავრცელებას იწყებს შედარებით მოგვიანო საფეხურიდან – ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის ბოლოდან. ადრებრინჯაოს ხანისათვის ეს მხარე ინტენსიურად ჩანს დასახლებული. აღმოჩენილია ათეულობით ძეგლი – მუხათგვერდი, წეროვანი, ნაგახტარი, მცხეთისგორა, ღართისკარი, ციხიგორა, ალაიანი, გუდაბერცყა, ქვაცხელეები, სიზანანთგორა, ბერიკლდეები, ქულბაქები, შლუდერი, ნაცარგორა, ქვასათალი, ნული, მჭადიჯვარი, აბანოსხევი, ქვემო არნისი (ჟინვალის) და სხვა. ასევე ინტენსიურადაა ათვისებული სამცხე-ჯავახეთი, ამირანისგორა, მველი, აბასთუმანი და სხვა, აბასთუმანის ნასახლარზე წარმოდგენილია დასავლეთი საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი მასალებიც.

მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი კულტურის მასალების მიხედვით ჩანს, რომ მგკვარ-არაქსული კულტურის მაგარელები მოსახლეობა ეწევა მკვიდრ, ბინადარ ცხოვრებას, სადაც წამყვანია მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, იზრდება წვრილფეხა მესაქონლეობის ხვედრითი წილი, დაწინაურებულია მეგალურგია, მეთუნეობა, ფეიქრობა, ხით ხურობა, გყავის დამუშავება და ა.შ. ამავე ეპოქიდან იწყება ვერცხლისა და ოქროს პირველი ნივთების დამზადება. პაგრიარქალურ სამოგადოებაში თანდათანობით ფეხს იკიდებს ქონებრივი უთანასწორობა, რაც მკვეთრ გამოხატულებას პოუვებს ადრებრინჯაოს ფინალური საფეხურისათვის და-

მახასიათებელ ადრეული ყორღანების კულტურაში (ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის II ნახევარი). ადრეული ყორღანები ცნობილია აღმოსავლეთი საქართველოსა და აზერბაიჯანში. ამიერკავკასიის სამხრეთით, წინა აზიაში ისინი არ გვხვდება. არ გამოირჩევიან ჩრდილო კავკასიის მესაქონლე ტომების ინფილტრაციას. შრომატევად სამუშაოებთან დაკავშირებული მსგავსი ფუფუნებით დაკრძალვის რიტუალები დადასტურებულია თრიალეთის (წალკის პლატო), მარტყოფისა და სამგორის ადრეული ყორღანების მიხედვით. ჩრდილო კავკასიის გორასამარხების მსგავსად მათ უკეთდებოდათ გრანდიოზული მასშტაბების მომცველი მიწაყრილები თუ ქვაყრილები, დასაკრძალავი კამერები. ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის ბოლოდან ვრცელდება ე.წ. „ბედენური კულტურა“, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ლითონის ბრინჯაუბამდე მიყვანილი გაპრიალებული კერამიკის მაღალმხაგვრული ნიმუშები. ამავე ეპოქის გორასამარხები ფართოდაა ცნობილი შიდა ქართლის, კახეთისა და მესხეთ-ჯავახეთის აღმოჩენების მიხედვით.²⁶

თავისებური გზით წავიდა დასავლეთი საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის განვითარება. მდიდარი გრადიციების ენეოლითსა და ლითონის ხანას შორის მკვეთრი სამღვრების დადება არ ხერხდება; ასევე უწყვეტად გადადის აქაური ენეოლითი ადრებრინჯაოს ხანაზე. მკვლევარნი აღიარებენ, რომ დიდი ხნის მანძილზე თვითმყოფადი კულტურის განვითარებაში შეინიშნება კონსერვატიზმი. საერთოდ კი, დასავლეთი ამიერკავკასიის ცალკეული რეგიონი ადრეული ეტაპებიდან ამყარებს კონტაქტებს წინააზიურ, მაიკოპურ და მტკვარ-არაქსის კულტურებთან. არ გამოირჩევიან დასავლეთი ამიერკავკასიის გარკვეულ იმპულსებს შულავერ-მომუთეფეს კულტურაშიაც. ჩანს სიახლოვე სიონის კულტურასთან. დასავლეთი ამიერკავკასიის ენეოლითური საფეხურის ძეგლების ერთი ნაწილი რიონ-ყვირილის აუზშია თავმოყრილი. აქ წარმოდგენილია როგორც მღვიმეები, ასევე ღია ტიპის სადგომები; მეორე ნაწილი ძეგლებისა გამოვლენილია ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთის მღვისპირა გერასებსა და ბორცვოვან მთაში. კოლხეთის დაბლობის ათვისება ადრებრინჯაოს ხა-

ნიდან იწყება. ამ ეპოქაში რიონ-ყვირილას აუზი მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალში ექცევა (დაბლაგომი, არგვეთი და სხვა). ადრებრინჯაოს ხანაშივე ჩნდება საჩხერეს ყორღანები. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში, აფხაზეთის გერიგორიამე, მღვისპირა და მთიან მთაში ადრებრინჯაოს ხანის ფინალური საფეხურიდან საჩხერეს გორასამარხების მსგავსად ვრცელდება მეგალითური კულტურის ძეგლები დოლმენების სახით (ამანთა, აჭანდარა, ოთხარა, ეშერა, ყულანურხვა, შრომა, ლოუ).

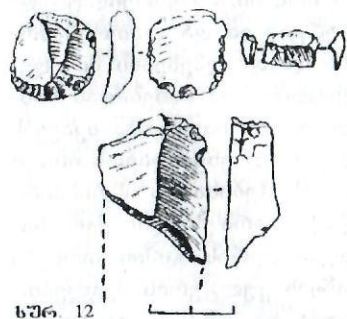
დასავლეთი საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავი არის სამელეკლდე, საგვარჯილე, ღარკვეთი, ძუძუანა, თეთრიმღვიმე, თეთრამიწა, ახალსოფელი, ჩიხორი, გუანდრა, ფსოუ, გუად-იხუ, ოქუმი, აგარა, სამერცხლე-კლდე, მოწამეთა, ცუცხვათი, დაბლაგომი, არგვეთი, საჩხერე, ოჩამჩირე, საელიაო, დიხა-გუძუბა, მაჭარა, დოლმენები, ფიჩორი და სხვა. ამ ძეგლების გათხრებისას მოპოვებულია მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა. წამყვანია ქვის, ძვლისა და რქის იარაღები. აღმოსავლეთი საქართველოს მსგავსად აქაურ მკვიდრთა სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი დარგებია სიმბიოზური ხასიათის მეურნეობა — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფართო ხასიათი მიიღო მეთუნეობამ, ფეიქრობამ, თევზჭერამ. განსაკუთრებით მღვისპირა მთაში. ამ ეპოქის უდიდესი მიღწევა იყო სამთამაღსო, მეგალითური და ლითონჩამოსხმითი საქმის დაწინაურება. საჩხერისა და დოლმენების მიხედვით ჩანს, რომ ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის შუა ხანებიდან სამეურნეო იარაღებში წამყვან ადგილს ლითონის ნაკეთობა იკავებს. ქვის დეგრადირებული ფორმების კვალდაკვალ ენეოლითის ბოლო საფეხურიდან ფართო გავრცელებას იწყებს შუბისა და ისრისპირები, კაყის ჩასართები, კვირისგავები, მღვისპირა მთაში ქვის საწაფები. ყურადღებას იქცევს ე.წ. სოჩი-აღლერის ტიპის თოხები, რომლებიც სიახლოვეს პოვებენ წინა აზიის კულტურის ძეგლებთან (ხასუნა, სიალკი, ჯემდე-ნასრი, სუზა და ა.შ.). ასევე ითქმის ქვის სამაჯურების შესახებაც (ჯარმო, აშუქი, მერსინი, სიალკი). ფიჩორში ხის სახენელიც აღმოჩნდა. ამჟამად, რომ ადრებრინჯაოს ხანიდან მიმდინარეობდა კოლხეთის ბარის ინტენსიური ათვისება. სამერცხლე-კლდესა და საგვარჯილეში აღმოჩენილია თითო ორმოსამარხი, საჩხერეში ადრეული ყორღანული სამარხები (ცა-

26 გ. შირცხულავა, ა. ორჯონიკიძე, გ. მინდიაშვილი, ო. ჯაფარიძე, ადრებრინჯაოს ხანა. — საქართველოს არქეოლოგია, II. თბ., 1992; ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწ. თბ., 1998.

რცისგორა, ნაჩერქეშევი, პასიეთი, ქორეთი), ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში – დოლმენები.²⁷

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები ცხადყოფენ, რომ ამ ეპოქისათვის ჩვენს ქვეყანაში ხდება მნიშვნელოვანი სოციალური ძვრები. ფორმირებას იწყებს კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები, ენები და კულტურები. ფართოდაა განსახლებული მთელი კავკასია. ბუნებრივია, ისმება კითხვა: როგორია ჩვენი საკვლევი ტერიტორიის წვლილი ამ ნოვაციებში? აჭარის ტერიტორიაზე ახალი ქვის ხანის სადგომებთან შედარებით ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები ჯერჯერობით სუსტადაა შესწავლილი; ამ მიმართებით გეგმაზომიერი საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ჯერ კიდევ არ განხორციელებულა. მიუხედავად ამისა, შემთხვევითი აღმოჩენებისა და მცირე მასშტაბის სადამკვერვო სამუშაოების შედეგად დაგროვდა საინტერესო მასალა. პირველ რიგში აღსანიშნავია ხულოს რ-ნის სოფ. ირემაძეების საშაფხულო იალად ჯანჯღნარის ნამოსახლარი. ძველი მდებარეობს ზღვის დონიდან დაახლოებით 2000 მ სიმაღლეზე. 1990 წელს ალექსი ირემაძემ ახალი იაილის აშენების მიზნით ბუდლომერით მიწის ფენის მოხსნისას აღმოაჩინა სხვადასხვა ეპოქის თიხის ჭურჭლები, ძვლის სახ-

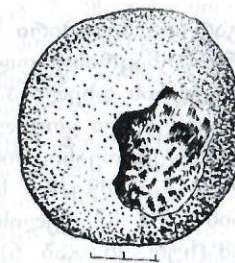
სურ. 12

ვრეგები, ბრინჯაოს ნივთი, წყალგაცვანილობის მილი და ა.შ. ცნობების მიღებისთანავე 1993 წლის აგვისტო-სექტემბერში ჯანჯღნარის იალადეზე განვახორციელეთ სადამკვერვო-საველე სამუშაოები.²⁸ აღმოჩნდა სხვადასხვა ეპოქის მასალები: კაქისა და ობსიდიანის იარაღ-ანატაკეები (სურ. 12), შურდულის ქვები (სურ. 13), საბეგველი (სურ. 14), სამკაულის დასაგანი ქვის შგამპი, კერ-

27 ზ. ფხაკაძე, ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში. – საქართველოს არქეოლოგია, II, თბ., 1992.

28 ა. კახიძე, შ. მამულაძე, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები აჭარის მთიანეთში. – გაზ. „აჭარა“, 2 იელისი, 1994.

ებურს განეკუთვნებიან. ისინი ხასიათდებიან მოგიერთი თავისებურებით, თვითმყოფადობით. პირველ რიგში აღსანიშნავია სამეთუნეო ნაწარმი. სხვადასხვა სახის პროფილირებული ნაგებების გარდა ჯანჯღნარის მონაპოვარში წარმოდგენილია ორი მთლიანად დაცული თიხის ჭურჭელი. საქართველოს ენეოლითურ ძეგლებში მთლიანი ცალები არცაა ცნობილი. ჯანჯღნარის აღმოჩენებს უშუალო ანალოგები არც ეძებნებათ, ამიტომაც მეცნიერული ინტერესები მათ მიმართ განსაკუთრებულია. პირველ მომრდილ

სურ. 13

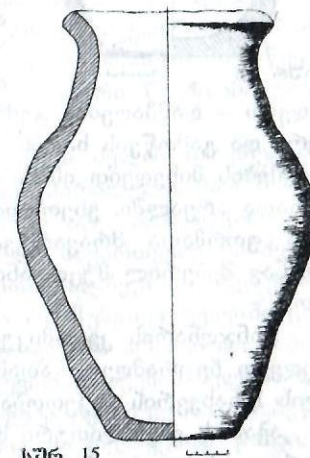

სურ. 14

დერგისებრ სქელკელლიან ჭურჭელს აქვს ბრტყელი ძირი, არასიმეტრიული არცთუ ისე მკვეთრად გამოხატული ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი (ზედა ნახევარი ოდნავ მომრგვალებულ-გამობერილი). მხრის არე არაა გამოყოფილი ფართო მომაღლო ყელისაგან. სადა პირი ოდნავ გარეთიკენაა გადამოხრილი. ღერვი გლანქად, ხელითაა ნაძერწი. ზედაპირი უსწორმასწორო, მურა-მოყავისფროდ მოპირიალებული. კეცი მსხვილმარცვლოვანი, მინარევებიანი. საკმაოდ კარგად მოწითალო-მოყავისფროდ გამომწვარი, სიმაღლე 40,5 სმ, ძირის დიამეტრი 11 სმ, მუცლის – 27 სმ, ყელის – 18 სმ, პირის – 19 სმ.

ყელის სისქე – 2 სმ (სურ. 15; ტაბ. 5).

ჯანჯღნარის მეორე ჭურჭელი წარმოადგენს მომრდილ ქილას. ესეც სქელკელლიანია, გლანქად ხელით ნაძერწი. ამასაც აქვს ბრტყელი ძირი. პირველ ჭურჭელთან შედარებით სიმეტრიული, უფრო მკვეთრად გამოხატული ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი. ზედა ნახევარი არაა გამოყოფილი მაღალი, ფართო, ცილინდრული მოყვანილობის ყელისაგან. სადა პირი ოდნავ გარეთიკენაა გადამოხრილი. წინა ჭურჭელთან შედარებით ქილის

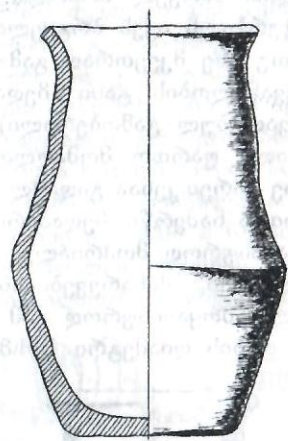

სურ. 15

გარეთა ზედაპირი უფრო საგულდაგულოდაა მოპრიალებული მუ-
რა-მონაცრისფროდ. შიდა ზედაპირი მთლიანადაა დაფარული შა-
ვი ფერის თხელი აპკით. ჩანს, რომ დიდი ხნის განმავლობაში გა-
მოყენებული ყოფილა სამზარეულო დანიშნულებით. კეცი — მსხვი-
ლმარცვლოვანი, მინარევებიანი, კარგად, მოყვითალო-მოყავისფ-
როდ გამომწვარი. სიმაღლე 28,5 სმ, ძირის დიამეტრი — 11 სმ, გა-
ნის — 18 სმ, ყელის — 13,5 სმ, პირის — 14 სმ, კელის სისქე 1,5
სმ (სურ. 16; ტაბ. 6).

სიკვყვას აღარ განვავრცობთ ჯანჯღნარის სხვა კერამიკულ
ნაკეთობათა შესახებ. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვ-

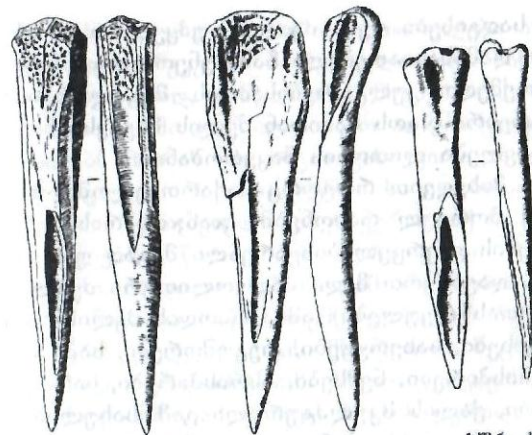

სურ. 16

ით შესაძლებელია მოგიერთი დასკვნის
გაკეთება. უმთავრესი ისაა, რომ ამიერ-
კავკასიისა და მისი მოსამხრე რაიონ-
ების ენეოლით-აღრებრინჯაოს ხანის
კერამიკულ ნაწარმში ჯანჯღნარის ფო-
რმებს უშუალო პარალელები არ ეძებნ-
ებათ. ეს მეტად საყურადღებო ფაქტია.
არაა გამორიცხული, რომ ამ უახლესი
აღმოჩენების მიხედვით ჩვენ საქმე გვქ-
ონდეს ზემოთ უკვე აღნიშნული საყოფე-
ლოდ ცნობილი კულტურების ახალ
ლოკალურ ვარიანტთან. მაგრამ ეს იმას
არ ნიშნავს, რომ აჭარის მთიანეთის
მონაპოვრები საერთოდ არ ეხმარება
ამ ეპოქის მასალებს. ბევრი ნიშნის მიხ-
ედვით — დამზადების ტექნიკა, საერთო ჰაბიტუსი, კეცის სტრუქტ-
ურა და გამოწვის ხარისხი, ზედაპირის დამუშავება და სხვა მონ-
აცემების მიხედვით ისინი ექცევიან აღრესამიწათმოქმედო კულტ-
ურათა არეალში. ენეოლითის საფეხურის კერამიკა არ გამოირჩე-
ვა ფორმათა მრავალგვარობით. ძირითადად წარმოდგენილია
ოდნავ შებერილ მუცლიანი ქილებით და კასრისებური ჭურჭლებ-
ით.

ჯანჯღნარის კერამიკული ნაწარმი საერთო მონაცემების მი-
ხედვით ჩვერამდე V ათასწლეულის ბოლოსა და IV ათასწლეუ-
ლის I ნახევრის ნაკეთობა უნდა იყოს.

აჭარის ენეოლითური ხანის მასალებს შორის განსაკუთრებით
ყურადღებას იქცევს ჯანჯღნარის ძვლის სახვრეგები (სურ. 17;

სურ. 17

ნიშნავია ერთი მათგანი, რომელსაც აქვს ოთხკუთხა განივკვეთ-
იანი ტანი. მსგავსი სახვრეგი არცაა მითითებული სამეცნიერო
ლიტერატურაში. მესამეც იშვიათ მონაპოვართა რიცხვს განეკუთ-
ნება. დამზადებულია ბრტყელი, ეკვობა ლავიწის მოყვითალო
ფერის (შესაძლოა გარეული ცხოველის) ძვლისაგან. საერთოდ კი
სამივე სახვრეგი მთლიანადაა დაცული. მახვილი წვერი მიღებუ-
ლია გაპრიალების ტექნიკით. ტანის ზედაპირიც (თავების გარდა)
უზადოდაა გაპრიალებული. მათი ზომებია: 15,7 სმ, 15,4 და 12,5 სმ.
ამ აღმოჩენების მიხედვით ჩანს, რომ აქაურ მევიდრთა შორის
ძვლის დამუშავების ტექნიკას მაღალი საფეხურისათვის მიუღწევ-
ია. გაპრიალების გზით მზადდება მსგავსი ბასრი წვერწამახული
იარაღები.

კერამიკული ნაწარმისაგან განსხვავებით ძვლის სახვრეგებს
დროსა და სივრცეში ეძებნებათ არაერთი პარალელი. მათ შესა-
ხებ საუბარი შორს წაგვიყვანდა. ამჯერად არც ამის საჭიროება
არსებობს. მაგრამ მაინც აღვნიშნავთ, რომ საქართველოში ძვლ-
ისა და რქის იარაღები ზედა პალეოლითის აღრეული საფეხური-
დან ვრცელდება. ისინი აღრეც აშელისა და მუსტიეს ფენებშიაცაა
წარმოდგენილი, მაგრამ მათ გარკვეული ფორმა არ ჰქონდათ მი-
ღებული. ზედა პალეოლითისა და მომდევნო ეპოქების ძვლისა და
რქის ინდუსტრია უპირატესად უკავშირდება ტყავეულისა და ბეწ-
ვეულის, მიწის დამუშავებას, ნადირობასა და თევზჭერას. ჯანჯღ-

ნარის ძელის სახვრეგ-სადგისები ფეხს იკიდებს უძველესი ეპოქებიდან. განსაკუთრებით დამახასიათებელი ჩანს ენეოლითის საფეხურის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებისათვის. მეგალურგიის განვითარების გზით ადრებრინჯაოს ხანიდან ძელის მსგავსი ნივთები თანდათანობით იცვლება ლითონის ნაკეთობებით.

ცალკეული ეპოქების მიხედვით როგორც საქართველოში, ასევე მის მოსაზღვრე თუ შორეულ რაიონებში ჯანჯღნარისებური ძელის სახვრეგ-სადგისების გავრცელების არეალი მეტად ფართო რადიუსების მომცველია. დავიწყოთ ზედა პალეოლითური ძეგლებით (ჩვ. ერამდე 40-13 ათასწლეულები). ამ პერიოდის ძელისა თუ რქის ნაკეთობანი (სადგისები, სახვრეგები, რეგუშორები, საპრიალებლები, მახათები, შუბისპირები, ნემსები, ისრისპირები, საჩიჩქნი იარაღები, სამკაულები, ქალის სკულპტურული გამოსახულებანი, ე.წ. „მეთაურის კვერთხი“ და სხვა) მაღალ გექნიკურ დონეზე შესრულებული. მეტნაკლებად ჯანჯღნარის მსგავსი უაღრესი ძვლის სახვრეგები მოპოვებულია გოდანკლდის მღვიმეს ვახტრებისას (ჭიათურის რ-ნი), რომელიც ზედა პალეოლითის ადრეული საფეხურით თარიღდება. სახვრეგები გვხვდება განვითარებული ზედა პალეოლითური ხანის ძეგლების კულტურულ ფენებშიაც. ესენია: საკაქია (თერჯოლის რ-ნი), მღვიმევი, სამერცხლე კლდე, ძუძუანას მღვიმე, გვარჯილას კლდე (ყველა ჭიათურის რ-ნი), გვიან პალეოლითური ძეგლი — თეთრიმღვიმე (წყალგუბოს რ-ნი) და ა.შ.²⁹ ასევე ითქმის მომდევნო ეპოქის — მეზოლითის შესახებაც. ჯანჯღნარის მსგავსი ძელის სახვრეგები წარმოდგენილი იყო საგვარჯილეს, ჭახათის კარსტული მღვიმის, ქვაჭარასა და აფიანის კულტურულ ფენებში.³⁰

შედარებით მცირე მასალები შემოგვინახა ახალი ქვის ხანის ღია გიპის სადგომებმა. როგორც ცნობილია, ამიერკავკასიის ენეოლითი უპირატესად დასავლეთი საქართველოს მღვისპირა ზოლისა და მთისწინეთის, ასევე მთიანეთის ძეგლებითაა წარმოდგენილი. აქაური ნესტიანი გრუნგი ძელისა და რქის ნაწარმს საერთოდ არ ინახავს, ამიტომაც ჯერჯერობით ძელის სადგისები, ნემს-

ები, საპრიალებები, მიწის სათხრელები აღმოჩნდა მხოლოდ და მხოლოდ დარკვეთის ადრენეოლითური ხანის სადგომში.³¹

სამაგიეროდ, ჯანჯღნარის მსგავსი ძელის ისვენგარი საკმაოდ უზადაა წარმოდგენილი ახლო აღმოსავლეთის ახალი ქვის ხანის მასალებს შორის. ეს არცაა გასაკვირი. როგორც ცნობილია, ახლო აღმოსავლეთი წარმოადგენდა საკაცობრიო ცივილიზაციის უძველესსა და უმნიშვნელოვანეს კერას. აქ ჩვ. ერამდე VIII-VII ათასწლეულებში წარმოიშვა წარმოებითი მეურნეობის ძირითადი ფორმები. ჩრდილო მესოპოტამიაში მოპოვებულია მდიდარი ნივთიერი მასალა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის უაღრესი ფორმების კვლევისათვის. მსოფლიოს მეცნიერთა მიერ 3-4 ათეულზე მეტ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლზე სხვა მრავალრიცხოვან მონაპოვართა შორის ყურადღებას იქცევს ჯანჯღნარის მსგავსი მასალებიც. ასეთ ძეგლთა რიცხვს მიეკუთვნება საყოველითოდ ცნობილი ჯარმო, გელხასუნი, მაგაზალია, გელსოტგო, ქიულთეფე, გელმომშარა და სხვა.³²

ხელოსნური წარმოება, განსაკუთრებით ქვის, ძელისა და რქის დამუშავების გექნიკა მაღალ საფეხურზე აღის ენეოლითის ეპოქისათვის. ძელის იარაღებში კვლავაც სჭარბობს მეტაპოლიებზე ნაკეთები სახვრეგები, საპრიალებები, კოვზები, ისრისპირები, დანისებური იარაღი, კვერთხისთავი, ირმის რქის ცული, თოხი, ჩაქქისებრი იარაღი, ეშვის გახვრეტილი საკიდი და ა.შ. ჯანჯღნარის მსგავსი ძელის სახვრეგები წარმოდგენილია აღმოსავლეთი საქართველოს, კერძოდ, ქვემო ქართლის ზემოთ უკვე აღნიშნული შულავერის კულტურის არაერთ ძეგლზე. ესენია: თვით შულავერი, იმირისგორა, სიონი, სოფ. ულიანოვკა (ლაგოდეხის რ-ნი), არნისი (არაგვის ხეობა და ა.შ.).³³

ჩვენს ხელთ არსებულ მასალებს სათანადო პარალელი ეძებნებათ დასავლეთი საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს თანადროულ ძეგლებს შორისაც. ესენია: სამელეკლდე, საგვარჯილე, სამერცხლეკლდე, ცუცხვათი და ოჩამჩირე.³⁴ ჯანჯღნარის მსგავსი

29 ნ. ბერძენიშვილი, მ. ნიორაძე. ზედა პალეოლითი. — საქართველოს არქეოლოგია, I, თბ., 1991, გვ. 161, 162, 171, 173, 177, 184, 189, ტაბ. 70, 82, 84, 94, 98, 107, 111; თ. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1991, გვ. 31 და ა.შ.

30 ლ. წერეთელი, მეზოლითი. — საქართველოს არქეოლოგია, I, თბ., 1991, გვ. 204, 215, ტაბ. 113, 119, 136.

31 ლ. ნებეირიძე, ნეოლითი. — საქართველოს არქეოლოგია, I, თბ., 1991, გვ. 231, 238, ტაბ. 145.

32 ბალერ Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии, М., 1989, стр. 59, 60, 154, 155, 204, 211, 215, Таб. 32, 44, 71.

33 მ. გიგელია, ლ. ჭილაძე, აღ. საქართველო ენეოლითისა და ადრებრინჯაოს ხანაში. — საქართველოს არქეოლოგია, II, 1992, გვ. 27, 28, 34, 41, 42, 47, 54, 55, 58, 61, 64, ტაბ. XVI და სხვა.

34 ჯ. ფხაკაძე, ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთი საქართველოში — საქართველოს არქეოლოგია, II, 1992, გვ. 222, 241, 251, 253, 254, 264, 265, 272.

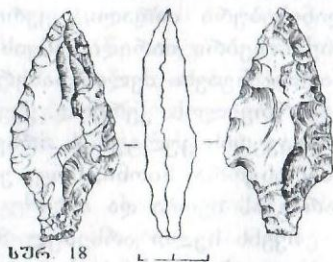

ძელის სახვრეგები აღმოჩენილია, აგრეთვე, ამიერკავკასიის სხვა ენეოლითურ ძეგლებშიაც. ასეთებია: ნახიჩევანის ქიულ-თეფე, მილი, ყარაბაღი, მუღანის ველი და სხვა. ასევე ითქმის შუა აზიის, ჩრდილო კავკასიის (მაგ. დაღესტანი)³⁵ და აღმოსავლეთი ევროპის (გრიპოლის კულტურა) მონაპოვართა შესახებაც.

ჯანჯღნარის სხვა სახის ადრეული მასალებიდან აღსანიშნავია კაქისა და ობსიდიანის იარაღ-ანაგაკეცები, ქვის საბერველი, შურდულის ქვები და სხვა, მაგრამ ამათ შესახებ სიტყვას აღარ განვავრცობთ.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის საინტერესო მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნება ხელვაჩაურის რ-ნის სოფ. ქეციქელის (სოფელი აჭარის წყალთან ახლოს) და ერგეს თავზე 1995 წელს ადგილ გალახნარზე, წყაროსთან აღმოჩენილი კაქის ისრისპირი (სურ. 18; ტაბ. 8/1). იგი დამზადებულია მაღალი ხარისხის მოთეთრო კაქის ანაგაკეცზე. აქვს მოგრძო სამკუთხედის მოყვანილობა. სწორი ფერდები, მახვილი წვერი და გამოკვეთილი ყუნწი. წნევითი ფართო ფაცეციანი რეგუმით დამუშავებულია ორივე სიბრტყე. სათანადო პარალელური მასალების მიხედვით ჩანს, რომ გალახნარის გყისპირა მინდორზე აღმოჩენილი კაქის ისრისპირი ჩვ. ერამდე V-IV ათასწლეულებით, ენეოლითის საფეხურით უნდა თარიღდებოდეს. როგორც ფორმის, ასევე ზომებისა და დამუშავების გეგმის მიხედვით იგი განსაკუთრებით სიახლოვეს იქნეს ჭიათურის რაიონის ცნობილი ძეგლების ძუძუნასა და სამელე კლდის, სავგარჯილეს (თერჯოლის რ-ნი), თეთრაშიწას (ქუთაისის მიდამოები) და თეთრიმღვიმეს (წყალტუბოს რ-ნი), სვანეთის ყუნწიან ისრისპირებთან.

როგორც ცნობილია, მშვილდისარი ჩნდება ადამიანთა საზოგადოების გარკვეული საფეხურიდან. ესაა ე.წ. მეზოლითის ხანა, რომელიც ჩვენს ერამდე XIII-IX ათასწლეულებით თარიღდება. შესაძლებელი ვახდა გარკვეული დისტანციის დაცვით ცხოველებზე ნადირობა, რაც შედარებით ნაკლებ საფრთხესთან იყო დაკავშირებული. საერთოდ კავკასიის და მათ შორის საქარ-

35 Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа. К вопросу об Энеолитических комплексах Дагестана, Гринчское поселение - Энеолит СССР, М., 1982, ст. 125, 134 и др.

თველოს მეზოლითის და ნეოლითის ხანის სადგომებზე ისრისპირები მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი. ეს გასაგებიც უნდა იყოს. მათი დიდი ნაწილი მიმოხეული ჩანს ნადირობისათვის ვარგის გყეებსა და სხვა მიუვალ ადგილებში. დღემდე ცნობილი ამ ტიპის იარაღების დიდი ნაწილი შემთხვევითი აღმოჩენების რიცხვს მიეკუთვნება. დასავლეთი საქართველოს ახალი ქვის ხანის ძეგლებზე ჯერჯერობით აღმოჩენილია რამდენიმე ისრისპირი (ანასეული II, ოდიში, კისტრიკი, მამათი, მახვილაური). მომდევნო ეპოქებისათვის (მხედველობაშია ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა - VI-III ათასწლეულები) ისინი უძრავ კულტურულ ფენებშიაც ჩნდება. ადრეულებია ყუნწიანი ისრისპირები. გვხვდება ფუძემოლარული, ფრთიანი, ფოთლისებრი, გვერდებამოლარულებიც. ადრებრინჯაოს ხანიდან ისრისპირები მეტად ფაქიზადაა დამუშავებული და მხატვრული ხელოსნობის საუკეთესო ნიმუშებს წარმოადგენენ. ასევე ითქმის შუა და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ძეგლების შესახებაც. შესანიშნავად დამუშავებული კაქის ისრისპირი ჩვერამდე V ს. ფიჭვნარის ერთ-ერთი სამარხის სააღაპო მოედანზეც შეგვხვდა. ბუნებრივია, პარალელურად მზადდება და თანდათანობით წამყვან ადგილს იკავებს სხვადასხვა სახის ლითონისაგან ჩამოსხმული საბრძოლო თუ სანადირო იარაღი.

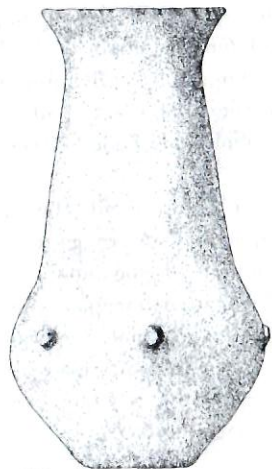
გალახნარის კაქის ისრისპირის მიხედვით ჩანს, რომ ახლად ფორმირებული მიწათმოქმედება-მესაქონლეობის პარალელურად ჯერ კიდევ სათანადო ადგილს ინარჩუნებს აქაურ მკვიდრთა შორის მონადირეობა. გამოქვაბულებში აღმოჩენილი მასალები ცხადყოფს, რომ დასავლეთი საქართველოს გყეები მდიდარი ყოფილა სანადირო ცხოველებით. განსაკუთრებით უყვარდათ დათვი, კეთილშობილ ირემზე, კავკასიურ შველზე, ღომბაზე, ჯიხზე, კერძოლზე და სხვადასხვა სახის ფრინველზე ნადირობა.³⁶

36 გალახნარის მსგავსი ისრისპირების შესახებ იხ.: გ. ჯაფარიშვილი, დასავლეთი ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის (საქანდ. დის.), თბ., 1971; გ. ფხაკაძე, ენეოლითის და ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში, - საქართველოს არქეოლოგია, II, გვ. 251-252, ტაბ. CL 1/2 და CL II/5 (სამელე კლდე), გვ. 253, ტაბ. CL II/10 (სავგარჯილე), გვ. 256, ტაბ. CL VII (თეთრი მღვიმე), გვ. 257-258, ტაბ. CL VIII/1,2,3, (თეთრაშიწა), გვ. 255-256 (ძუძუნა); დ. თუშაბრაშიშვილი - ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები 1966-1968, 1970-73 წ.წ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, IV, V, VI, 1971-1978 წ.წ. Чартолани Ш.К. истории нагорья Западной Грузии до классовой эпохи, Тб., 1989, стр. 38, рис. 1, Unterwegs zum goldenen Vlies. Achaologische Funden aus Georgien, Saarbrücken, 1995, т. 44, 213, სურ. 16.

სხვა მონაპოვრები ადრებრინჯაოს ხანით (ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის II ნახევარი – III ათასწლეული) თარიღდებიან.

აჭარის ადრებრინჯაოს ხანის მასალებს შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა ქედის რ-ნის სოფ. კოლოგაურის მონაპოვარი. ჩვენამდე მოაღწია ორმა მთლიანად დაცულმა ჭურჭელმა.³⁷ საყურადღებოა, რომ არც ერთ მათგანს არ ეძებნებათ თანადროულ მასალებს შორის ზუსტი ანალოგი. პირველი ჭურჭელი მოხდენილი ფორმის ქილაა. აქვს ვიწრო და ოდნავ შეშუქილი ძირი, მცირე ზომის კოპებით შემკული (ამათი რიცხვი 5-ს შეადგენს) მრგვალი დაბალი განი, თანაბრად გაფართოებული მაღალი ცილინდრული ყელი და გარეთკენ გადაშლილი პირი. ხელით ნაძერწი, კეცი ღია-მოყვითალო, კარგად გამოშვარი. ზედაპირი გაპრიანებული. სიმაღლე 25 სმ, ძირის დიამეტრი 6 სმ, პირის – 10 სმ (სურ. 19; ტაბ. 9/1); კოლოგაურის მეორე ჭურჭელი მომრდილ კო-

სურ. 19

ტობს წარმოადგენს. იგი ბრტყელძირიანია, განი ბიკონუსური მოყვანილობის, მაღალი ფართო ყელი შევიწროებული, პირი გარეთკენ გადაშლილი. ბრტყელგანივკვეთიანი ყური ყელის ქვემოთაა მიძერწილი. კეცი მონაცრისფერო, შედარებით უხეში. ზედაპირი გაპრიანებული, ალაგ-ალაგ მოშავო ლაქებით დაფარული. სიმაღლე 15 სმ, პირის დიამეტრი 5 სმ, განის – 11,5 სმ, პირის – 8,2 სმ (სურ. 20; ტაბ. 9/2).

ცალკეული ნიშნების მიხედვით კოლოგაურის ქილა სიახლოვეს პოვებს სამშვილდეს, აბელიას, დიდუბეს, კიკეთისა და სხვა თანადროული ძეგლების მასალებთან. მსგავსი ფორმები მომდევნო ეპოქებშიაც განაგრძობენ არსებობას, რომლებიც წინა აზიის კულტურებს უკავშირდებიან. კოლოგაურის კოჭობი ემსგავსება სამშვილდეს, ალგეთის ხეობის (ნახიდრების ჭაბა), კიკეთის, დიდუბის, ბარმაქსიშის, ქორეთის მონაპოვართ. ასევე გარკვეულ სიახლოვეს პოვებს ნუხის, ნახიჭევანის ქიულ-თეფე III (ამერბაი-

37 ისინი გადმოგვცა 1971 წ. სოფ. კოლოგაურის მკვლევარმა ნათელა ფარგნაძემ. ჭურჭლები აღმოჩენილია წინა წელს გზის გაფართოებისას ქვის სამარხში. დამკვეთელი ნიმუშები ადგილმევე დაუტოვებიათ. მთლიანი ცალუბი სახლში პქონიათ შენახული.

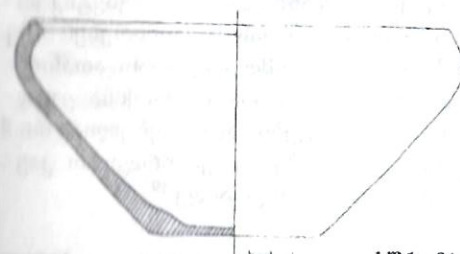
ჯანი, არმავირბლურის, მალაქლუს, ელარის (სომხეთი), ერისის (ანაგოლია) მასალებთან, რომლებიც ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის ბოლოთი თარიღდებიან.³⁸ ჩვენი აზრით, კოლოგაურის თიხის ჭურჭლები ჯანჯღნარის კერამიკული ნაწარმის ქრონოლოგიურ გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდეს. აქვთ დახვეწილი პროპორციები, წვრილმარცვლოვანი კეცი, თხელი კედლები. ისინი დამზადებული უნდა იყოს ჩვ. ერამდე IV ათასწლეულის მეორე ნახევრისათვის, ე.ი. ადრებრინჯაოს ადრეული საფეხურისათვის, ჩანს, რომ აჭარისწყლის ხეობის მკვიდრთა შორის კერამიკული წარმოება საკმაოდ მაღალ საფეხურზეა ასული.

სურ. 20

თიხის ჯამი. მთლიანად აღდგენილი. ღრმა გვეადობის. აქვს ბრტყელი, შედარებით ვიწრო ძირი. მაღალი, კონუსისებური მოყვანილობის განი, პირი მომრგვალებული, ოდნავ შიგნით გადახრილი. კეცი მოყავისფრო. ზედაპირი საგულდაგულოდ მოპრიანებული. ჭურჭელი თავის ღრმზე ყოფილა შეკეთებული – პირთან ახლოს მომრდილი ნაგების ორივე მხარეს გაკეთებულია წყვილი სამანჭვალე ნახვრეგები. ძირის დიამეტრი 7,5 სმ, პირის – 19 სმ, სიმაღლე – 9 სმ (სურ. 21, ტაბ. 10).

ლითონის ნაწარმის უძველესი ნიმუშები აჭარის მთიანეთშია აღმოჩენილი. ესაა ხულოს რაიონის სოფ. ნაომარში (ღორჯომის მახლობლად) 1950 წელს

სურ. 21

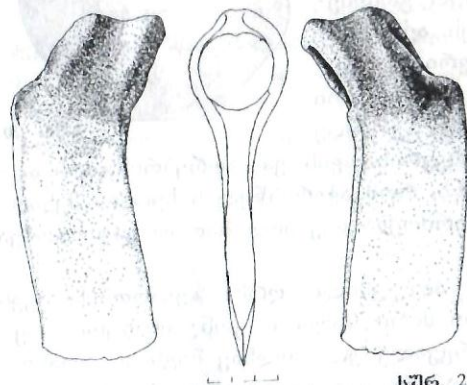
შემიხვევით მოპოვებული ე.წ. ყუადაქანებული ცული. მისი აღწერილობა ასეთია: აქვს მკვეთრად დაქანებული ფერდებზეწეული ყუა, მრგვალი საგარე ხვრელი, ორწახნაგა, სოლისებრი შედარებით თხელი განი,

38 ი. დავითაძე, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ადრებრინჯაოს ხანის მასალები აჭარისწყლის ხეობიდან. - სამხრეთი საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები, ბათუმი, 1978, გვ. 153-158.

ოღნავ ფართო, მომრგვალებული ორმხრივ წამახული პირი, რომელსაც ემჩნევა ლესვა-გამოყენების კვალი. ცულის სიმაღლე 11,5 სმ-ია, განის სიფართოე 4,5 სმ, პირის – 5 სმ (სურ. 22; ტაბ. 11).

მსგავსი ცულები გავრცელებას იწყებს ადრებრინჯაოს ხანაში. არქაულებს (ჩვ. ერამდე III ათასწლეულის I ნახევარი – შუა ხანები) ეკუთვნიან ბრძაძორის, გაპკისის, ქულბაქების, იალბუშისა

სურ. 22

და სვანეთის მონაპოვრები, რომლებიც თავის მხრივ ემსგავსებიან სომხეთის, ჩრდილო კავკასიის ცულებსა და წინააზიის (ჯემელთ-ნასრი, ური) ცულების თიხის მოდელებს. ნაომარის ცული უფრო განვითარებულ ფორმას წარმოადგენს. სპეციალისტები მეჯერისხევის, კიურდერეს და ყიზილაჯოს ცულების მსგავსად მას II ჯგუფში აერთიანებენ. ესენი ჩვერამდე III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანებში შექმნილად მიჩნეული. ამ ტიპის ცულებს ანალოგიები ეძებნებათ სომხეთის ტერიტორიაზე, ჩრდილო ოსეთში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში (ქარაზი) და ა.შ. თვლიან, რომ ნაომარის ცული ამ ჯგუფის განვითარებული ფორმაა – პირველად ჩნდება საგარე წიბური. გამოირჩევა ასევე სწორი, გრძელი განითა და ყუის შედარებით მკვეთრი დახრილობით. გენეტიკურად ნაომარის მსგავს ცულებს მესოპოტამიას უკავშირებენ (ჩვერამდე IV-III ათასწლეულების მიჯნა), რომლებიც თანდათანობით გავრცელდა ანატოლიასა და ამიერკავკასიაში. შეიქმნა ყუადაქანებული ცულების ლოკალური ვარიანტები. აღიარებულია, რომ ამ ტიპის ცულებმა ამიერკავკასიის გზით შეაღწიეს ჩრდილო კავკასიაში და გავრცელება პოვეს ღუნაისპირეთამდე.³⁹

39 საერთოდ ყუადაქანებული და ნაომარის მსგავსი ცულების შესახებ იხ. **Куртин Б.А.** К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры по данным археологии - სსმპ, XIV-B, თბ., 1947, გვ. 297-298; **ო. ჯაფარიძე**, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე, თბ., 1961, გვ. 90-92; **Чартолани Ш.** К истории... გვ. 40 და ა.შ. თვით ნაომარის ცულის შესახებ იხ. **დ. ქორიძე**, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 50, სურ. 42/2; **ა. რამიშვილი**, კოლხეთის პატრიარქური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974, გვ. 25, ტაბ. XV/E; **ი. დავითაძე**, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული... გვ. 153-161.

როგორც ვხედავთ, ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანისათვის ათვისებული ჩანს ჩვენი საკვლევი ტერიტორიის როგორც მთიანეთი, ასევე აჭარისწყლის ხეობის შუა წელიც და ზღვისპირა ზოლი. აქაური მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომები მთიან ზოლს საზაფხულო საძოვრებად იყენებდნენ. სავარაუდოა, რომ მწარმოებელური მეურნეობის ეს უადრესი ფორმები თავიდანვე სიმბიოზურ ხასიათს ატარებდნენ. ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით ეკონომიკურად მთა დაკავშირებული ჩანს ბართან და – პირიქით. მსგავსი ერთიანობა კიდევ უფრო საგრძნობი ხდება მომდევნო ეპოქებისათვის. ჯანჯღნარისა და კოლოგაურის მონაპოვრების მიხედვით ჩანს, რომ ამ რეგიონში ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს ამ ეპოქის საერთო კავკასიური კულტურების თავისებურ, მაღალგანვითარებულ ლოკალურ ვარიანტებთან. ნაომარის ცულების მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ადრებრინჯაოს ხანიდან ისახება მეტალურგიული ცენტრი, რომელმაც მძლავრი ხასიათი მომდევნო ეპოქებში მიიღო.

ნაომარის ცული ეხმაურება ფართო არეალის მომცველ მასალებს წინააზიიდან დაწყებული ღუნაისპირეთამდე. რიგი ნოვაციების მიუხედავად, დიდხანს შემორჩა ნეოლითური კულტურის გრადიციები. დიდი ხნის მანძილზე წამყვანი ჩანს ქვის ინდუსტრია. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ნადირობასა და შეგროვებით მეურნეობას. მზადდება ნიადაგი ახალი სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობების პატრიარქატის წარმოშობისათვის. წინაურდება მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეტალურგია, ხელოსნური წარმოების სხვადასხვა დარგი. განსაკუთრებით ფართო ხასიათს იღებს მეთუნეობა. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ჩვერამდე V-III ათასწლეულში უმნიშვნელოვანესი რგოლი ჩანს ძველ აღმოსავლურ, ანატოლიურ და უძველეს კავკასიურ კულტურათა ურთიერთობების სფეროში.

რიისათვის, თბ., 1965, გვ. 50, სურ. 42/2; **ა. რამიშვილი**, კოლხეთის პატრიარქური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974, გვ. 25, ტაბ. XV/E; **ი. დავითაძე**, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული... გვ. 153-161.

ჟორჯის აუზი – კოლხური კულტურის უკველესი კერა

საკაცობრიო ცივილიზაციაში კოლხურმა კულტურამ საპატიო ადგილი დაიკავა. მისი ფორმირება ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანაში დაიწყო და დასრულებული სახე ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებისათვის მიიღო. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა (ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის II ნახევარი – I ათასწლეულის I ნახევარი) თვითმყოფადი კოლხური კულტურის აყვავების, ნოვაციების ხანაა. მიმდინარეობდა ქართველური ენების დიფერენციაციის, კოლხური და იბერიული გომების კონსოლიდაციისა და პირველი სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესი.

მადალგანვითარებულმა კოლხურმა კულტურამ მოიცვა ვრცელი არეალი. დიდი ხნის მანძილზე მთელი კოლხეთის ტერიტორიაზე (აჭარა, გურია, იმერეთი, სამეგრელო, ლეჩხუმი, რაჭა, სვანეთი, აფხაზეთი) გავრცელებული ჩანს ერთგვაროვანი დასახლების ფორმები, ორიგინალური თიხით შეღესილი ხის ჯარგვალური გიპის ნაგებობანი, დაკრძალვის წესები, მდიდრულად შემკული სამეთუნეო ნაწარმი, მრავალფეროვანი ნატიფი ხელოვნების სამკაული, შრომისა და საბრძოლო იარაღები, მაგერიალური და სულიერი კულტურის სხვადასხვა სახის ფასეულობა. არანაკლებ ვრცელია ამ კულტურის იმპულსების ფარგლებიც.

კოლხური კულტურის გავრცელების სფეროში შემოდიოდა ჩრდილო-დასავლეთით ანატოლიაში მდებარე ოლქების დიდი ნაწილი (ორდუს, ართვინის, მეხჩისციხის, ყარსის მიდამოების განძები).⁴⁰ ამავე კულტურის არეალში ექცეოდა მესხეთის საკმაოდ დი-

40 Иссен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. - ИГАИМК, вып. 120, М., 1935, стр. 139, 140; კ. ბიგელი, ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები – ენმეის მოამბე II, თბ., 1938, გვ. 258; თ. ჯაფარიძე, კოლხური ცული. – სსმპ, XVI-B, თბილისი, 1950, გვ. 58; მისივე, საქართველოს არქეო-

ლი ნაწილი. აქ მოპოვებულია კოლხური ცულები, თოხები, სეგმე-ნტური იარაღი. სოლო სოფ. თელავანში თვით კოლხური ცულის ყალიბიც კი. დიდებულია უდეს განძი. მეტად საყურადღებო ჩანს მესხეთ-ჯავახეთის უახლესი მონაპოვრები. ახალციხის რაიონის სოფ. მუსხში (ნასოფლარი მაჭხეთი) აღმოჩნდა ბრინჯაოს თავის-ებური ცული, რომელიც ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება. იგი კოლხური ცულების პროტოტიპების სახესხვაობა-აღაა მიჩნეული. ბორჯომის ხეობის ბორნიელის სამაროვნის გათხრებისას ჩვ. ერამდე XV-XIV საუკუნეების კოლხური ცულებიც იქნა მოპოვებული. აღიარებულია, რომ ისტორიულად მესხეთ-ჯავახეთი კულტურათა შეხვედრების ადგილს წარმოადგენდა.⁴¹

გვიანბრინჯაოს ხანაში რიონ-ყვირილის შემოწევის საშუალებით ხორციელდებოდა კონტაქტები ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ-კალთებთან, ყობანურ კულტურასა და შიდა ქართლთან. აქედან კოლხური კულტურის ძეგლები უფრო შორსაც ვრცელდებოდა (ქვემო ქართლი, თრიალეთი, კახეთი, ნუხის მხარე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ სომხეთი და ა.შ.). ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთიდან კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები ყობანისპირეთში და უფრო შორეულ რაიონებში, თვით უკრაინის ტერიტორიებამდე აღწევდა.⁴²

დასავლურ-ქართული კოლხური კულტურა წარმოადგენს საქართველოს აღრინდელი მემკვიდრეობის გენეტიკურ გაგრძელებას. მის განვითარებაში სწავლულები (დ. ქორიძე, თ. ჯაფარიძე და სხვ.) გამოყოფენ ორ ეტაპს – ჩვენს ერამდე II ათასწლეულის მეორე ნახევარი (XIV-XII სს.) და ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლო – I ათასწლეულის პირველი ნახევარი. ამ ეპოქისათვის განსაკუთრებით ინტენსიურ ხასიათს იღებს კოლხეთის ბარის ათვის-

ლოგია, თბ., 1991, გვ. 211. დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 19, 20, 37, 38. სურ., 10, 13, 30.

41 თ. ღამბაშიძე, ი. ღამბაშიძე, ახალი არქეოლოგიური მასალები სამხე-ჯავახეთიდან. – „ძეგლის მეგობარი“, 1987, №4, გვ. 36-44; თ. ღამბაშიძე, რ. კვირკველია, ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიურ კულტურათა ურთიერთობის საკითხისათვის მესხეთ-ჯავახეთის მასალების მიხედვით. – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო სესიის მსოფლიო კულტურულ-ისტორიული პროცესი და საქართველო (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), მოხსენების თემისები, თბ., 1993, გვ. 21. Насидзе Г. Личели В.К. Об ареале Колхидской культуры. – Причерноморье в VII-V вв. до н.э., Тб., 1987, стр. 220-225.

42 თ. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 217 და ა.შ.

შელესილ ხის ჯარგვალური გიპის სამოსახლოებს გარს უვლიდა წყლით შევსებული ღრმა და ფართო თხრილები. ისინი გარდა თავდაცვისა წყალსაწრეების, სამიმოსვლო და თევზსაშენის ფუნქციებსაც ასრულებდნენ. მსგავსი სამოსახლოები ცალკეულ ჯგუფებად არიან განლაგებული. თავისი გრანდიოზულობითა და მეტნაკლები შესწავლილობით გამოირჩევიან ფიჭვნარი, ზურგა, ნაოხვამუ, ცხუმი, ნოსირი, ნამარნუ, კურშია, დისაგუძუბა, ოჩამჩირე, კისტრიკი და ა.შ. სამეურნეო საქმიანობის წამყვანი დარგი იყო გრადიციული მიწათმოქმედება. ფართო ხასიათი მიიღო მესაქონლეობამ და თევზჭერამ. კვლავაც თვალსაჩინო როლს თამაშობს ნადირობა და შეგროვებითი მეურნეობა. ამ მიმართებით ტყით მდიდარი კოლხეთი მეტად ბარაქიან მხარედ გამოიყურება. მკვეთრად დაწინაურდა ბრინჯაოს მეტალურგია. მძლავრ კულტურას გააჩნია საკუთარი საწარმოო კერები. კლასიკური ბრინჯაოსაგან დამზადებული ნაწარმი გამოირჩევა მრავალფეროვნებით, მაღალი პროფესიული ოსტატობით, რთული გეგნიკური პროცესების გამოყენებით. ჩამოყალიბდა კოლხური კულტურისადმი დამახასიათებელი სამეურნეო თუ საბრძოლო იარაღის ყველა გიპი, ყველა კომპონენტი. აწ განსვენებული მეცნიერი გ. ვობეჯიშვილი მიუთითებდა, რომ კოლხური ბრწყინვალე კულტურის სული და გულია ბრინჯაოს ცული. იმდროინდელ სამყაროს მსგავსი რამ არ შეუქმნია. ფართო გავრცელება ჰპოვეს სხვა კომპონენტებმაც, როგორიცაა უნიკალური ბრინჯაოს წალდი, თოხი, ნამგალი, სეგმენტური იარაღი და ა.შ.

მეორე ეტაპიდან იწყება ბრინჯაოსა და რკინის თანაარსებობის ხანა, რომელიც თითქმის 5 საუკუნის მანძილზე ჩვ. ერამდე VII საუკუნემდე გრძელდებოდა. საბოლოოდ კი უძველესი გრადიციების მქონე კოლხეთი რკინის მეტალურგიის მორიგ უმნიშვნელოვანეს კერადაც იქცა.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაზე მოდის ხელოსნური წარმოების სხვადასხვა დარგის არსახული აღორძინება. მრავალრიცხოვან ნამოსახლართა, წარმართული ხანის საკულტო ნაგებობათა, სამაროვანთა და საწარმოო კერების არქეოლოგიური გათხრებისას მრავლად ჩნდება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკული ნაწარმი. სწორედ ამ ეპოქაში გამოიყენეს სამ-

ღრულადაა შემკობილი (ღარები, კოპები, შევრონები, თაღისებური შევრილები, მცენარეული და ზოომორფული მოტივები და ა.შ.). წამყვანი ფორმებია ღერგისებური ჭურჭელი, ქოთნები, გოლჩები, ქილები, ჯამები და ა.შ. ე.წ. „მდნობელთა განძებისა“ და ცალკეულ სამოსახლოებზე აღმოჩენილი ყალიბების მიხედვით ჩანს, რომ დაწინაურებულია ლითონ-საჩამომსხმელო საქმე. განძების მსგავს რაოდენობას სხვა არც ერთი კულტურა არ იცნობს. ამათი რიცხვი ყოველწლიურად იზრდება. გამოკვეთილი დარგებია ხითხურობა და ფეიქრობა.

მეორე ეტაპი კოლხური ბრინჯაოს კულტურის აყვავების ხანაა. კიდევ უფრო ფართოვდება მისი არეალი. ამ პერიოდში ივარაუდება ერთის მხრივ სამხრეთიდან მესხური გომების მიგრაციები კოლხურ-იბერიულ კულტურაში, მეორეს მხრივ, კი — კოლხური კულტურის ინტეგრაციები ყოზანურში. ყალიბდება ერთიანი რელიგიური მსოფლმხედველობა. გრაფიკული დეკორის თავისებური სტილი, ე.წ. „ცხოველური სტილი“, რომელსაც ახასიათებს სქემატიზმი, სტილიზაცია. შეინიშნება მთისა და ბარის დახლოების პროცესი. ეს კარგად ჩანს დაკრძალვის ერთხაირ რიგულში, ინდივიდუალურ სამარხებთან ერთად ჩნდება ე.წ. კოლექტიური „დასაკრძალავი მოედნები“, სადაც ხდება მეორადი დაკრძალვა სრული ან ნაწილობრივი კრემაციით. სამარხებში დიდი რაოდენობითაა ჩაყოლებული სამეთუნეო ნაწარმი, ბრინჯაოსა და რკინის საბრძოლო და სამეთუნეო იარაღი, სამკაულები, მცირე პლასტიკის ნიმუშები და ა.შ. ეკონომიკა მკვეთრ აღმავლობას განიცდის. შეიქმნა რკინის მეტალურგიის კერები.

ეთნოკულტურულმა ერთიანობამ, ქართველ გომთა მსხვილი გაერთიანებების შექმნამ მოამზადეს ნიადაგი ჯერ კოლხეთის, ხოლო შემდგომ იბერიის სახელმწიფოს წარმოშობისათვის.⁴³ კო-

43 კოლხური კულტურის შესახებ იხ. გ. ვობეჯიშვილი, გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში. — საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. მისივე, გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970. თ. ჯაფარიძე, დასავლეთი საქართველო გვიანი ბრინჯაოს ხანაში. — „მაცნე“, №1, 1982. მისივე, საქართველოს არქეოლოგია; დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის... ა. რამიშვილი, კოლხეთის მაგერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974 და სხვ.

ლხურის თანადროულად აღმოსავლეთ საქართველოში ყალიბდება იბერიული ე.წ. ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურა. ფართოა მისი არეალი — ქართლ-კახეთი, მესხეთ-ჯავახეთი, კავკასიის მთისწინეთი, ჩრდილო-დასავლეთი სომხეთი და დასავლეთი აზერბაიჯანის ოლქები. გამოკვეთილია ლოკალური კერები რიონ-ალაზნის, მესხეთ-ჯავახეთის, შიდა (მასში გამოიყოფა სამთავროს კულტურა) და ქვემო ქართლის სახით.

იბერიული კულტურის განმსაზღვრელ კომპონენტთა რიცხვს განეკუთვნებიან ბრინჯაოს ე.წ. აღმოსავლურ ქართული, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ან კიდევ ცენტრალურ ამიერკავკასიური სადა ცულები, მაღალ პროფესიულ დონეზე დამზადებული შედგენილგარიანი ე.წ. კახური, თუ სხვა გიპის (ვთქვათ, სამთავრული) სატევრები, მახვილები, სატყეები, ბრტყელი ცულები, მომრდილი ბრტყელი აჭურული საკიდები, სხვადასხვა სახის სამკაულები, მაღალმხატვრული სამეთუნეო ნაწარმი და ა.შ.

იბერიული კულტურის შესწავლისათვის მრავალადა აღმოჩენილი ნამოსახლარები, სამაროვნები, თავდაცვითი ნაგებობები, საკულტო ადგილები და ა.შ. ამ უკანასკნელთაგან ერთ ნაწილს დიდი დედის (მელიდელე, შილდა), ნაწილს კიდევ ომის ღვთაების კულტს (მელანი) უკავშირებენ. გორასამოსახლოებს ჰქონიათ დამცველი თხრილები, მიწაყრილები, რიყის ქვის გალავანი (ხოვლე-გორა, ყათლანისხევი, ნაცარგორა, სამთავრო, თრელიგორა და ა.შ.). ბევრია სამაროვანი. მათ შორის ეტალონურია სამთავროს სამაროვანი. ინჰუმაციურ სამარხთა დიდი ნაწილი ინდივიდუალურია, ზოგიც — კოლექტიური. მაგალითად, სამთავროს ერთ-ერთ სამარხში 33 ჩონჩხი აღმოჩნდა. არის კენოგაფებიც, ფუფუნებითი საგნები (ოქრომჭედლობის ნიმუშები) აღარ ჩანს. საერთოდ კი სამარხეული ინვენტარი საკმაოდ მდიდრულია.

იბერიულ კულტურაში სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი დარგია მიწათმოქმედება. ეკონომიკური ცხოვრების ცალკე გამოკვეთილი დარგებია მეჯოგეობა, ლითონდამამუშავებელი ხელოსნობა, მეთუნეობა, ქვითა და ხით ხურობა, რთვა-ქსოვა, მესხალეობა და ა.შ. აღიარებულია, რომ ომები, ძარცვა-რბევა შემოსავლის წყაროდ იქცა. მჭიდროა კონტაქტები კოლხური კულტურისა იბერიულთან, განსაკუთრებით კი მესხეთ-ჯავახეთისა და შიდა ქართლის ლოკალურ კერებთან. ჩანს განვითარების საერთო ტენდენციები. იბერიულ-კავკასიური მოდგმის ხალხებს შორის იკვე-

თება ქართველური ტომების ჰეგემონია. ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლოდან საგრძნობია კოლხური კულტურის იმპულსები.⁴⁴

კოლხური და იბერიული კულტურის ზოგადი დახასიათების შემდეგ ადრე მოპოვებული მასალების, მათ შესახებ შექმნილი მეცნიერული მემკვიდრეობისა და უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების გათვალისწინებით უფრო ვრცლად ვისაუბრებთ კოლხური კულტურის სათავეების შესახებ. მის გენეზისში ჩვენი საკვლევი გერიგორიის, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, ჭოროხის აუზის წვლილზე, ფაქტიურად კიდევ ერთხელ დგება საკითხი კოლხური კულტურის სამშობლოსთან დაკავშირებით. წინასწარვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამჟამად უახლესი აღმოჩენებიდან ყურადღება იქნება გამახვილებული ერთი რიგის მასალაზე-ბრინჯაოს განძებზე. რაც შეეხება ამ რეგიონის ვრცელ ნამოსახლარებს, საკულტო ადგილებს, სამაროვნებსა და საწარმოო კერებს, მომავალში საგანგებო კვლევა-განზოგადოების საგანს წარმოადგენს. შეისწავლება ბოლო წლების ჭოროხის აუზის, კოლხური კულტურის ადრეული ეტაპის შემთხვევითი მონაპოვრები.

კოლხური კულტურის კვლევას დიდი ხნის ისტორია აქვს. მასალების დაგროვება XIX ს-ის ბოლო მეოთხედიდან იწყება. პირველ ხანებში მათ „ყობანურს“ უწოდებდნენ; გასული საუკუნის 80-იან წლებში ყობანის სამაროვნის აღმოჩენამ განაპირობა პირველ ხანებში გერმინების „ყობანური“ ცული და შესაბამისად „ყობანური“ კულტურის დამკვიდრება. ეს კულტურა წარმოიშვა ჩრდილო კავკასიის მთიანეთში (ყაბარდო-ბალყარეთი, ჩეჩნეთ-ინგუშეთი და ჩრდილო ოსეთი). ყობანის სამარხებში მრავლად აღმოჩნდა სადა თუ გრავირებული შესანიშნავი ბრინჯაოს ცულები, ფართო სარტყლები, სპირალისებური სამაჯურები, რგოლები, სატევრები, საკინძეები, ფიბულები, ყელსაბამები და ა.შ. შემდგომში დიდი ხნის მანძილზე ჩრდილო კავკასიის ფარგლებს გარეთაც აღმოჩენილ მსგავს ნივთებს ყობანური კულტურის კუთვნილებად მიიჩნევდნენ. მაგრამ ჩვენი საუკუნის 20-იანი წლებიდან მოკიდებული კოლხეთის გერიგორიაზე აღმოჩენილმა ნიმუშებმა რიცხობრივად დიდად გადააჭარბა თვით ყობანის ცულებს. რაც მთავარია, ჩვენთან

44 იბერიული კულტურის შესახებ იხ. ა. კალანდაძე, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოში. — საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959. გ. გობეჯიშვილი, გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში. თ. ჯაფარიძე, საქართველოს არქეოლოგია და სხვ.

თავი იმისა უფრო აღსკველს ცეცხლსა და სხვადასხვა სახის საკითხი იმის შესახებ, რომ ამ კულტურის ცენტრად კოლხეთი ყოფილიყო მიჩნეული. 30-იანი წლებისათვის ახალი ძეგლების ეთნოანალიზის ცდა ეკუთვნით ლ. მუსხელიშვილსა და ი. მემჟანი-ნოვს. ამ კულტურას მათ კოლხური უწოდეს. პ.უშაკოვი მიუთითებს, რომ ი.მემჟანიშვიმა 1934 წლის ეპერისა და სხვა აღმოჩენების მიხედვით დააყენა საკითხი, რომ „ყობანის“ კულტურა მარტო კავკასიის საზღვრებში კი არ იყო ფართოდ გავრცელებული, არამედ თვით ამ კულტურის შემქმნელად უნდა სამართლიანად კოლხები მივიჩნიოთ და მას უნდა კოლხური კულტურის სახელწოდება მივანიჭოთ ნაცვლად „ყობანური“ კულტურისა, რომელსაც მას შემთხვევით, მის პირველად აღმოჩენაზე დაყრდნობით საგამოკვლევო მუშაობის პროცესში დაერქვა. ჩვენ ვუკავშირებთ კოლხებს განსაზღვრულ კულტურას, ფართოდ გავრცელებულს კავკასიაში და მით უფრო ვაღიარებთ ვართ მეტი ინტერესით მოვუპყროთ იმ ძეგლებს, რომლებიც კოლხების წარსულზე, მათ გავრცელებაზე და ეთნიკურ ურთიერთობაზე მოწმობენო.⁴⁵

კოლხური კულტურის გენეზისისა და ეთნოპრობლემების კვლევამ საკითხით გააძაბრა მისთვის მიკუთვნებული ეს ტერმინი. ყობანური კულტურის ეთნიკური ატრიბუცია ჯერ არ მომხდარა. საერთოდ კი აღიარებულია, რომ ყობანური კულტურა თვითმყოფადია, ოღონდაც ზოგიერთი ელემენტი დასავლეთი ამიერკავკასიის, კოლხური კულტურიდანაა შესული (მაგალითად, ბრინჯაოს ცული). არ გამორიცხავენ კოლხ გომთა ინფილტრაციას ყობანურში.⁴⁶

ცნობილმა მეცნიერმა ა.იესენმა ამავე პერიოდში შეისწავლა დასავლეთ საქართველოში შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს განსებები, განსაზღვრა მათი მიახლოებითი ქრონოლოგია. აღიარა, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიას წამყვანი ადგილი ეკავა კავკასიის მეტალურგიაში. გამოყო ნივთების ორი ჯგუფი: ერთი საკუთრივ დასავლეთი ამიერკავკასიისათვის დამახასიათებელი, ხოლო

ნამდევ, რომ დასავლეთი საქართველოს გერიგორიაზე არსებობდა ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების მსხვილი და წვრილი ცენტრები. ერთ-ერთ ძირითად სამთამადნო მეტალურგიულ ცენტრს წარმოადგენდა მადნეულით მდიდარი ჭოროხის აუზი. მის ქვემო წელზე და საერთოდ აჭარაში აღმოჩენილია აღნიშნული კულტურის უამრავი ძეგლი, ყობანური ლითონის პირველად ბაზად ავტორი ამიერკავკასიას თვლიდა.⁴⁷

როგორც ვხედავთ, სამეცნიერო ლიგერატურაში კოლხური ბრინჯაოს კულტურის წარმოქმნაში ჭოროხის აუზის წამყვან როლთან დაკავშირებით პირველი მოსაზრებანი ა.იესენის შრომებშია გამოთქმული. როგორც ქვემოთაც ვნახავთ ამ კონცეფციას ბევრი მეცნიერი იმიარებს. აკად. ს.ჯანაშია 30-იანი წლების არქეოლოგიური აღმოჩენებით მივიდა დასკვნამდე, რომ ბრინჯაოს შესანიშნავი კულტურა, რომელსაც წინათ ყობანის კულტურას ეძახდნენ, ნამდვილად კოლხეთის კულტურაა. ართვინისა და ორდუს აღმოჩენების მიხედვით სვამდა საკითხს: „ხოლო არ არის კოლხური ბრინჯაოს კულტურა ნამდვილად თუბალების ანუ იმავე თუბალ-კაიანების კულტურა“.⁴⁸

კოლხური კულტურის კომპლექსური კვლევა განახორციელა აკად. ბ. კუფტინმა. შექმნა ეგაპორბივი ნაშრომების ორგომეული, სადაც დამაჯერებლადაა ნაჩვენები ამ კულტურის ისტორიული ფესვები, თვითმყოფადობა.⁴⁹ მისი აზრით, ყობანური კულტურა არა მარტო გეოგრაფიული გავრცელებით, არამედ წარმოშობითაც კოლხურია.⁵⁰ ა. იესენის კვალდაკვალ ჭოროხის აუზს მიიხსნეს ბ. კუფტინიც კოლხური კულტურის უძველეს და წამყვან კერად.

ახალი ეგაპი დასავლურ-ქართული კოლხური კულტურის კვლევაში იწყება 50-იანი წლებიდან. საგანგებოდ შეისწავლება კოლხურ-ყობანური კულტურების ურთიერთობის პრობლემები, ცალკეული კომპონენტები, ბრინჯაოს განსებების პარალელურად დიდი ადგილი დაეთმო ამ ეპოქის ნამოსახლარების, წარმოების კერების, საკულტო ადგილებისა და სამაროვნების კვლევას. შესაბამისად, შეიქმნა მდიდარი მეცნიერული მეშვეობა ცალკეული

45 პ. უშაკოვი, საქართველოს უძველესი ხალხები და უკანასკნელი წლების აღმოჩენები არქეოლოგიის დარგში. — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, X-B, 1940.

46 ლ. სახაროვ, კოლხური და ყობანური კულტურების ურთიერთობის საკითხისათვის. — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო სესია. — „მსოფლიო ისტორიულ-კულტურული პროცესი და საქართველო“ (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), თბ., 1993, გვ. 23.

47 Иесен А.А. К вопросу...

48 ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალ-გიბარენი-იბერი — შრომები, II, თბ., 1952.

49 Куптин Б.А. Материалы к археологии колхиды, I, Тб., 1949; II, 1950

50 Куптин Б.А. Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941

ძეგლების, რეგიონებისა და მთლიანად კოლხური ბრინჯაოს კულტურის შესახებ.

ამ მიმართებით დიდი ღვაწლმოსილი მეცნიერის აკად. ო. ჯაფარიძის წვლილი, რომელმაც მონოგრაფიულად შეისწავლა კოლხური კულტურის განმსაზღვრელი ელემენტი – კოლხური ცული.⁵¹ მასვე ეკუთვნის საინტერესო ნაშრომები სამიწათმოქმედო იარაღების, თოხებისა და ნამგლების შესახებ.⁵² თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე სხვა ფუნდამენტური პრობლემების კვლევის პარალელურად ქმნის ერთიან განმამოგადოებელ ნაშრომებს კოლხური კულტურის შესახებ. მოცემულია მისი საერთო დახასიათება, ნაწვევებია განვითარების ძირითადი ეტაპები, გავრცელების არეალი და ლოკალური თავისებურებანი.⁵³ ბუნებრივია, ავტორი გამოხატავს თავის დამოკიდებულებას ამ კულტურის ერთ-ერთი საინტერესო რეგიონის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ. არაერთგმისაა აღნიშნული, რომ ჭოროხის აუზი იყო კოლხური კულტურის მნიშვნელოვანი კერა. ამ ბოლო წლებში შემუშავებული კონცეფციიდან განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ავტორისეული მოსაზრებანი, რომ სწორედ ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლოდან იმრდება კოლხური კულტურის არეალი. ქვეყნის შიგნით წარმოებს მოსახლეობის გადანაცვლება. აკად. ო. ჯაფარიძე მიუთითებს, რომ „ამ პროცესში სამხრეთ კოლხეთში მსხდომი გომების ჰეგომონობით, მთელი კოლხი მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას და თანდათანობით ერთიანი კოლხური კულტურა ჩამოაყალიბეს. ამ პერიოდში კოლხეთის დაბლობ ნაწილში გომთა საკმაოდ მძლავრი გავრთიანება ყალიბდება, რომელიც თანდათანობით მთელ კოლხეთზე ავრცელებს თავის ბაგონობას. სწორედ ამ დროიდან შეინიშნება კოლხური კულტურის განხვნა მთელ დასავლეთ საქართველოში და მის მიმდებარე მხარეში.“⁵⁴ აკად. ო. ჯაფარიძე თვლის, რომ „კოლხური კულტურის ხანაში, როგორც ჩანს, მძლავრად მოქმედებდნენ ადგილობრივი მეგალურგიული ტენგრები. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა ჭოროხის აუზში უნდა არსებულიყო. საგარაუდოა, აგრეთვე რომ,

51 ო. ჯაფარიძე. კოლხური ცული...

52 ო. ჯაფარიძე. მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში. – თსუ შრომები, 49, 1953.

53 ო. ჯაფარიძე. დასავლეთი საქართველო... მისივე, საქართველოს არქეოლოგია და ა.შ.

54 ო. ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 210.

კოლხეთის სხვა მხარეშიც იყო განლაგებული სამთამადნო კერები, რომლებიც მას საკმაოდ უხვად ამარაგებდნენ ლითონით.“⁵⁵

კოლხური კულტურის კვლევაზე განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო 60-70-იანი წლებისათვის. უახლესი არქეოლოგიური მასალების, წერილობითი ცნობებისა და ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობის შეჯერების გზით იქმნება განმამოგადოებელი ნაშრომები ცალკეული ეპოქების, მათ შორის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის შესახებაც. მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო „საქართველოს არქეოლოგიისა“ (1959 წ.) და „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ (1970 წ.) გამოცემანი.

საქართველოს ძველი ისტორიის პრობლემატური საკითხების დამუშავების თვალსაზრისით სოლიდური მეცნიერული მემკვიდრეობა შექმნა აკად. გ. მელიქიშვილმა.⁵⁶ ფუნდამენტური კვლევა განხორციელდა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე. ამ ასპექტების შესახებ საუბარი შორს წაგვიყვანდა. ჩვენთვის განსაკუთრებით საგულისხმოა ავტორის კონცეფცია იმასთან დაკავშირებით, რომ კოლხეთის სამეფოს ცენტრი „სადაც უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო და არა ფასისზე (რიონზე), სადაც მას მოგვიანო გრადიცია ათავსებს. იგი უფრო მეორე დიდი მდინარის ჭოროხის ქვემო წელზეა სავარაუდებელი. ურარგუმე კონტაქტი ასე უფრო გასაგებია. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ აქ, ჭოროხის აუზში, არის საძებნი გვიანბრინჯაოს ხანის განთქმული კოლხური კულტურის სამშობლო, მისი უმთავრესი სამრეწველო რაიონი. ძველი კოლხური სამეფო, უეჭველია, ამ კულტურის შემოქმედი მოსახლეობის გავრთიანება იყო.“⁵⁷ აქ თითქმის ყველაფერი ნათქვამი, კომენტარი შედმევია.

საქართველოში პირველად აწ განსვენებულმა მეცნიერმა გ. გობეჯიშვილმა რიონის ზემო წელზე მიაკვლია სამთამადნო და მეგალურგიული წარმოების ნაშთებს. გამოყო აფხაზეთის, რაჭა-ლეჩხუმისა და ჭოროხის აუზის მეგალურგიის ლოკალური კერები. გამოთქმული აქვს არა ერთი კონცეფციალური შეხედულება სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს შესახებ. მოვიყვანოთ ზოგიერთ მათგანს. გ. გობეჯიშვილი ერთგან წერს: „გამოთქმულია ფრიად

55 ო. ჯაფარიძე. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 210.

56 Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии, Тб., 1959. მისივე, საქართველოს, კეკელიძის და მახლობელი ადმონავლეთის მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.

57 Меликишвили Г.А. დასახ. ნაშრ. გვ. 62.

სარწმუნო მოსაზრება, რომ დასავლეთი საქართველოს კულტურის ერთ-ერთ ძირითად სამთამადნო მეტალურგიულ ცენტრს წარმოადგენდა ჭოროხის აუზი, რომელიც მადნეულით მდიდარია. მის ქვემო წელზე და საერთოდ აჭარაში, აღმოჩენილია აღნიშნული კულტურის უამრავი ძეგლი.⁵⁸ ან კიდევ: „კოლხური კულტურის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ძლიერი წამყვანი მეტალურგიული ცენტრი დღევანდელი ჭოროხის აუზი უნდა ყოფილიყო... ეს რაიონი ჭოროხის აუზი, საკმაოდ მდიდარი იყო სპილენძით. როგორც ჩანს, აქ ამ პერიოდში საკმაოდ მაღალ საფეხურზე მდგარა მიწათმოქმედება. ამას ადასტურებს კოლხური კულტურის სამხრეთი ნაწილიდან დიდი რაოდენობით მოპოვებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღი.“⁵⁹ შემდგომ დასძენს: „საფიქრებელია, რომ თოხი ძირითადად ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრიდან გამოსული ნაწარმია, რომელიც შესაძლოა უპირატესად აქედან გავრცელდა სხვა რაიონებში“.⁶⁰ ხაზგასმითაა აღნიშნული, ამ პერიოდის არცერთ სხვა კულტურაში არ არის ცნობილი ისეთი დიდი რაოდენობით თოხები, როგორც კოლხურში.⁶¹ იგი თვლის, რომ საერთოდაც იარაღის ეს გიჟი დასავლურ-ქართული კულტურის ნიადაგზეა შექმნილი. წალდის მიმართაც ავგორის დამოკიდებულება ასეთია: „ბრინჯაოს წალდი, თოხის მსგავსად, ძირითადად ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი“.⁶² საკაცობრიო ცივილიზაციაში ამ უნიკუმის შექმნის პრიორიტეტი ძველ კოლხებს ეკუთვნით. გ. გობეჯიშვილის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში ის აზრია გატარებული. რომ უპირატესად კოლხური კულტურის გავრცელების სამხრეთ რაიონებშია აღმოჩენილი პირველი სახეობის კოლხური ცულები. მკვლევარი ყურადღებას აქცევს იმ ფაქტებსაც, რომ ბრტყელი ცულებიც კოლხური კულტურის სამხრეთ რაიონებში გვხვდება. სეგმენტიც ჭოროხის, რიონის ქვემო და შუა და ენგურის ქვემო წელზეა გავრცელებული.⁶³

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი თ. ღამბაშიძე თავის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში ამბროლაურის რაიონის სოფ.

58 გ. გობეჯიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 281.

59 იქვე, გვ. 147.

60 იქვე, გვ. 148.

61 იქვე.

62 იქვე, გვ. 149.

63 იქვე.

თხმორის განძის შესახებ არ იზიარებდა მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ თოხი ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში, განსაკუთრებით, ჭოროხის აუზში. მაგრამ აღიარებს, რომ თოხი ძირითადად ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრიდან გამოსული ნაწარმია, რომელიც, შესაძლოა, უპირატესად აქედან ვრცელდებოდა სხვა რაიონებში. მისი აზრით, ჭოროხის აუზს ერთგვარი პრიორიტეტი ჰქონდა თოხის თავდაპირველი სახეობის შექმნაში, მაგრამ შემდგომში ისეთი კერა, როგორიც იყო რაჭა-ლეჩხუმი თვითონ აწარმოებდა ამ სამეურნეო იარაღს.⁶⁴ 60-იანი წლებისათვის გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპი ჯერ კიდევ არ იყო გამოყოფილი. ბუნებრივია, მომდევნო საფეხურისათვის მოქმედებდა არაერთი კერა კოლხურ კულტურაში.

კოლხური კულტურის სათავეების ძიებაში თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა აწ განსვენებულმა მეცნიერმა დ. ქორიძემ. გამოაქვეყნა შემთხვევით აღმოჩენილი არაერთი ბრინჯაოს განძი. მან პირველმა შექმნა ერთიანი ნაშრომი კოლხური კულტურის შესახებ. გამოყო ამ კულტურის განვითარების ცალკეული საფეხურები, საწარმოო რაიონები, ლოკალური კერები, შეისწავლა ცალკეული იარაღები. მოგვცა მათი გეოლოგიური და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია, ყურადღება გაამახვილა კოლხურ-იბერიული და კოლხურ-ყობანური კულტურის ურთიერთობის საკითხებზე.⁶⁵ მისი აზრით, ბრინჯაოს მეტალურგიის საწარმოო რაიონთა შორის ერთ-ერთი საინტერესო მხარეა აჭარა, რომელმაც ჯერ კიდევ გასული საუკუნის მიწურულს მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. ჭოროხის აუზში აღმოჩენილ სამთამადნო მეტალურგიული წარმოების ნაშთებმა, მრავალრიცხოვანი განძებისა და სხვა ძეგლების აღმოჩენამ საბოლოოდ დაუმკვიდრა ამ მხარეს სპილენძ ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების მძლავრი კერის სახელი.⁶⁶ მისი აზრით, აჭარის ტერიტორიაზე არსებობდა მეტალურგიული წარმოების ორი ლოკალური რაიონი, ორი ძირითადი კერა სხვა მცირე სახელოსნოებით. ერთ-ერთი ჭოროხ-აჭარისწყლის და ბათუმის ჩრდილო, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ადგილებში. მეორე — ქობულეთის დაბლობზე, მდ. კინტრისის და ჩაქვისწყლის

64 თ. ღამბაშიძე, თხმორის განძი, თბ., 1963, გვ. 52.

65 დ. ქორიძე, კოლხეთის კულტურის...

66 იქვე, გვ. 121-122.

აუბია და მის მახლობელ ადგილებში.⁶⁷ საყურადღებოა ავტორის მოსაზრებანი პირველი სახეობის ცულებთან დაკავშირებით: „არსად, კოლხეთის არც ერთ მხარეში კოლხური ცულების პირველი სახეობის უშუალო წინაპარი ასეთი დიდი რაოდენობით არ არის აღმოჩენილი. ამიგომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კოლხური ცულების I სახეობის თანდათანობით განვითარებისა და ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ცენტრი სწორედ ეს მხარე ყოფილა.“⁶⁸ ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი, მკვლევარი დ. ქორიძე მიუთითებდა, რომ ცულების ზოგიერთი სახეობანი (გარდა სიმეგრეულპირიანის, სწორგანიანის) კოლხეთის სხვა რაიონებში არ გვხვდება. ყუაყვერიანი ცული აჭარის გარდა უდევია აღმოჩენილი (მხედველობის გარეშე რჩება გურიამი, კერძოდ, ხევში მოპოვებული ყუაყვერიანი ცული).

კოლხური კულტურის სამშობლოსთან დაკავშირებით საინტერესო მოსაზრებანი აქვს გამოთქმული პროფ. თ. მიქელაძეს. მკვლევარს ეკუთვნის არა ერთი საყურადღებო ნაშრომი სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და კულტურის საკითხებზე. მისი აზრით, კოლხური ბრინჯაოს სათავეები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში უნდა ვეძიოთ. უძველესი განძების დიდი ნაწილი სწორედ აქაა გამოვლენილი. თ. მიქელაძე ასკვნის, რომ „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო მიმდგომი მხარეებით კოლხური ბრინჯაოს უმთავრეს და უძველეს კერას წარმოადგენდა“. ან კიდევ „ეს კულტურა, როგორც ჩანს, ყალიბდებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთში, ჭოროხის აუზში და ჭოროხის სათავეებთან, ლითონის საბადოთა იმ ბაზაზე, რომელიც განსაკუთრებით უხვადაა წარმოდგენილი, როგორც ჩრდილო გავროსის აღმოსავლეთ ნაწილში, ისე მტკვარ-ჭოროხის მხარეში“.⁶⁹ როგორც ვხედავთ, ამ კულტურის გენეზისის საინტერესო რეგიონია განსაზღვრული, რომლის კვლევა მეტად პერსპექტიული ჩანს დასმული საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტის მიზნით.

გვიანბრინჯაოს ხანის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, კერძოდ, აჭარა-გურიის განძები სპეციალურად შეისწავლა ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორმა ა. რამიშვილმა. ბუნებრივია, მკვლევარმა გრადიციული შეხედულების კვალდაკვალ გამოთქვა

თავისი მოსაზრებები. ავტორი წერს: „გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხური კულტურის ყველაზე მძლავრ მეტალურგიულ კერად მიიჩნევენ ჭოროხის აუზს. ეს მოსაზრება დამყარებულია იმ ფაქტზე, რომ ამ მხარეში არსებობს მეტალურგიისათვის აუცილებელი სპილენძის მადნის ბუდობები და აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით ბრინჯაოს ნივთები“. მიუთითებს, რომ აქ მოქმედებდა ლითონდამამუშავებელი რამდენიმე სახელოსნო. მხარე მოწინავეობს გექნიკური ამროვნების სფეროშიც. არა მარტო უბრალოდ მეტალურგიაში, არამედ „ცალკეული იარაღების და მათი დეტალების შექმნასა და შემდგომ სრულყოფა-დახვეწაში“.⁷⁰ ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „კოლხური ბრინჯაოს გავრცელების არც ერთ რაიონში არ ჩანს ისე კარგად ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღის ჩასახვისა და წარმოშობის სურათი, როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოდან სწორედ საკვლევ მხარეშია აღმოჩენილი კოლხური ცულების, თოხების, სვემენგებისა და წალდების უადრესი სახეობანი“.⁷¹ მრავალრიცხოვანი მასალის შესწავლის საფუძველზე ავტორი მიდის დასკვნამდე, რომ „კოლხური კულტურის გავრცელების სხვა არც ერთ მიკრორაიონში არ არის წარმოდგენილი ისე სრულად კოლხური ბრინჯაოსათვის დამახასიათებელი იარაღი, როგორც სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში“.⁷² იგი ფიქრობს, რომ ამ ადგილებში განვითარებული იყო მთავორიანი გყიანი ბოლის გიჟის თოხის მიწათმოქმედება. დასძენს: „ძნელად მოიძებნება სხვა ისეთი კუთხე, სადაც ასე სრულად იქნება წარმოდგენილი სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარის კომპლექსი“.⁷³ ა. რამიშვილი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებასაც, რომ გვიანბრინჯაოს ადრეული საფეხურისათვის აჭარა-გურიის გერიგორიანზე უმზადებიან დარიშხნიანი ბრინჯაო. სხვაგან კი უფრო მოგვიანო ნიმუშები კალიანი ბრინჯაოსაგან არის ჩამოსხმული. აღიარებულია, რომ გვიანბრინჯაოს პირველი ეტაპისათვის დარიშხნიან ბრინჯაოს თანდათანობით ენაცვლება კალიანი. ა. რამიშვილის მოსაზრებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში კოლხური კულტურის მეორე ეტაპზე ბრინჯაოს იარაღების საგრძნობი შემცირება ამ კულ-

67 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

68 იქვე, გვ. 125.

69 თ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთის და სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბ., 1974, გვ. 40.

70 ა. რამიშვილი, კოლხეთის მაგერიალური., გვ. 89, 92, 105, 106.

71 იქვე, გვ. 106.

72 იქვე.

73 იქვე, გვ. 110.

ტურის მეორე სხვა რაიონებთან შედარებით, ამ მხარის ეკონომიკური დაქვეითების მაჩვენებელი კი არ არის, არამედ ბრინჯაოს მძლავრი მეგალურგიის ბაზაზე რკინის ასეთივე მძლავრი მეგალურგიის ჩასახვისა და განვითარების, მხარის ეკონომიკური აღმავლობისა და წინსვლის შედეგი.⁷⁴ ა. რამიშვილი იძლევა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი განძების ახლებურ დათარიღებას.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ცალკეული განძების მონოგრაფიული კვლევა მომდევნო წლებშიაც გაგრძელდა. ამ მიმართებით პირველი რიგში აღსანიშნავია ხულოს რაიონის სოფ. დიდაჭარაში აღმოჩენილი განძი (შედიოდა I სახეობის 20 ცული), რომლის შესახებაც სპეციალური ნაშრომი შექმნა ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა ა. ინაიშვილმა. დიდაჭარის განძს ავტორი ჩვ. ერამდე XIV-XIII საუკუნეებით ათარიღებდა. თვლიდა, რომ განძი გამოსულია ბრინჯაოს კოლხური მეგალურგიის საწარმოო ცენტრიდან ჭოროხის აუზიდან. რომ აღმოსავლეთი საქართველოს სამხრეთ რაიონებში (მესხეთ-ჯავახეთი) კოლხური კულტურის შეღწევა აჭარის წყლის ხეობის სათავეებით, გოდერძის უღელტეხილით ხორციელდებოდა. აკეთებს დასკვნას, რომ „ამ გიპის ცულების წარმოების ერთ-ერთი ცენტრი აჭარის გერიგორიაზე, კერძოდ, ჭოროხის ბრინჯაოს მეგალურგიულ ცენტრში უნდა ვეძიოთ.“⁷⁵

ქობულეთის რაიონის სოფ. სახალვაშოში 1978 წელს აღმოჩენილი ბრინჯაოს კოლხური ცულების განძის მიხედვით (შედიოდა ჩვ. ერამდე XV-XIV საუკუნეებით დათარიღებული 18 ცული) ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ჯ. აფაქიძე იზიარებს გრადიციულ შეხედულებას და აღნიშნავს, რომ „სამხრეთ-აღმოსავლეთი კოლხეთის მღვისპირა ზოლში კოლხური კულტურის ადრეული პერიოდის ახალი განძის აღმოჩენა კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ მოსაზრების სისწორეს, რომლის თანახმადაც სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო და განსაკუთრებით მღვისპირა ზოლი მიჩნეულია კოლხური კულტურის ჩასახვის ადგილად“.⁷⁶

მეშობით მითითებულ მკვლევართაგან განსხვავებულ კონცეფციებს ავითარებს ამ ბოლო პერიოდში გამოქვეყნებულ მონოგრაფი-

ებში პროფ. თ. ლორთქიფანიძე.⁷⁷ მისი აზრით, თავდაპირველად ქართულ-მანური ერთობის დაშლის შემდგომ წარმოქმნილი მეგრულ-ჭანური მოსახლეობა სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისა და მის მიმდებარე მთაგორიან ზოლში, ერთი მხრივ, ხოლო ღლეწანდელი დასავლეთი საქართველოს გერიგორიაზე, მეორეს მხრივ, ერთმანეთისაგან მოწყვეტილად და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ვითარდებოდა.⁷⁸ რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ძირითადი მოსახლეობა ხალხები – ხალიბები – ჭანები არიან, ხოლო დასავლეთი საქართველოს გერიგორიაზე მცხოვრებნი – კოლხები, რომელთაც შეავიწროვეს სვანები. პროფ. თ. ლორთქიფანიძე ღლეწანდელ საქართველოს გერიგორიაზე მეგრულ-ჭანური ეთნოსის თანდათანობით დამკვიდრებას უკავშირებს მაღალგანვითარებული ბრწყინვალე კულტურის შექმნას. ამ კულტურის აყვავების ხანა აისახა მითში არგონავტების შესახებ აიეგის ძლიერი სახელმწიფოს სახით“. ამ უკანასკნელს, – აღნიშნავს ავტორი – სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ვარაუდობენ და საამისოდ ერთ-ერთ არგუმენტად სწორედ ის მოაქვთ, რომ კოლხური კულტურის სამშობლო თითქმის ჭოროხის აუზია“.⁷⁹ ავტორის ახალი მოსაზრებით, ჭოროხის აუზის საყოველთაოდ ცნობილი სიმდიდრე სპილენძის საბადოები სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ ეს მთაგორიანი რეგიონი წარმოადგენდა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სამშობლოს და მის თუნდაც ერთ-ერთ საწარმოო ცენტრს... უნდა ვიფიქროთ, რომ სპილენძით მდიდარ მთაგორიან რაიონებში ხდებოდა ნედლეულის მოპოვება ნახევარფაბრიკატებისა და ზოდების სახით, ხოლო ნივთების დამზადება კი სპეციალურ სახელოსნოში, რომელიც ბარში იყო განლაგებული და ადგილობრივი მეურნეობის განვითარების ინტერესებს ემსახურებოდა.

პროფ. თ. ლორთქიფანიძის დასკვნით, კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სამშობლოდ მთაგორიანი ოლქები, კერძოდ, ჭოროხის აუზი და მისი მადნეულით მდიდარი ოლქები კი არ უნდა მივიჩნიოთ, არამედ კოლხეთის ბარი... ამასთან გვაქვს საფუძველი ვამტკ-

74 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.

75 ა. ინაიშვილი, დიდაჭარის განძი და კოლხური ნივთიერი კულტურის მოგვიეროთი საკითხი. – სსსრ. V, 1975.

76 ჯ. აფაქიძე, სახალვაშოს განძი. – სსსრ, XVI, 1987, გვ. 20 და ა.შ.

77 თ. ლორთქიფანიძე, არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბ., 1967; მისივე, *Насле-дие древней Грузии*, Тб., 1989.

78 თ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 51.

79 მითითებულია ჩვენს მიერ უკვე დასახელებული მოგიეროთი მკვლევარი (ა. იხუ-ნი, ბ. კუჭინი, გ. მელიქიშვილი. თ. მიქელაძე და სხვ.).

იცოთ, რომ კოლხური ბრინჯაოს ნივთების ძირითადი სახეობანი, მეურნეობის ადგილობრივი ხასიათით განპირობებული, თითქმის ერთდროულად ჩნდება მთელს კოლხეთის დაბლობში. შესაბამისად დაწინაურებულია კოლხეთის ბარის მიწათმოქმედება. ბრწყინვალე კოლხური ბრინჯაოს კულტურის შექმნა მაღალგანვითარებული მიწათმოქმედებითი სამოგადოების ნაყოფია, რომელიც მდ. რიონის არტერიას უკავშირდება. მკვლევარი მიუთითებს, რომ ჩვერამდე II ათასწლეულის მეორე ნახევრისათვის მსგავსად მაღალ განვითარებული სამოგადოება შავიზღვისპირეთს არც ერთ სხვა რეგიონში დადასტურებული არ აქვს.⁸⁰ პროფ. ო. ლორთქიფანიძე საბოლოოდ იმ მოსაზრებისაა, რომ ჩვენ არ გვაქვს მყარი საფუძველი იმისათვის, რომ ჭოროხის აუზი მივიჩნიოთ გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხური კულტურის სამშობლოდ, მიუხედავად იმისა, რომ ჭოროხის აუზი, მართლაც, იყო „მისი უმთავრესი სამრეწველო რაიონი“.⁸¹ უარყოფს კოლხთა უძველესი პოლიტიკური გაერთიანების არსებობას სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. მისი აზრით, აიას ქვეყანაში აისახა დღევანდელი დასავლეთი საქართველოს მიწა-წყალზე არსებული დიდი პოლიტიკური გაერთიანება, რომლის მთავარ მოწინავე ოლქს რიონის აუზი და კოლხეთის დაბლობი წარმოადგენდა. თუმცა, ცოცხა შემთხვევაა, რომ „კოლხა — უძველესი პოლიტიკური გაერთიანება სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ივარაუდება ჯერ ასურულ წყაროებში „კოლხისა“, ხოლო ურარტულ წყაროებში „ეულხას“ სახელწოდებით. რაც სრულიად მართებულია კოლხეთთანაა გაიგივებული.⁸² პროფ. ო. ლორთქიფანიძე საბოლოოდ ასკვნის, რომ „კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ფორმირება ხდებოდა კოლხეთის დაბლობზე, სადაც ძვ. წ. II ათასწლეულიდან დამკვიდრდა დასავლურ ქართული მოსახლეობის დიდი მასა, რომელმაც ერთი დიდი გაერთიანების ქვეშ მოაქცია ჯერ დიდსა და მცირე კავკასიონს შორის მოქცეული გერიგორია, ხოლო შემდეგ ალბათ თავისი ძალაუფლება განავრცო მცირე კავკასიონის სამხრეთით, მათ შორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთშიც.⁸³

80 ოთ. ლორთქიფანიძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

81 იქვე. გვ. 69.

82 იქვე. გვ. 70.

83 იქვე.

ადრინდელი მონაცემებისა და უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით, როგორც ამას ქვემოთაც ვნახავთ, პროფ. ო. ლორთქიფანიძის ამ ახალ შეხედულებათა გამოარება გაძნელებულია. ჩვენ მხარს ვუჭერთ გრადიციულ შეხედულებებს და ვთვლით, რომ ბრწყინვალე კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სამშობლო, მისი უძველესი და წამყვანი კერა იყო სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, ჭოროხის აუზი. შემთხვევით აღნიშნულ მკვლევართა კონცეფტუალური შეხედულებების კვალდაკვალ შევეცდებით ეს მეცნიერული დებულება კიდევ უფრო გაავალრწავოთ, უახლესი მონაცემებით, ახალი არგუმენტებით. აქ სიგყვას აღარ განვავრცობთ სამეცნიერო ლიგერაგურაში კარგად ცნობილი ბრინჯაოს განძების შესახებ, რომლებიც ასახავენ კოლხური კულტურის ჩასახვისა და მისი განვითარების უადრეს პერიოდებს. მათში წარმოდგენილია კოლხური ცულების პროტოტიპები, გარდამავალი ფორმებიც კი და უადრესი ნიმუშები. მხედველობაშია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან დაკავშირებული ურეკის, ქობულეთის, ე.წ. ჭოროხის, მახოს, ერგეს, მელექედურის, სახალვამოს, შემო ჯოჯოს, დიდაჭარის, საღორეთის, ჩაისუბნის და სხვა განძები.⁸⁴

ამჯერად მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებთ უახლეს მონაპოვრებზე, რომლებიც კიდევ ერთხელ ადასტურებენ, რომ ჩვენი ქვეყნის ეს ნაწილი, მართლაც, წარმოადგენდა მაღალი-განვითარებული, თვითმყოფადი, ორიგინალური, კოლხური კულტურის სამშობლოს. პირველ რიგში განვიხილავთ ხელვაჩაურის რაიონის სოფ. კირნათში აღმოჩენილ განძს.

პირნათის განძი

ჩვენამდე მოაღწია ცნობამ ხელვაჩაურის რაიონის სოფ. კირნათში ახალი შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ. 1994 წლის 4 სექტემბერს პროფ. ფსიხარულიძესა და ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატ ს. გოგიტიძესთან ერთად გავეშვებურეთ კირნათში განძის აღმოჩენის პირობების შესწავლის მიზნით.

84 ამ განძების შესახებ სამეცნიერო ლიგერაგურა უკვე იყო მითითებული. დაწვრილებით იხ. დ. ქორიძე, კოლხური... აღ. რამიშვილი, კოლხეთის მატერიალური... აქვეა მითითებული დამატებითი სპეციალური ლიგერაგურა.

დადგინდა, რომ ახალი მასალა მოპოვებულია მდ. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. კირნათის ერთ-ერთ უბანზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ფოტურს უწოდებს (ჯიხაძეების ძველ დასახლებასთან ახლოს, სოფელში შემავალი მკვეთრად დაფერდებული გზის ერთ-ერთ მოსახვევთან. აღმოჩენის ადგილი ბათუმ-კირნათის გზიდან დაშორებულია დაახლოებით 600-700 მ-ით, ხოლო თვით კირნათის აღმინისგრაფიული ცენტრიდან 1 კმ-ით (კირნათის კოოპერაციული მეურნეობის №2 ბრიგადის ტერიტორიაზე). სოფლის თავკაცმა ზურაბ კახაბერიძემ და სხვა თანმხლებმა პირებმა ჩაგვაწერინეს ფოტურის ახლომასლო თუ შემოგარენში მდებარე საინტერესო გეოლოგიური, ესენია: დასავლეთით — ხორხა, აღმოსავლეთით — სანიწყალი (ჭანისწყალი), სამხრეთით — ჯიხაძეები, ჩრდილოეთით — მეფისწყარო (განძის აღმოჩენის ადგილთანაც არის შესანიშნავი წყარო). საერთოდ, ადგილი ფოტური ხეობის მოზრდილ ქვაბულშია მოქცეული (სამხრეთის მიმართულებით მოჩანს ჭოროხის სანაპიროზე გაშლილი ჭალა, ხოლო მის გაგრძელებაზე (უკვე ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე სოფ. მარადიდის ერთ-ერთი მონაკვეთი არსიანის ქედის ჩრდილო ფერდობზე გაშენებული მიკროუბნების (ლომანქედი, ქუთურეთი, ღრემისდელე, ძაბლავეთი), აღმოსავლეთი შემოგარენის თვალსაწიერში ექცევა სოფ. კობალეთი (აღრინდელი №1 ბრიგადა), სხვადასხვა უბნით (ჯინჭარავი, ჭონჭყო, ჩირდილა, მთავარანგელო, ნაღარბაშევი, შავყანა, ნაჭიბერევი). დასავლეთით — სოფ. შუშანეთი (№3 ბრიგადა), რომლის მიკროუბნებია აბანო და სანახშირე. ჩრდილოეთით განლაგებულია ნაბელდავი, სამკოდია, სახვასკი, ოცვაბურას ქედი — სოფ. ქედქედის და კირნათის სამღვარი. კირნათი ქ. ბათუმიდან 27 კმ-ითაა დაშორებული.

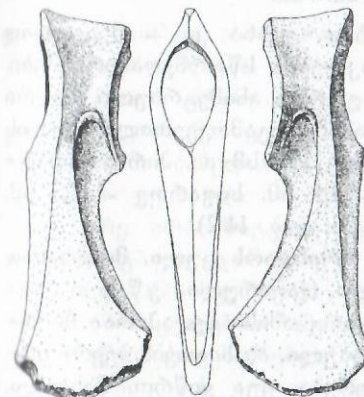
თვით ბრინჯაოს ცულების აღმოჩენის პირობები ასეთია: სექტემბრის პირველი რიცხვებისათვის კირნათის საშუალო სკოლის მე-8 კლასის მოსწავლე როინ ნურის ძე გორგოშაძე სხვა ბავშვებთან ერთად სკოლიდან სახლში ბრუნდებოდა. შესვენების მიზნით მოსახვევთან გზის პირას ქვაზე ჩამოშხდარან. დიდი წვიმის შემდეგ ჩამოქცეულ გზისპირა ჭრილის ფენაში რ.გორგოშაძეს უპოვია ბრინჯაოს ორი ცული (ერთ-ერთის ყუა მომგვრეული იყო). მეორე დღეს იმავე ადგილზე 20-25 სმ-ის სიღრმეზე მისმა თანაკლასელმა ავთანდილ შალვას ძე შალიკაძემ ნახა მესამე ცული. მესამე დღეს რ.გორგოშაძის მამის წინადადებით რ. გორგოშაძეს

და ელუარდ ასლანის ძე გაბიგაძეს გაუგრძელებათ ახალი მასალების ძიება. ადრე მოპოვებული ნიმუშებიდან დაახლოებით 1,5 მ-ის მოშორებით, ზედაპირიდან 70 სმ-ის სიღრმეზე გამოჩენილა ერთად ჩალაგებული კიდე 4 ცული. ეს უკანასკნელი გზის ჭრილში ადრე აღმოჩენილ ცულებთან შედარებით დაახლოებით 1 მ-ით მაღლა მდებარეობდნენ. სწორედ აქედან უნდა იყოს წვიმის შემდეგ ჩამოშვებული ადრე მოპოვებული ცულებიც.

რელიეფის მიხედვით ჩანს, რომ განძის აღმოჩენის მკვეთრად დაფერდებული ადგილი საცხოვრებლად ვერ იქნებოდა გამოყენებული, დასახლების არსებობა სავარაუდოა ფოტურის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სადაც მდებარეობს მაღალი, სწორი ტერასა (ახლა აქ სახლობს ნური ჯიხაძე). სწორი ადგილები გვხვდება ცოტა ზემოთ, კოლხური კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელ განძებს საცხოვრებელი ადგილიდან მოშორებით მარხავდნენ. არჩევდნენ ისეთ ადგილებს, რომლებიც ნაკლებად მიიქცეოდა ყურადღებას.

კირნათის განძი მიეკუთვნება საქართველოს არქეოლოგიის ერთ-ერთ მორიგ საყურადღებო მონაპოვართა რიცხვს (გაბ. 12). ბრინჯაოს ცულების აღწერილობა ასეთია:

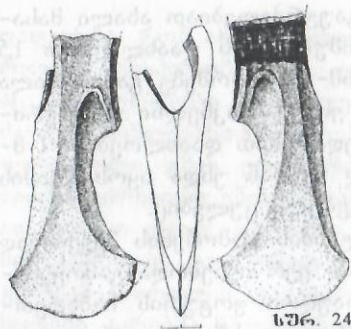
1. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული, პაგინიზებული, მომ-აღლო, მასივური. აქვს მახვილი ოდნავ დაქანებული ყუა, ვიწრო წახსნაგებით შემოფარგლული წვეტიანოვალური მოყვანილობის სატარე ხვრელის შუბლის მხარე 0,2 მმ-ით მაღალია, განი აშო-

სურ. 23

ლგული, ექვსად დაწახსნაგებული. შუბლის მხარის მკვეთრი რელიეფური წიბოთი შექმნილი წახსნაგების ზედაპირი მკვეთრად ჩაღრმავებული. გვერდით სწორ წახსნაგებს ქმნის ყუის წინა წვერიდან კაჩამდე დაშვებული არამკვეთრი წიბო და მეორე ყუის დასაწყისთან წარმოშობილი მორკალული წიბო, რომელიც უკანა კაჩამდე ვრცელდება. პირი დაბლაგვებული, დაბალი, გორდა ასიმეტრიული. ნიღრები თითქმის ხმარების პროცესში გაღეუ-ლი. ცულის სიმაღლე 18,5 სმ-ია, პი-

სურ. 24

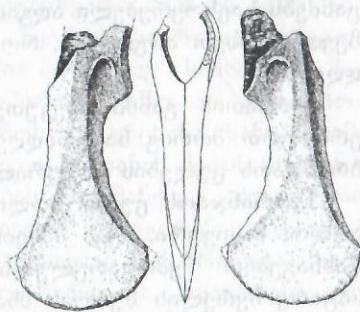
რის სიმაღლე – სულ რაღაც 2 სმ-ია, სიფართო – 7 სმ (სურ. 23; ტაბ. 13/1).

2. ბრინჯაოს ცული. აკლია საგარე ხერელის ნაწილი და ყუა. მსგავსი პირველი ცულისა, ნიღრები შერჩენილია. პირის სიფართო 6 სმ, სიმაღლე – 2 სმ (სურ. 24; ტაბ. 13/2).

3. ბრინჯაოს ცული. აკლია საგარე ხერელის ნაწილი და ყუა. ესეც მსგავსია წინა ნიმუშებისა. ნიღრები არაა მკვეთრად გამოხატუ-

ლი. პირი ოდნავ მომრგვალებული, ასიმეტრიული, უფრო მაღალი. პირის სიფართო 7 სმ, სიმაღლე 3,5 სმ (სურ. 25; ტაბ. 14/1).

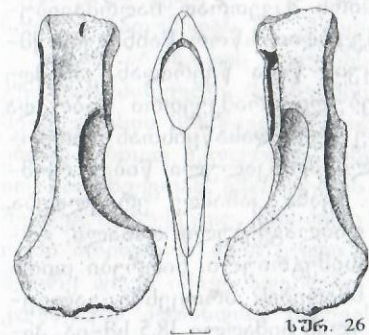
4. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული, შედარებით დაბალი, მასიური; ზედაპირი, განსაკუთრებით ყუისა და საგარე ხერელის არე, არაა საგულდაგულოდ დამუშავებული. ყუა მახვილი, ოდნავ დაქანებული, საგარე ხერელი წვეტიანოვალური მოყვანილობის (წინა მხარე 3 მმ-ით მაღალია და თანაც ფართო უკანასთან შედარებით). ტანი ექვსად დაწახნაგებული, შუბლის წახნაგები შედარებით ნაკლებად, უკანა კი – მკვეთრად ჩაღრმავებული. შუა წახნაგები მეტნაკლებად სწორმდებარეა.

სურ. 25

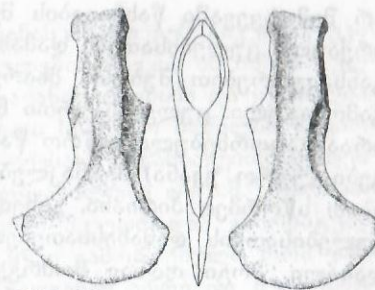
პირი გორდა ასიმეტრიული. ნიღრი არც ამაზეა გამოკვეთილი. ცულის სიმაღლე 15,5 სმ-ია. პირის სიმაღლე – 4,5 სმ, სიფართო – 7,5 სმ, (სურ. 26; ტაბ. 14/2).

5. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული. დაფარულია ე.წ. ავი პაგინით, არც ამისი ზედაპირია ჩამოსწორებული. ახასიათებს ბევრი თავისებურება. ყუა ვიწრო, მახვილი, დაქანებული. ვიწროა წვეტიანოვა-

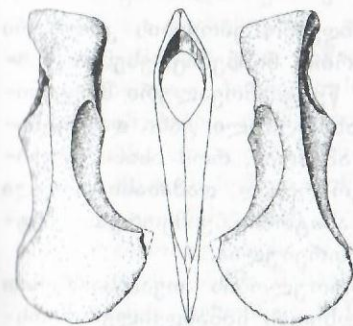
სურ. 26

ლური მოყვანილობის საგარე ხერელიც. ტანი ექვსად დაწახნაგებული. პროპორციები შედარებით მასიური, წიბოები არამკვეთრი. წინა წახნაგების შემქმნელი ქიმი გაზიდული. პირი გორდა, ასიმეტრიული, შედარებით ფართო. სიმაღლე 15,5 სმ, პირის სიმაღლე 4,5 სმ, სიფართო 8,5 სმ (სურ. 27).

სურ. 27

6. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული. ავი პაგინით დაფარული. არც ესაა საგულდაგულოდ დამუშავებული. წახნაგების შემადგენელი წიბოები არაა მკვეთრი.

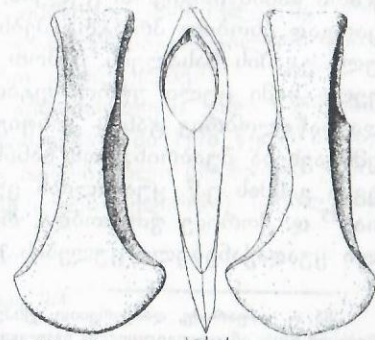

სურ. 28

ყუა მახვილი, დაქანებული. ამის საგარე ხერელიც შედარებით ვიწრო, ჩვეულებრივ წვეტიანი, წინა ქიმი ოდნავ გაზიდული. პირი გორდა, ასიმეტრიული. სიმაღლე 16,5 სმ, პირისა – 5 სმ, სიფართო – 7 სმ (სურ. 28; ტაბ. 15/1).

7. ბრინჯაოს ცული. მთლიანად დაცული, ყუა შედარებით სწორი, საგარე ხერელი წვეტიანოვალური მოყვანილობის, ფართო მასიური ტანი ექვსად დაწახნაგებული, პირი დაბალი, გორდა, ასიმეტრიული, სიმაღლე 15,5 სმ, პირის სიფართო 7,5 სმ (სურ. 29; ტაბ. 15/2).

კირნათის ბრინჯაოს ცულები გამოირჩევიან მასიური პროპორციებით. მათი ზედაპირი, განსაკუთრებით ყუისა და საგარე ხერელის არე, არაა საგულდაგულოდ მოსწორებული და დამუშავებული. როგორც ჩანს, ჩვენ საქმე გვაქვს ამ ფორმის ცულების ჩამოყალიბების საწყის საფეხურებთან. მოგვიერთი მათგანის ყუა და საგარე ხერელი შედარებით ვიწროა. ხმ-

სურ. 29

ირ შემთხვევაში წახნაგების შემქმნელი წიბოები არაა მკვეთრი. არქაული ცულებისათვის დამახასიათებელი ქიმისებური შვერილი, განსაკუთრებით შუბლის მხარეს, კირნათის მოგიერთ ცულმეცაა გამოხატული. ცულების ერთი ნაწილის საგარე ხვრელის კიდეები არაა გაფორმებული ვიწრო წახნაგებით. განის ვვერდითი წახნაგები (უფრო უკანა) მეგნაკლებადაა ჩაღრმავებული, შუა, შედარებით სწორმედაპირიანი. გვხვდება პროტოტიპებისა და ადრეული ცულებისათვის დამახასიათებელი, ე.წ. რკალური წიბოები. პირი დაბალი, მოგი ოდნავ მომრგვალებული. ყველა დაბლაგვებული, ამკარაა, რომ სამეურნეო დანიშნულებითაა გამოყენებული. ისინი დარიშხანმინარევიანი სპილენძით უნდა იყოს დამზადებული. ყველა მათგანი დაფარულია ავი პაგინით. მოგიერთ მათგანზე ამკარად შეინიშნება შავი ჟანგი.

კირნათის ცულზე მოცემულია მომდევნო ეპოქების კოლხური ცულებისათვის დამახასიათებელი საერთო ნიშნებიც. ესენია: მახვილი, მეგნაკლებად დაქანებული ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის საგარე ხვრელი, ექვსად დაწახნაგებული განი და მეგნაკლებად გორდა ასიმეტრიული პირი. ამკარაა, რომ ისინი კოლხური ბრინჯაოს კულტურისათვის აგრერივად დამახასიათებელი ცულების უშუალო წინაპრები არიან. ამიგომაც, ვიმეორებით, ინგრესი ამ მონაპოვრებისადმი განსაკუთრებულია.

როგორც ფორმის, ასევე თანადროულობის თვალსაზრისით კირნათის ცულებს ჯერჯერობით კოლხეთის სინამდვილეში არსებულ მასალებს შორის უშუალო ანალოგიები არ ეძებნებათ. მოგიერთი ნიშნის მიხედვით ისინი ესმაურებიან როგორც შუაბრინჯაოს ხანის მოგიერთ ცულებს, ასევე სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილ პროტოტიპებსა და გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეგაპის მასალებს. ზემოთ აღწერილი კირნათის განძის პირველი სამი ცული უფრო მეტად პირის, წახნაგების გაფორმებისა და ნაწილობრივ განის კონფიგურაციის მიხედვითაც გარკვეულად ემსგავსება შუაბრინჯაოს ხანის (ჩვ. ერამდე XVIII-XVI სს.) ურეკის განძის ე.წ. ყუამილიან ცულებს (23 ცულიდან 7 ყუამილიანია).⁸⁵ დ. ქორიძე ფიქრობდა, რომ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ყუადაქანებული ცულების განვითარებულ საფეხურს წარმოა-

85 თ. ჯაფარიძე, ღაზერევიტი ექსპედიცია გურიაში. - სსმ, XVI-ვ. 1950; მისივე: Краткий отчет об археологических разведках в Грузии за 1948 г. - КСИИМК, вып. XXXIX, М., 1951; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 10, 54; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 28, 29, 39.

დგენენ საჩხერელები, ხოლო ამ უკანასკნელთ გენეტიკურად უკავშირდებიან ურეკის ყუამილიანი ცულები. ურეკის ამ სახის ცულებისათვის დამახასიათებელია ყუადაქანებულობისა და ყუამილიანობის შერწყმა. სიახლეაა მიჩნეული სამუშაო ნაწილის გაფართოება, ნიღრად ქცევისა და განის ექვსად დაწახნაგების ტენდენცია, საგარე ხვრელის ოვალური მოყვანილობა და ა.შ.⁸⁶ კირნათის ცულებზე ეს ნიშნები კიდე უფრო მკვეთრადაა გამოხატული. ყუამილიანობა უკვე დაკარგულია. არაა გამორიცხული, რომ კირნათში აღმოჩენილი ცულები წარმოადგენენ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ცულების ხანგძლივი განვითარების ბოლო ეგაპს, რომელსაც მოჰყვა პროტოტიპებისა და საბოლოო ჯამში კი საყოველთაოდ ცნობილი თვით კოლხური ცულების გენეზისი თავისი სახეებითა და ქვესახეებით. კოლხურ კულტურაში აღმოჩენილი ადრეული განძების ერთ ნაწილში ე.წ. პროტოტიპებისა და უკვე ჩამოყალიბებული პირველი სახეობის ცულებთან ერთად გვხვდება ისეთი ნიმუშებიც, რომლებიც პირის მოყვანილობის, განის კონფიგურაციისა და უკანა წახნაგების რკალური წიბურების გაფორმებით კირნათის ზემოთ აღწერილი პირველი სამი ცულის ქრონოლოგიურ გაგრძელებას თუ შედარებით გვიანდელ გამოძახილს უნდა წარმოადგენდეს. ამ მიმართებით, პირველ რიგში, აღსანიშნავია ერგეს განძში შემავალი ერთ-ერთი ცული. როგორც ცნობილია, განძი აღმოჩნდა მიწის სამუშაოების დროს 1963 წელს (10 ცული ა. აბაშიძემ გაღასცა აჭარის სახელმწიფო მუზეუმს, ერთი მათგანი გაბნეულია). მათგან ორი პროტოტიპია, დანარჩენი პირველი სახეობისადაა მიჩნეული. მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო ცულიც.⁸⁷ განძის ყველაზე მისაღებ თარიღად მიჩნეულია ჩვ. ერამდე XV ს-ის ბოლო და XIV ს.⁸⁸ უკანა წახნაგი რკალური წიბურითაა შემქმნილი ზემო ჯოჭოს ერთ-ერთ ცულზე.⁸⁹

კირნათის ცულების მოგვიანო გამოძახილებს უნდა წარმოადგენდნენ ქობულეთის რ-ნის სოფ.სახალვამოში 1978 წელს ხ. ბაგრატიონის საკარმიდამო ნაკვეთზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს განძის მოგიერთი ნიმუში (განძში სულ 18 ცული შედიოდა). სახალვამოს

86 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54, 55.

87 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 8, ტაბ. II/4.

88 იქვე, გვ. 98.

89 იქვე, გვ. 8, 9, 99, ტაბ. III/2. განძი ჩვ. ერამდე XIV საუკუნითაა დათარიღებული.

8 ცულზეც უკანა წახნაგების წიბურები შუა ყუიდან იწყება, ჯერ მიემართება მაღლა, ხოლო შემდეგ რკალურად უხვევს პირისაკენ და უკანა ნიღრამდე აღწევს.⁹⁰ გარკვეულად ემსგავსებიან განის მოყვანილობითაც. სახალავშოს განძი ჩვერამდე XV-XIV ს.ს. არის დათარიღებული. მასში უკვე წარმოდგენილია გვიანბრინჯაოს ხანის ადრინდელი ეგაპის I სახეობის ცულები. აქვთ მასივური პროპორციები, დაბალი პირი, დაფარულია ავი პაგინით, აქაც შეინიშნება ქანგვის პროცესი. რა თქმა უნდა, ყველა მათგანი უკვე დახვეწილი ფორმებითაა ჩამოსხმული.

უკანა წახნაგების რკალური წიბურებით მსგავსი გაფორმება დამახასიათებელია კოლხეთის შიდა რაიონებში აღმოჩენილი ზოგიერთი ცულისათვისაც. მაგალითად, დიმის განძის ერთ-ერთი ცული, ბაღდადის რ-ნი, (სულ 12 ცული აღმოჩნდა), რომელიც გვიანბრინჯაოს ადრეული ეგაპითაა დათარიღებული.⁹¹ ასევე ითქმის ლეჩხუმის სოფ. სურმუშში 1908 წელს აღმოჩენილი განძის ერთ-ერთი ცულის შესახებ (დაცულია ერმიტაჟში; განძში შედიოდა ბრინჯაოს შუბისპირი და სამი ცული). განძი ადრეულია და ჩვერამდე XIV ს. მიწურულითა და XIII ს. დამდეგით არის დათარიღებული.⁹² სხვა უფრო ადრეული ანალოგიების შესახებ აქ სიგყვას აღარ განვაგრცობთ.

როგორც ვნახეთ, კირნათის დანარჩენი ოთხი ცული ქმნის განცალკევებულ სახეებს. უშუალო ანალოგიები ამათ სამეცნიერო ლიტერატურაში არ ეძებნებათ; მაგრამ მასივური პროპორციების, საგარე ხერხელის ოვალური თუ წვეტიანოვალური მოყვანილობის, შუბლისა თუ უკანა მხარის ქიმისებრი შვერილებისა და წახნაგების მეტნაკლები ჩაღრმავებულობით, დაბალი, სქელი წელითა და პირით, აგრეთვე, მცირედ განსხვავებულ ღონეზე განლაგებული ნიღრების მიხედვით ისინი ეხმაურებიან კოლხური ცულების პროტოტიპებსა და ადრეულ ნიმუშებს.

როგორც ცნობილია, შუაბრინჯაოს ხანის მიწურულსა და გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისში ხმარებაში იყო ე.წ. კოლხური ცულების პროტოტიპები. ისინი გვხვდება ჩვენს საკვლევ ტერიტორიაზე სამხრეთ-აღმოსავლეთ (ურეკი, ქობულეთი, ერგე, ჭოროხის მიდამოები, მახო) და ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში

(პილენკოვი, გაგრა, ბიჭვინთა, ლიხნე, ეშერა, ლეჩქოფი). საწარმოო კერებისათვის დამახასიათებელი თავისებურების გამო სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში პროტოტიპებს აქვთ ოვალური და წვეტიანოვალური მოყვანილობის, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისას – მრგვალი საგარე ხერხელი. უძველესად მიჩნეულია ურეკის პროტოტიპები, რომელთაც აქვთ დაბალი და თღნავ მომრგვალებული პირი, ასევე მცირედ განსხვავებულ ღონეზე განლაგებული ნიღრები. თანდათანობით პირი გორდა და ასიმეტრიული ხდება. ადრეულადაა მიჩნეული ერგესა და ე.წ. „ჭოროხის ცულები“. უფრო განვითარებულია და ადრეულ კოლხურ ცულებს უახლოვდებიან ქობულეთის, მახოსა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ცულები.

აქ სიგყვას აღარ განვაგრცობთ კირნათის ცულების მსგავსების შესახებ კოლხური ცულების უადრეს ნიმუშებთან. გარდა სხვა ნიმუშებისა, მათ შორის ყველაზე უფრო სიახლოვე ჩანს თუნდაც დიმის მიხედვითაც, რომ ამათ აქვთ მეტნაკლებად გამოხატული მაიანბრინჯაოს ყველა სახეობის კოლხური ცულებისათვის. კირნათის ბოლო ოთხი ცული მაინც უფრო უახლოვდება პროტოტიპებს. ამჟამად, რომ კოლხური ცულების წინაპარი სხვადასხვა ვარიანტებით ეს-ესაა ყალიბდება, მისი ზედაპირი არაა საგულდაგულოდ მოსწორებული, წიბური და წახნაგები მკვეთრად გამოხატული.

კირნათის განძის დათარიღებასთან დაკავშირებით ჩვენი წინასწარი მოსაზრება ასეთია: იგი უნდა წარმოადგენდეს ურეკის განძის ქრონოლოგიურ გაგრძელებას. მისი სავარაუდო თარიღი ჩვერამდე XVI-XV საუკუნეებით უნდა შემოიფარგლოს. დღეისათვის არსებული მასალების მიხედვით ქრონოლოგიურად კირნათის მსგავსი ცულების გარდა გვხვდება პროტოტიპები და კოლხური ცულების ადრინდელი სახეობანი. შედარებით შორეულ გამოთქაილს უნდა წარმოადგენდნენ სახალავშოს, დიმისა და სურმუშის ცულები. ამათთან უკვე მხოლოდ და მხოლოდ კოლხური ცულების ადრეული დასრულებული ფორმებია წარმოდგენილი.

კირნათის აღმოჩენების მიხედვით ჩანს, რომ ბრწყინვალე კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ისტორიული ფესვები, მძლავრი წა-

90 ე. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17, ტაბ. XV/9, XVI/1-7.

91 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54, 55.

92 იქვე, გვ. 14, ტაბ. IX/8.

ნამძღვრები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ჭოროხის აუზში უნდა ვეძიოთ.

არანაკლებ საყურადღებო ჩანს ამ რეგიონიდან მომდინარე სხვა უახლესი აღმოჩენები. პირველ რიგში შევჩერდებით თხილნარის განძის შესახებ.

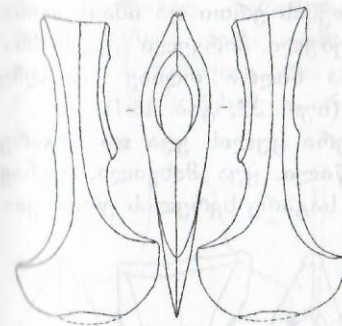
თხილნარის განძი

თხილნარის განძის აღმოჩენის პირობები ასეთია: თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობის ადმინისტრაციული შენობების ახლოს (დაახლოებით 200 მ-ის მოშორებით, აღმოსავლეთის მიმართულებით) ცხოვრობს ზორბეგ ლაღოს ძე ბერიძე. მისი დები ნანული და თალიკო (ამ უკანასკნელმა წარჩინებით დაამთავრა ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტი) 1994 წლის აპრილის თვეში სახლიდან 50-60 მეტრის მოშორებით ეკალ-ბარდისაგან წმენდნენ პაგარა ხევისპირა ადგილებს. მათ დაახლოებით 10-12 წლის წინათ 20-30 სმ-ის სიღრმეში ჩაყრილი წყლის მილების არხში შეამჩნიეს ბრინჯაოს ზოდი. ხის ჯოხებით მოჩიქნეს ეს ადგილი. გამოჩნდა კომპაქტურად განლაგებული ასევე ბრინჯაოს სხვადასხვა ნივთი. მოგვიანებით ამ ნივთების ერთი ნაწილი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტში ჩამოიგანა განძის მკვლევართა ბიძაშვილმა ბათუმის დამოუკიდებელი ინსტიტუტის IV კურსის სტუდენტმა მარინე იოსების ასულმა ბერიძემ. 1995 წლის 3 თებერვალს ჩვენ, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატ მ. ფაღავას და თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობის მაშინდელი თავკაცის გურამ ფევაძის მონაწილეობით დავათვალიერეთ და ნაწილობრივ შევისწავლეთ განძის აღმოჩენის ადგილი. მცირე მასშტაბის გაწმენდითი სამუშაოებისას მოპოვებულ იქნა ბრინჯაოს ოთხიოდე ზოდისა თუ წიდის ნაგები. როგორც შემოთავაზებულ იქნა, თავის დროზე ეს ნივთები დაუფლავთ პაგარა ხევისპირა დაფერდებულ ადგილზე, მორდილი ქვის ლოდთან ახლოს. დაქანებული რელიეფის მიხედვით ეს ადგილებიც სამოსახლოდ გამოუყენებელი იქნებოდა. უფრო სწორი ადგილები ოდნავ შემოთ 100-150 მ-ის მოშორებით მდებ-

არეობს. აქვე გამოედინება პაგარა წყაროც, რომელიც ქმნის ხეობას და მიემართება მდ. ჭოროხისაკენ. ხეობის გაყოლებაზე, ე.ი. ჩრდილოეთის მიმართულებით კარგად მოჩანს თვით მდ. ჭოროხი, მის მარჯვენა მხარეს – ქ. ბათუმის სახლსაშენი კომბინატი და თითქმის მთლიანად სოფ. მარაბიძეები. სამხრეთით, ძველთან ახლოს, გადის თურქეთისაკენ მიმავალი მაღალი ძაბვის ელექტროხაზი, ხოლო მის გაგრძელებაზე მდებარეობს სოფ. მურვანეთი. აღმოსავლეთით მდებარეობს სოფ. თხილნარის კოოპერაციული მეურნეობა, ხოლო დასავლეთით, როგორც შემოთავაზებულ იქნა, თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობა.

თხილნარის მონაპოვარში წარმოდგენილი იყო შემდეგი სახის ნივთები (ტაბ. 16):

1. პირველი სახეობის კოლხური ცული. მთლიანად დაცული (აქლია პირის მცირე მონაკვეთი). პაგინიშებული. აქვს თანაბრად დაქანებული მახვილი ყუა. მაღალი წვეგისაგან მოყვანილობის საგარე ხერელი. წინა მხარე 0,5 სმ-ით მაღალია უკანასთან შედარებით. საგარე ხერელის წინა კედლები სადაა. უკანასი – ვიწრო წახნაგებით შემოფარგული. განი მასივური, არცთუ ისე მაღალი, ექვსად დაწახნაგებული. შუა წახნაგებს ქმნიან ყუის წინა და შუა ნაწილში წარმოქმნილი არცთუ ისე მკვეთრი წიბოები, რომლებიც შესაბამისად წინა და უკანა ნიღრამდე ვრცელდება. პირი შედარებით ფართო, დაბალი, გორდა. არამკვეთრი ნიღრებით თითქმის ერთი და იმავე ღონეზე

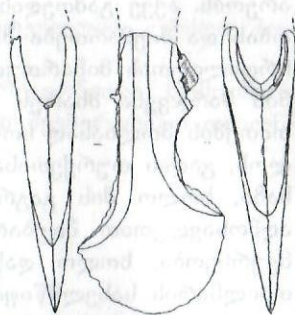
სურ. 30

მდებარეობს; უკანა მაღლაა აწეული. ცულის სიმაღლე 18 სმ-ია. პირის სიმაღლე – 4 სმ, სიფართო – 8,5 სმ (სურ. 30, ტაბ. 17/1).

2. კოლხური ცული. წუნი, როგორც ჩანს, ყალიბში ჩამოსხმის პროცესში საგარე ხერელის ზედა ნაწილი და შესაბამისად ყუაც გამღვარი ლითონის სიმიერის გამო საერთოდ აღარ მიერთებია (საგარე ხერელის კედლების გაგრძელება მოგლუვებულ-მომრგვალებულია და არა გადამკვერული), ამიგომაც წელისა და ნიღრის არეში ჩამოსხმისას გაჩენილი ბასრი წანაპარდები, წიბურები აღარ მოუშორებიათ და შეუნახავთ ცული ხელახალი ჩამოსხმის-

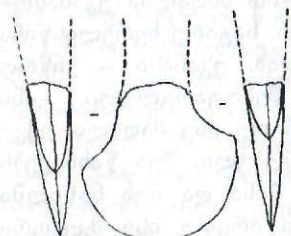

ათვის. ბუნებრივია, აღარც პირს ემჩნევა გამოყენების რაიმე კვალი. საინტერესოა, რომ კოლხეთის მრავალრიცხოვან განძთა შორის მსგავსი შემთხვევა არაა მითითებული. ამ უნიკალური მონაპოვარისა და აქვე შევროვებული წიდაზოდების მიხედვით ჩანს, რომ ამ ტიპის იარაღების ჩამოსხმა ადგილმეფე ხლებოდა. ეს ცულიც პირველი სახეობისაა. აქვს ექვსად დაწახნაგებული განი. პირველთან შედარებით მაღალი, გორდა

სურ. 31

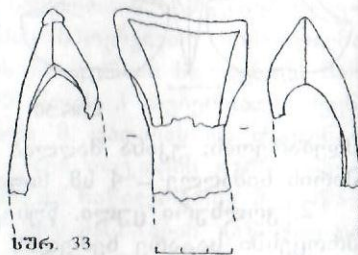
ასიმეტრიული პირი (უკანა ნიღრი წინასთან შედარებით მაღლა მდებარეობს). ეს ცულიც ხასიათდება მასიური პროპორციებით. ცულის დაცული ნაწილების სიმაღლე 16 სმ, პირის – 6 სმ, სიუართე – 7,5 სმ (სურ. 31, ტაბ. 17/2).

სურ. 32

3. კოლხური ცულის პირი. გორდა. ნიღრები თითქმის ერთი და იმავე ღონეშა განლაგებული. პირველი ცულის მსგავსად უკანა ნიღრი ოდნავ მაღალზე მდებარეობს (სურ. 32, ტაბ. 18/1).

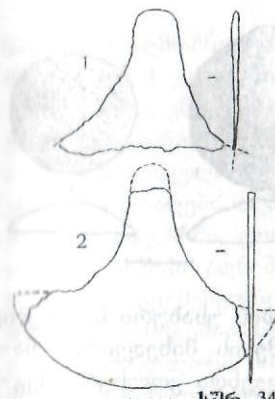
4. კოლხური ცულის ყუა და საგარე ხერელის ნაწილი. ყუა მასიული, ოდნავ დაქანებული. საგარე ხერელის ერთი კალთა ოდ-

სურ. 33

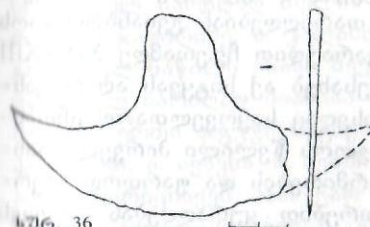
ნავ დეფორმირებული. იგი ახალ ყალიბში ჩანს ჩამოსხმული. კიდის წიბურები მკვეთრად გამოხატული (სურ. 33; ტაბ. 18/2).

5. სეგმენტური იარაღი. პირველი სახეობის. თითქმის მთლიანად დაცული. აკლია ნიღრი, ფორმაზე სრული წარმოდგენის შექმნა მაინც შეიძლება. გრაპეციისებრი. საგარე განისაზღვრავს არაა გამოყოფილი. მკვეთრად დაქანებული მხრები მცირე გამრუდებით. პირის ფხა არაა მკვეთრად მომრგვალებული. სიმაღლე 9,5 სმ, პირის სიგანე 12 სმ (სურ. 34,1; ტაბ. 20/2).

სურ. 34

ორივე კიდურები. სამივეს აქვს განთავსებული ოთხკუთხა თუ გრაპეციის მსგავარი გარდასაგები, უნდა ჰქონოდათ სწორხაზობრივად, ჰორიზონტალურად გაშვებული მხრები, პირი ოდნავ მომრგვალებული. პირის სიმაღლე ერთ-ერთის 8 სმ, მეორესი – 9,5 სმ, მესამეს პირი მომგვრეული აქვს (სურ. 35, 1, 2; ტაბ. 19/1-2).

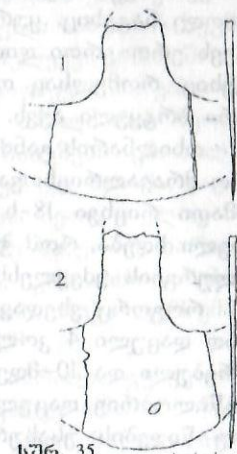

სურ. 36

7. სეგმენტური იარაღი. ერთი ეგზემპლარი. მესამე სახეობისა. აკლია ნიღრი. აქვს სიმეტრიულად მორკალული სეგმენტური პირი, აწვდილი ნიღრი, ოთხკუთხა გარდასაგები. სამუშაო ნაწილი დაბალი და განიერია, თხელი, თითქმის გალეული (სურ. 36, ტაბ. 20/3).

გარდა ზემოთ აღწერილი პროფილირებული ნიმუშებისა, თხილნარის განძში ამავე ტიპის იარაღის ათამდე ნაგები გვხვდება. რომელთა სახეობის განსაზღვრა არ ხერხდება. ზოგიერთი მათგანი დეფორმირებულია – ეცემა ცეცხლში მოხვედრის გამო.

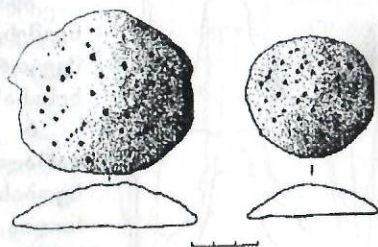
8. ბრინჯაოს ზოდები. ორი მათგანი მთლიანადაა დაცული (სურ. 37, ტაბ. 21). პაგარა ზომისანი, ნახევარსფეროსებრი. წინასწარ დომირებულად გამზადებული განსაზღვრული ნივთის ჩამოსახმელად თუ აუცილებლობის შემთხვევაში სხვა დიდი ზომის ზო-

სურ. 35

დებზე მისამაგებლად. აქვე არის კოლხურ კულტურაში კარგად ცნობილი შედარებით დიდი ზომის ნახევარსფეროსებრი ზოდების სამიოლე ნაგეხიც. ყურადღებას იქცევს ერთ-ერთი დიდი ზომის ნაგეხიც, რომელსაც ორივე ზედაპირი ბრტყელი აქვს.

სურ. 37

თხილნარის განძში კიდევ უფრო მრავალრიცხოვანია ზოდებისა და წილების უსახური ნაგეხები; ამათი რიცხვი 18-ს შეადგენს. ამ მონაცემების მიხედვითაც ნათელი ხდება, რომ ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა კოლხური მეტალურგიის უძველესსა და უმნიშვნელოვანეს საწარმოო კერას.

როგორც ვხედავთ, თხილნარის განძში შედიოდა მეტ-ნაკლებად დაცული 4 კოლხური ცული. სეგმენტური იარაღის პროფილირებული და 10-მდე უსახური ნაგეხები – 2 მთლიანად, ხოლო 4 ნაწილობრივ დაცული სხვადასხვა ზომის ნაგეხი და 18 ზოდებისა თუ წილების უსახური ნაგეხი (ტაბ. 8/2), ე.ი. თხილნარის განძი სულ 44 ერთეულისაგან შედგება.

თხილნარის უახლესი აღმოჩენების მეცნიერული მნიშვნელობა დიდია. კოლხური ცულები და გარკვეულად სეგმენტური იარაღები სათანადო ანალოგიების მიხედვით თარიღდებათ გვიანბრინჯაოს ადრეული საფეხურით. წინასწარი ვარაუდით ჩვენამდე XIV-XIII საუკუნეებით. კოლხური ცულების შესახებ აქ სიგვეს აღარ განვაზრცობთ. შემოთავაზებულია ადრეული საფეხურით ცნობილია სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს წვლილი პირველი სახეობის კოლხური ცულის შექმნა-ფორმირების და ფართოდ გავრეცელების თვალსაზრისით. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს სეგმენტური იარაღები. როგორც ჩანს, კოლხური ცულების პროტოტიპის აგრერიგად დამახასიათებელი ამ ტიპის იარაღი შედარებით გვიან ჩნდება, ამიგომ ჭოროხის აუზის ადრინდელ განძებში ისინი არცაა წარმოდგენილი. სეგმენტური იარაღი სვანეთის გარდა კოლხური კულტურის არეალის ყველა რაიონშია აღმოჩენილი. მისი გავრცელების სამხრეთი საზღვარი ართვინამდე აღწევს, ხოლო აღმოსავლეთი – შიდა ქართლამდე. ურბნისში 1961 წელს 219-ე

სამარხში აღმოჩნდა ადრეული ჩვ. ერამდე XIV საუკუნით დათარიღებული 4 ცალი პირველი სახეობის სეგმენტური იარაღი.⁹³

როგორც ვნახეთ, თხილნარის განძში წარმოდგენილია ამ თავისებური იარაღის სამივე სახეობა: ყველა მათგანს ეძებება არაერთი პარალელი. თხილნარის მსგავსი პირველი სახეობის სეგმენტური იარაღები აღმოჩენილია ხისაძირში, მელექედურში, შრომაში, ვაკიჯვარში, გორში, ფარცხანაყანეში, ოფშკვითში, კახიონ-თურში, შემოთ აღნიშნულ ურბნისში და ა.შ. თხილნარის მეორე სახეობის სეგმენტური იარაღების მსგავსი ნიმუშები ცნობილია შემდეგი პუნქტებიდან: ხისაძირი, ციხისძირი, ურეკი, შრომა, ვაკი-ჯვარი, თავილონი, სოხუმი, კაჭარია, გემოსიმონეთი, თელოვანი, ბორჯომის ხეობა და სხვა. თხილნარის მესამე სახეობის იარაღებს ემსგავსებიან განთიადის, მახინჯაურის, ციხისძირ-სამების, მენითის, შრომის, ოფშკვითის, შემო იმერეთის, რაჭა-ლეჩხუმის, ართვინისა და სხვა მონაპოვრების მასალები.⁹⁴

სამეცნიერო ლიგერატურაში სეგმენტური იარაღის ფუნქციონურ დანიშნულებასთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ ერთიანი შეხედულება არაა შემუშავებული. მეკვლევართა ერთი ნაწილი ამათ თოხისებრ იარაღად მიიჩნევს (გ. ნიორაძე, ნ. ხომგარი, ო. ლამბაშიძე, დ. ქორიძე); ზოგიც მას ბარისა და ნიჰის ფუნქციის შემსრულებელ იარაღად თვლის (გ. ნიორაძე, ბ. კუფტინი, ნ. ხომგარი, ო. ჯაფარიძე, ა. კალანდაძე, გ. ვოხეჯიშვილი); მეკვლევართა ტარკვეულ ნაწილს ისინი ხვეწად, ტყის გაკაფვისა და ხის დასამუშავებელ იარაღად მიაჩნია (გ. ჩიგაია, ლ. სახაროვა, ალ. რამიშვილი); ერთი ჯგუფი სეგმენტს ფულის ერთეულად აღიარებს (ე. პახომოვი, ა. იესენი, მ. ივაშჩენკო, ბ. კუფტინი, გ. ლორთქიფანიძე) ან გამოირიცხავენ მათ გამოყენებას ცულებად, ორმაგ ცულებად (გ. ნიორაძე, დ. ქორიძე, ბ. კიგელი) ა. იესენის აზრით, სეგმენტები ბსრულებად – თოხნა, ბარვა, ხორცის კეწვა, ხის გაწევა, ქერქის ამრობა; ნ. გრუბნაკოვა თვლიდა, რომ სეგმენტური იარაღი ყოველგვარი დიფერენციის გარეშე ტყავის დასამუშავებელ იარაღად

93 ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი, 1964, გვ. 25.

94 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 89-95, აქვეა სათანადო ლიგერატურა ამ აღმოჩენების შესახებ.

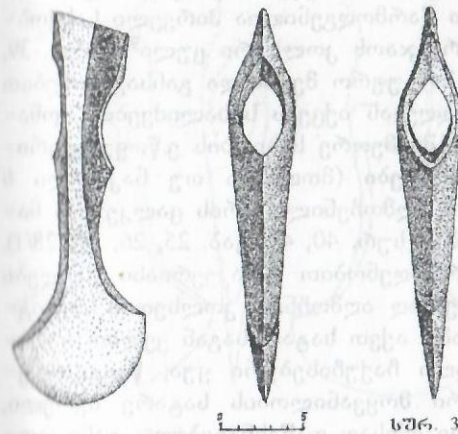

გამოიყენებოდა. ლ. მიდიგურის აზრით, სეგმენტური იარაღი კოლხეთის დაწინაურებულ მიწათმოქმედებაში მარტივი სახსნის ფუნქციის მატარებელი უნდა ყოფილიყო. როგორც ვხედავთ, ამ საინტერესო ორიგინალური იარაღის ფუნქციონალურ დანიშნულებასთან დაკავშირებით საბოლოო კომპეტენტური აზრის გამოთქმა ჭირს, ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია მათი გამოყენება ტყავის დამუშავებაში. ვთქვათ, ქალამნის შეკერვის დროს ხარის ტყავზე ცხელი ნაცრის დაყრის შემდეგ ბეწვის გაცლა. სრულიად ახრია გამოირიცხელი მათი გამოყენება სხვა ფუნქციითაც. მაგალითად, ხის ქერქის აცლა და სხვა.

არაუფერს ვიგვევით თხილნარის განძის მოძებნის და წარმოების ნაშთების – წილების შესახებ. კოლხური კულტურის კომპონენტებთან ბრინჯაოს ცულებთან, წალღებთან, თოხებთან, სეგმენტებთან და ნამგლებთან ერთად ხშირად ჩნდება ბრინჯაოს მოძებნის, რომლებიც ცხადყოფენ, რომ სამთამადნო მეგალურგიასთან ერთად ძველ კოლხეთში მოქმედებდა არაერთი საჩამომსხმელო კერა. თხილნარის მონაპოვრების მიხედვით ჩანს, რომ ერთ-ერთი ასეთი კერა მდ. ჭოროხის მარცხენა სანაპიროზე, დღევანდელ თხილნარის სახელმწიფო მეურნეობის ტერიტორიაზე არსებულა.

პპარას ცული

ამ ბოლო წლებში ჭოროხის აუზში აღმოჩენილ მასალებს შორის ყურადღებას იქცევს კიდეც ერთი მონაპოვარი. ესაა ბრინჯაოს კოლხური ცული, რომელიც დაცულია მაჭახლის ხეობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში. იგი აღმოჩენილია ხელვაჩაურის რ-ის სოფ. გვარაში პაგარა ხევთან სამანქანე გზის გაფართოების დროს. სოფ. გვარა მდებარეობს მდ. მაჭახლის მარცხენა სანაპიროზე, ჭოროხის შესართავთან, თვით გვარას ციხესთან ახლოს. მისი აღწერილობა ასეთია: პირველი სახეობის, მთლიანად დაცული. დაფარულია კეთილშობილი პაგინის საკმაოდ სქელი ფენით. აქვს მახვილი, თანაბრად დაქანებული ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის საგარე ხერევი (წინა არე ნახევარი სანგიმეტრით მაღალია) ტანი მაღალი, ამოღტილი, ექვსად დაწახნაგებული. ტანის შუა წახნაგს ქმნის ყუის წინა წვეროსა და შუა ნაწილიდან დამ-

სურ. 38

ვებული სიმეტრიული წიბოები, რომლებიც ცულის ნიღრებამდე ვრცელდებიან. პირი გორდა, ასიმეტრიული. უკანა ნიღრი წინასთან შედარებით მაღალია. ცულის სიმაღლეა 23 სმ, პირის სიმაღლე 4,5 სმ, სიფართოე – 8 სმ. (სურ. 38; ტაბ. 22).

გვარას ცული მეშობრ აღნიშნულ ნიმუშებთან შედარებით და საერთოდ ხასიათდება მოხდენილი, დახვეწილი პროპორციებით;

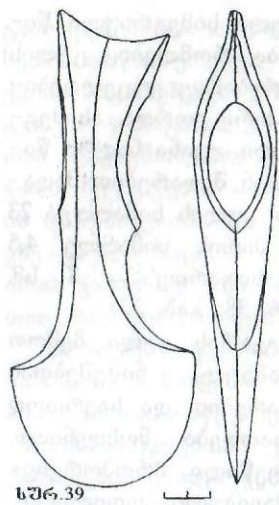
მისი მედაპირი შესანიშნავადაა დამუშავებული. კეთილშობილი პაგინის მიხედვით ჩანს, რომ იგი კალიანი ბრინჯაოსაგან უნდა იყოს ჩამოსხმული. გვარას მონაპოვარი წარმოადგენს მაღალ მხაგვრულ ნაკეთობას, კოლხური ცულების ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს. მას სათანადო ანალოგიები ეძებნება დიდაჭარის, სალორეთის, კირნათის (შედეგელობაშია აღრე აღმოჩენილი ცული – ავტ.), ერგეს, ზემო ჯოჭოს, ალაბზრის, მელექედურისა და სხვა მონაპოვრებს შორის. თარიღდება კოლხური კულტურის ადრეული ეტაპით, მოგადად ჩვ. ერამდე XIII-XII საუკუნეებით.⁹⁵

სისხალიძეების განძი

კოლხური კულტურის საინტერესო მასალებმა იშინა თავი ამ ბოლო წლებისათვის მდ. ჭოროხის მეორე უმთავრესი შენაკადიდან აჭარისწყლის ხეობიდან. პირველ რიგში აღსანიშნავია ქედის რ-ის სოფ. სისხალიძეებში 1991 წელს გზის გაფართოების დროს გამოვლენილი მასალები (მდ. აკაურეთის მარცხენა სანაპირო, აჭ-

95 ა. კახიძე, ნ. კახიძე... კოლხური ცული მაჭახლის ხეობიდან. – „ჭოროხი“, 5-6, 1993; A.Kahidze, N.Kahidze. Macahel varsinde bulunan Kolh bronz baltasi. – Macahel, 37, Istanbul, 1997.

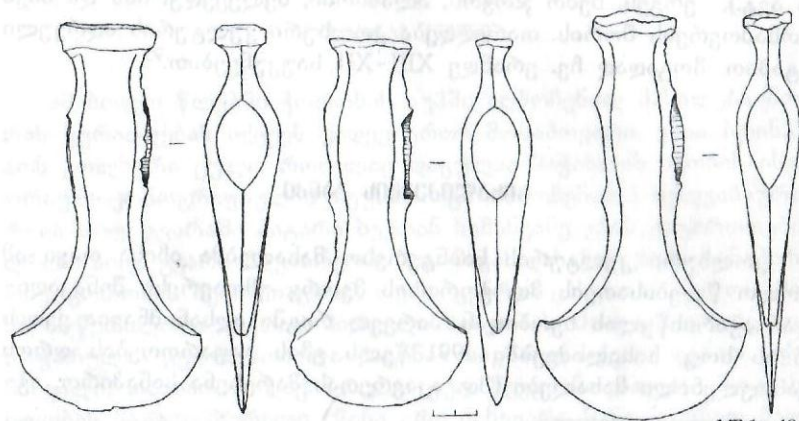

სურ. 39

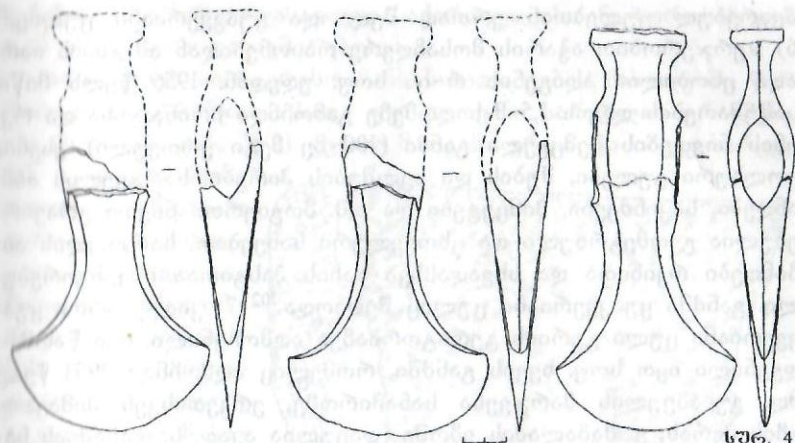
არისწყლის მარცხენა შენაკადი) (გაბ. 23). მასში წარმოდგენილია პირველი სახეობის ბრინჯაოს კოლხური ცული⁹⁶ (სურ. 39, გაბ. 24). უფრო მეტია და განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს სისხალიძეების მონაპოვარში მეორე სახეობის ე.წ. ყუაკვერიანი ცულები (მთლიანი თუ ნაკლული 6 ცალია აღმოჩენილი; არის ცალკეული ნაგებები) (სურ. 40, 41; გაბ. 25, 26, 27, 28/1). ამ რაოდენობით ყუაკვერიანი ცულები პირველად აღმოჩნდა კოლხეთის გერიტორიაზე. აქვთ საგარისაგან ყელით გამოყოფილი ჩაქუჩისებური ყუა, წვეტიანოვალური მოყვანილობის საგარე ხერედი, სწორი ექვსად დაწახნაგებული ტანი, გორდა ორფრთიანი სიმეგრული პირი.

ყუაკვერიანი ცულების გავრცელების არეალის მიხედვით ჩანს, რომ ამ სახეობის ცულების გენეზისი საშხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ისინი უპირატესად აჭარის გერიტორიაზეა აღმოჩენილი; ორჯერ კი მის მოსამდევ რაიონებში. ჯერჯერობით თითო ყუაკვერიანი ცული აღმოჩენილ-

სურ. 40

96 ა. კახიძე, შ. მამულაძე. დასახ. ნაშრ., გვ. 19-20, გაბ. III/2.

სურ. 41

ია შემდეგ პუნქტებში: 1) ცალფრთიანი ყუაკვერიანი ცული წარმოდგენილი იყო ქობულეთის რაიონის სოფ. ხუცუბანში 1944 წელს პროფ. ა. იოსელიანის მიერ შეგროვებულ მასალებში.⁹⁷ 2) ამ გიპის ერთი ცული ჩაქვისწყლის ხეობიდან მომდინარეობს. იგი სხვა ნივთებთან ერთად მოპოვებულია ქობულეთის რაიონის სოფ. ჩაისუბანში ციგრუსების პლანტაციისათვის ნიადაგის მომზადების დროს 1954 წელს (დაცულია აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში).⁹⁸ 3) შუახევის რაიონის ჭვანის ხეობაში (ქვის თალიანი ხიდის ახლოს) აღმოჩენილი ამ გიპის ცული 1957 წელს გადაეცა აჭარის სახელმწიფო მუზეუმს. იგი სწორშუბლიანია, პირი ცალფრთიანი.⁹⁹ 4) 1961 წელს აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში შემოვიდა ქედის რაიონის სოფ. საღორეთში (პირველი მასის) ბრინჯაოს ორი ცული. ერთ-ერთი მათგანი ორფრთიანი გორდა პირის მქონე ყუაკვერიანი ცული.¹⁰⁰ 5) 1977-1978 წ.წ. ხულოს რაიონის სოფ. ხისადირის მიკრორაიონისათვის სოფ. კალთიდან სასმელი წყლის გაყვანილობის არსიუ ისე ღრმა არხის გაჭრისას მომრდილი ქვის ლოდის ქვეშ აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთების განძი, რომელშიაც წალღობი, სევმენგურ იარაღთან, ბრინჯაოს ნოდებთან და სადა თუ ვრ-

97 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 18-19, გაბ., X/2, XI/2.

98 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 21, გაბ. XI/10. ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13-14, გაბ. VI/13.

99 ალ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 21, გაბ., XV/7.

100 იქვე, გვ. 24, გაბ., XV, 1. 5.

ავირებულ ცულებთან ერთად შედიოდა ყუაკვერიანი ცულიც.¹⁰¹ 6) ჯერჯერობით აჭარის მოსამღვრე რაიონებიდან ამ ტიპის იარაღი ცნობილია ადიგენის რ-ის სოფ. უდედან. 1956 წელს მიწის სამუშაოების დროს 1,5 მ სიღრმეზე გამოჩნდა ბრინჯაოსა და რკინის ნივთების შემცველი განძი (100-ზე მეტი ერთეული). ესენია: კოლხური ცულები, შუბის და ხელშუბის პირები, სარტყელის აბზინდები, საკინძები, პინცეგები და ა.შ. ზოგიერთი ნივთი გრავირებულია გეომეტრიული და ცხოველური სახეებით, სარტყელის აბზინდები რკინითა და სხვადასხვა სახის პასტითაა ინკუსტირებული. განძში ყუაკვერიანი ცულიც შედიოდა.¹⁰² 7) კიდევ ერთი ყუაკვერიანი ცული გურიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი. იგი წარმოდგენილი იყო სოფ. ხევის განძში, რომელიც აღმოჩნდა 1953 წელს მდ. გუბაშელის მარჯვენა სანაპიროზე, ერკეთისკენ მიმავალი გზის პირას, ე. მაშალაძის ეზოში (დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში).¹⁰³

ჩვენ შესაძლებლობა მოგვცა 1997 წლის შემოდგომაზე დაგვეთვალიერებინა ყარსის მუზეუმი, ექსპონიციში წარმოდგენილი იყო ორი ცალი ყუაკვერიანი ცული. მისი აღმოჩენის ადგილის შესახებ ინფორმაცია ვერ მივიღეთ. ყუაკვერიანი ცულების გავრცელების ტოპოგრაფიიდან კარგად ჩანს, რომ ამ სახეობის ბრინჯაოს ცულებიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ჭოროხის აუზში უნდა ყოფილიყო წარმოშობილი.

სიხალიძეების, საღორეთის, ჭვანის ხეობისა და ჩაისუბნის ყუაკვერიანი ცულები თარიღდებიან კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ადრეული, პირველი ეტაპით, ხოლო უდეს, სიხაძირისა და ხევისაკი – მეორე ეტაპით – XI-VIII ს.ს. ვერაფერს ვიტყვით შესწავლამდე ყარსის ცულების შესახებ.

ადრეულობასთან ერთად სიხალიძეების ყუაკვერიანი ცულები იმითაც იქცევა ყურადღებას, რომ ისინი მოპოვებულია ფერადი ლითონებით, განსაკუთრებით სპილენძით მდიდარ ხეობაში. აქვე ხდებოდა საჭირო ნედლეულის მოპოვება, დამუშავება და სასურველი იარაღების ჩამოსხმა. ვიმეორებთ, რომ ამ ტიპის იარაღის

101 ა. კახიძე, შ. მამულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ. VIII/1.

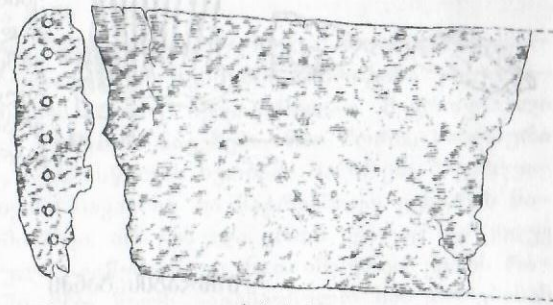
102 ა. ჯაფარიშვილი, ტ. ჩუბინაშვილი, უდეს განძი. – „საბჭოთა ხელოვნება“, 4, 1959; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19-20, სურ. 11.

103 დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 35, ტაბ. XIX/9; ალ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 27, ტაბ., XVIII/6.

გენეზისიც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან, ჭოროხის აუზთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

არანაკლებ საინტერესო ჩანს სიხალიძეების მასალებში წარმოდგენილი ბრინჯაოს სადა ფურცლოვანი **სარტყელის ფრაგმენტები** (სურ. 42; ტაბ. 28/2). ყველა მათგანი ერთი და იმავე სარტყელს ეკუთვნის. მოზრდილი თუ წვრილი ფირფიტების მიხედვით მოხერხდა სარტყელის ნაწილობრივი რესტავრაცია.

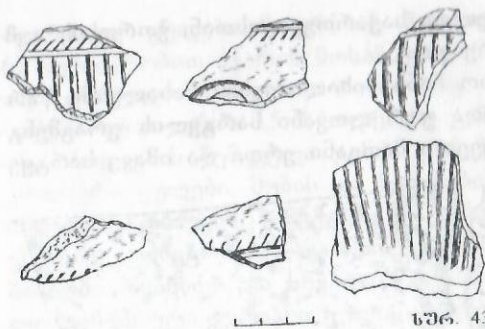
მის ერთ მომრგვალებულ ბოლოზე გაკეთებულია 8 სანაწევრ ნახვრეტი (კაუჭიანი აბზინდა დაკარგულია). მისი სიგრძე დაახლოებით 88 სმ-ია, სიფართო – 12 სმ.

ბრინჯაოს თხელი ფირფიტებისაგან დამზადებული სარტყლები ფართოდაა გავრცელებული კავკასიურ კულტურაში. ბევრი მათგანი, უფრო მოგვიანო ნიმუშები, კოლხური ცულებისა და სამკაულების მსგავსად დაფარულია მაღალმხატვრული ხელოვნებით შესრულებული გრაფიკული სახეებით. სიხალიძეების მონაპოვარი ყურადღებას თავისი ადრეულობით იქცევს. ადრე ცნობილი იყო მხოლოდ და მხოლოდ ხეცუბნის სარტყელის ფრაგმენტები, რომლებიც შემკულია ამოღარული გრეხილური მოლის რამდენიმე მწკრივით. ახალი აღმოჩენები მიემატა მუნდაგის განძიდანაც. ამავე ცოგა ქვემოთ.

არის თიხის **ჭურჭლის ნაგებებიც**, რომლებიც გარკვეულ სამსახურს გვიწევს ბრინჯაოს ნაკეთობათა მიახლოებითი სიმუხტით დათარიღებაში. მათ შორის არის ორნამენტირებული ნიმუშებიც. წამყვანია შედაპირის დაფარვა მჭიდროდ განლაგებული კანელურებით, ასევე მშის სიმბოლიკასთან დაკავშირებული კონცენტრირებული წრეებით. მოგჯერ კანელურებს ერწყმის ღარებისა და ქდეებისაგან შედგენილი ჰორიზონტალური სარტყელი და ა.შ. ნაგებების მიხედვით ჩანს, რომ აქ სულ ცოგა 3-4 ჭურჭელი მაინც უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი (სურ. 43). არაა გამორიცხული,

გუნდავის პანძი

განძის აღმოჩენის ისტორია ასეთია: ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის დაუსწრებელი სწავლების სტუდენტ ვაჟა ფარგენაძეს მიეცემა საკურსო თემა — „აჭარისწყლის ხეობის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები“. სტუდენტმა შეაგროვა საინტერესო მასალა მხარის ისტორიული წარსულის შესახებ. მისივე მეგზურობით ღვათაძე იყენებდა ქედის რ-ნის სოფ. კოლოტაურის ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლების აღმოჩენის ადგილი,¹⁰⁴ მოგიერთი საეჭვო გამოქვაბული და კვაშკის ტიპის უძველესი თავდაცვითი ნაგებობები თვით კოლოტაურსა და სოფ. საღორეთში (პირველი მათისი). გაღმა-გამოღმა მაღალი კონცხები მკვეთრად აღატყდა მდ. აჭარისწყლისაკენ. შემორჩენილია ანტიკური ხანის ქვის მშრალი და განვითარებული შუა საუკუნეების ღუბაბიანი წყობის ნაშთები. ზედაპირულად შევარგოვით სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური მასალა.¹⁰⁶ ჩანს, რომ კვაშკის მსგავსად ეს დასახლ-

რომ სიხალიძეებში საქმე გვექონდეს გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანთან. ამ ადგილებში მომავალში საღებვერო სამუშაოების წარმოება ჩანს მეტად საშუალო. სიხალიძეებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები ჩვენამდე XII-XI სს. უნდა თარიღდებოდეს.¹⁰⁴

ებებიც აკონტროლებდნენ ხეობის მოზრდილ მონაკვეთს ათასწლეულების მანძილზე. აშკარაა, რომ შესართავიდან დაწყებული მთათა გადასასვლელებით დამთავრებული აჭარისწყლის ხეობა და მიკროხეობები დაფარული ყოფილა რთული საფორტიფიკაციო სისტემით. მათი კვლევა საქართველოს არქეოლოგიის ცალკე გამოკვეთილი პრობლემა ჩანს.

ვ. ფარგენაძემ ამის შემდგომაც გააგრძელა საღებვერო სამუშაოები. ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში ჩამოიტანა კოლოტაურის გამაგრებულ სამოსახლოზე ზედაპირულად შევარგებული ანტიკური ხანის თიხის ჭურჭლის ნაგებობები, მათ შორის სიხოპური ამფორის ფრაგმენტები. აჭარისწყლის ხეობაში სამხრეთ შავიზღვის სპირეთის მნიშვნელოვანი საეჭვო და საგრანტიცო ცენტრის ნაწარმი პირველად აღმოჩნდა. არ გასულა ერთი კვირაც და კიდევ უფრო ხელდამშვენებული გვეწვია სტუდენტი. ამჯერად ქედის რაიონის სოფ. მუნდავაში 1994 წელს საგანგებო სამუშაოებისას შემთხვევით აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის განძიდან გადაჩენილი ნივთების ერთი ნაწილი ჩამოგვიტანა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის განყოფილების გამგის პროფ. რ. რამიშვილისა და აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელ ლ. ფანცხავას მონაწილეობით ღვათაძე იყენებდა მასშტაბის ქვის მონოლითური საწინახელი და განძის აღმოჩენის ადგილები. განძი აღმოჩნდა სოფ. მუნდავის ბოლოში, აჭარისწყლის ხეობის სამანქანე გრასასთან ახლოს, ადგილ „მეგვერდა-მოსაფერეთა“-ს მიდამოებში (აჭარისწყლის მარჯვენა სანაპირო). განძის აღმოჩენის ადგილი მკვეთრად დაფერდებოდა. აქ სამოსახლოს არსებობა ნაკლებადაა სავარაუდო. ყანის თხრის დროს სოფ. მუნდავის მკვიდრ ბეჟირ მუსგაფის ძე ქობულაძეს უნახავს თიხის ქოთანში ჩაწყობილი 7 კგ-მდე ბრინჯაოს ნაკეთობანი და მოდეები. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ და მხოლოდ 8 ნივთი. ესენია: ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცული, ბრტყელი ცული, სამაჯური, ორი მასიური რგოლი, ორი ცალი სარტყლის აბზინდა და ერთი ცენტრის ჯერჯერობით უცნობი ნივთი. არის ბრინჯაოს ორიოდ უფორმო ნაგებობები. აღმოჩენილი მიუთითებს, რომ გადარჩენილი იყო ქოთანის ნახევარი. გარდა ჩამოთვლილი ნივთებისა, კიდევ ყოფი-

ოგის კათედრის პროფესორთან — გურამ გრივოლიასთან ერთად. მისი ამრით, აუცილებელია ამ ადგილებში საღებვერო სამუშაოების განხორციელება.

104 ა. კახიძე, კოლხური კულტურის სათავეებთან. — „ქობი“, 6, 1992; ა. კახიძე, მ. მამულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 18-27, ტაბ. III/23, IV/16.

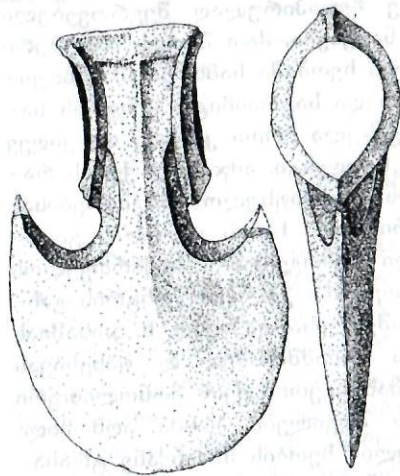
105 თავის დროზე, როგორც აღინიშნა, ეს ჭურჭლები ნ. ფარგენაძემ გადმოგვცა. ვაჟა ფარგენაძე უნივერსიტეტში სწავლის პარალელურად მუშაობს ახლადგარსებული ქედის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორად.

106 გამოქვაბულები ხელმეორედ ღვათაძე იყენებდა ქვის ხანის ცნობილ სპეციალისტთან, თბილისის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეო-

ლა წაღებები, ებოსებური იარაღი (შესაძლოა სეგმენტები) და ორი ცალი ორ-ორკილოგრამიანი ზოდი. ეს უკანასკნელნი, სამწუხაროდ, ბავშვებს „ჯართის მყლაპავებისათვის“ ჩაუბარებიათ.

ზუნდაგის განძი (ტაბ. 29) მორიგ მნიშვნელოვან აღმოჩენათა რიცხვს განეკუთვნება. პირველ რიგში აღსანიშნავია ე.წ. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული (სურ. 44; ტაბ. 30/1). მისდამი ინტერესი განსაკუთრებულია, რადგანაც მსგავსი ნივთი ადრე აჭარის ტერიტორიიდან უცნობი იყო. აქვს მასიური, დაბალი, სწორი, მა-

სურ. 44

ხვილი ყუბ, ფართო ოვალური მოყვანილობის საგარე ხერე-ლი, რომლის კიდეები მაღალი, მკვეთრი წიბურებითაა შემკუ-ლი; მათ შორის ოდნავ შესამჩ-ნევი წიბური მთლიანად მიუყვ-ება საგარე ხერელისა და წე-ლის შედაპირს, რომელიც პირ-ის გარკვეულ მონაკვეთამდე ვრცელდება. პირი სეგმენტისებ-ური მოყვანილობისაა, რომელ-საც ზემოთ აშვერილი, მაღალი ფრთები აქვს, შვერილსა და ყელს შორისი რკალი მახვილ-წიბოიანი წყვილი წახსნაგითაა გადმოცემული. ცულის სიმაღლე 17 სმ-ია, პირის სიფართოე — 11

სმ. იგი მეტად მოხდენილი ფორმის იარაღია.

ზუნდაგის მსგავსი ბრინჯაოს ცულები სამეცნიერო ლიგერატუ-რაში სხვადასხვა სახელწოდებით მოიხსენიება: აღმოსავლურ-ქა-რთული, იბერიული, აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური, მტკვარ-არ-აქსის ორმდინარეთის, ამიერკავკასიური და ა.შ. ზოგჯერ ზოგად-ად ჩუგლუგებსაც უწოდებენ. მკვლევართა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ მათი წარმოების ცენტრი შიდა ქართლი იყო; სხვათა მოსამ-რებით — ტაშირ-ძორაგეთი. გავრცელების არეალის მიხედვით უფრო დამკვიდრდა სახელწოდება ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცული. მსგავსი იარაღი დამახასიათებელი ჩანს ვრცელი რეგიონისათვის (აღმოსავლეთი საქართველო, სამხრეთ-დასავლ-ეთი აზერბაიჯანი, ჩრდილო სომხეთი და ა.შ.). მისი გავრცელების

საზღვრებია: ჩრდილოეთით — კავკასიონის ქედის სამხრეთი ფერდ-ობები, აღმოსავლეთით — ნუხა-მინგეჩაურის ზოლი, სამხრეთით — მდ. არაქსის შუა წელი, დასავლეთით ძირითადად სურამის ქე-ლი.¹⁰⁷ ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები თავს იჩენს ზემოთ დასახელებული არეალის ფარგლებს გარეთაც. ყველაზე შორეული და უძველესი პარალელია ბოლან-ქოთში, ხეთების დედაქალაქ ხა-ტუსაში აღმოჩენილი ტეშუბის ქანდაკება, რომელსაც ხელში მსგა-ვსი იარაღი უჭირავს (ეს რელიეფი ახლა დაცულია ანკარაში ან-აგოლიური ცივილიზაციის მუზეუმში, ხოლო თვით ძეგლზე ამ ქა-ნდაკების ასლია დადგმული).¹⁰⁸

ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულების პროტოტიპებად აღი-არებულია ღრმადლე-შამშადინის გიპის ცულები.¹⁰⁹ ისინი უპირ-ატესად თრიალეთური კულტურის გავრცელების არეალში ჩნდება. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები გვიანბრინჯაო-ადრერკი-ნის ხანის ყველა საფეხურის ძეგლებზეა წარმოდგენილი. იარაღი საკმაოდ კონსერვატულია — საერთო სახეს ინარჩუნებენ მთელს ტერიტორიაზე. აღმოსავლეთ საქართველოში მათმა რაოდენობამ ასეულს კარგა ხანია გადააჭარბა. ასევე ითქმის სომხეთისა და აზერბაიჯანის შესახებ.

როგორც ითქვა, ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულები იშვ-იათად სხვა მხარეებშიაც იჩენს თავს. უკიდურეს სამხრეთ განაპი-რა მხარეს მესხისციხის ცული წარმოადგენს. განძი აღმოჩნდა 1896 წელს მიწის ხენის დროს ფოცხოვის წყლის აუზში (ყარსის ყოფილი ოლქი). ნივთები დაცულია სანკტ-პეტერბურგის ანთროპო-ლოგიისა და ეთნოლოგიის მუზეუმში. მასში წარმოდგენილი იყო როგორც კოლხური, ასევე იბერიული კულტურისათვის დამახასია-თებელი ნივთები. მესხისციხის განძი ძვ.წ. X-VIII საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹¹⁰ განსხვავებით ზუნდაგის ცულისაგან, მესხისცი-ხისას ყუაზე შევრილი აქვს. ყარსის შემდეგ ამ გიპის ცულების გავრცელების უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ პუნქტს უკვე ზუნდ-

107 **Асланов Г. Ваидов Р. Понс Г.** Древний Мингечаур, Баку, 1959, стр. 16. **Хачатрян Т.С.** Материальная культура Артика, Ереван, 1963. **Мартirosian А.А.** Армения в эпоху бронзы и раннего Железа, Ереван, 1964, стр. 15-123. **Есаян С.А.** Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, стр. 36.

108 **L. Delaporte**, Les Hittites, Paris, 1936, გვ. 240, სურ. 11.

109 **Куфтин Б.А.** Археологические раскопки в Тrialeti, Тб., 1941, рис. 20. **Мартirosian А.А.** Армения... стр. 60, 61, рис. 29.

110 **დ. ქორიძე**, კოლხური კულტურის... გვ. 37, სურ. 30/7.

აგის მონაპოვარი წარმოადგენს. დანარჩენი ცალკეული შემთხვევითი აღმოჩენები ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურის მოსამღერე სვანეთის, ლეჩხუმისა და იმერეთის რაიონებს უკავშირდება. პირველ რიგში აღსანიშნავია ზემოსიმონეთის (უნაგირას მდინარეზე) განძში შემავალი ცული, რომელიც ჩვენს მონაპოვარს ჰგავს. განძი ძვ.წ. XII-XI საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹¹¹

ზუნდაგის ცულის მსგავსი და თანადროულებია (ძვ.წ. XI-X ს.ს.) მესგაფონის რაიონის სოფ. ბეჭათუბნის განძის ცულები. ისინი ქვის ყუთში ეწყობი.¹¹² დიდი ზომის ცული შედიოდა, აგრეთვე, ცაგერის მახლობლად (აღვლი ჩიხე) აღმოჩენილ განძში. ცაგერის განძსაც ძვ.წ. XI-X საუკუნეებს მიაკუთვნებენ. ამავე ტიპის ცული იყო წარმოდგენილი საჩხერისა და 20-22 კმ-ის მოშორებით მთავრობის წარმოდგენილი აღმოჩენილ განძში. ამ მონაპოვარს ძვ.წ. X-VIII საუკუნეებით ათარიღებენ.¹¹³ ამავე პერიოდის უნდა იყოს აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ სვანეთიდან ჩამოტანილი ორი ცული (აღმოჩენის ადგილი უცნობია), რომლებიც ამაჟამად დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში.¹¹⁴

როგორც ფორმის, ასევე ვარკვეულად თარიღის მიხედვითაც ზუნდაგის ცულიდან ახლოს დგას სამთავროს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეგაპის (ძვ.წ. XIV-XII ს.ს.) 240-ე ორმოსამარხში აღმოჩენილი ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული.¹¹⁵ სამთავროს სამარხის ამ ტიპის სხვა ცულები (ბაიერნისეული 591 და 195-ე სამარხის კომპლექსები) უფრო მოგვიანო პერიოდით, გვიანბრინჯაოს მეორე ეგაპითაა (ძვ.წ. XI-VII ს.ს.) დათარიღებული. სამარხის ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ სვანეთიდან ჩამოტანილი ორი ცული (აღმოჩენის ადგილი უცნობია), რომლებიც ამაჟამად დაცულია აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში.¹¹⁶

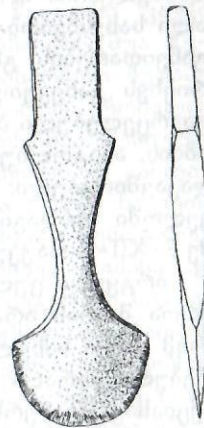
ზუნდაგის მსგავსი ცულები შედიოდა, აგრეთვე, ცხინვალის ძვ.წ. XI-X ს.ს. განძში.¹¹⁷ უძველესი პარალელები ეძებნებათ, აგრეთ-

ვე, ახალქალაქის განძში (გორის რ-ნი). 11 ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ბრინჯაოს ცულიდან 9 ზუნდაგის ცულის მსგავსია. ეს განძიც ძვ.წ. XI-X საუკუნეებითაა დათარიღებული.¹¹⁸

ზუნდაგის ცული განეკუთვნება ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულების ადრეულ სახეობას, რომლებისთვისაც დამახასიათებელია ლამაზად აწვდილი მაღალი და წვეტიანი ფრთები, კოხგა პირი. ბოლო ეგაპის ცულებზე შეინიშნება თანდათანობითი ლეგრადაციის ზოგ შემთხვევაში ფრთები ბლაგვი და „მოგებილი“ ბოლოთი მთავრდება; სხვა შემთხვევაში ფრთები საერთოდ არ გააჩნია. ყუბზე შერჩენილი შვერილი გლანქდება. პირიც აღარ გამოირჩევა სიმეტრიულობით. ძვ.წ. VII ს-ში ამათ რკინის ნაკეთობანი ცულის¹¹⁹

არანაკლებ საინტერესო ჩანს ზუნდაგის განძში შემავალი ბრინჯაოს ბრტყელი ცული. ესეც მთლიანადაა დაცული. აქვს მაღალი, გორბი, სიმეტრიული მოყვანილობის პირი, გასქელებული, ექვსად დაწახნაგებული წელი, მხრების მაგვარი მეგ-ნაკლებად დაქანებული გვერდითი შვერილები, მართკუთხა ბოლოსკენ გათხლებული ყუნწი. გამოირჩევა მოხდენილი ფორმითა და პროპორციულობით. ჩამოსხმულია ორმაგ ყალიბში. სიმაღლე 13,8 სმ (სურ. 45; ტაბ. 30/2).

ბრტყელი ცულები სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის გარდა (აჭარა, გურია) აღმოჩენილია ქვემოიმერეთისა და სამეგრელოში.¹²⁰ მსგავსი ცულები მოპოვებულია ბობოყ-აიში,¹²¹ ცხისძირში,¹²² ვაკიჯვარში, შრომაში, მახარიაში, გუგდის მიდამოებში,¹²³ მარტვილის რ-ის სოფ. გურძემში,¹²⁴ ბაღდადის

სურ. 45

¹¹¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, სურ. 18.

¹¹² Куптин Б.А. К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. — სსშ. XII-B, გვ. 340, ტაბ. XI; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31, სურ. 22/7.

¹¹³ დ. ქორიძე, მაგრიტალური კულტურის უძველესი ძეგლები (საჩხერის რ-ნი), თბილისი, 1957, გვ. 66-67; მისივე, კოლხეთის... გვ. 24, სურ. 26.

¹¹⁴ მ. ჩართილანი, სვანეთის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1977, გვ. 51-52, ტაბ. XXXVI; მისივე, К истории... стр. 84-86, рис. 10.

¹¹⁵ გ. ჩუბინაშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1957, გვ. 100-101, სურ. 13.

¹¹⁶ გ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 100-101.

¹¹⁷ Куптин Б.А. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1949, стр. 31, табл. XIV-XVI, о. ჯაფარიძე, ცხინვალის განძი. — სსშ. XVI-B, გვ. 99-107; სურ. 1-6; დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის... გვ. 29, ტაბ. XIV/1,2,4.

¹¹⁸ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 30, ტაბ. XV/1,3-6,7,9,10,12.

¹¹⁹ დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები I, თბილისი, 1955, მისივე, კოლხეთის... გვ. 66.

¹²⁰ დ. ქორიძე, საქართველოს გერმანოლოგიური მოპოვებული ბრტყელი ცულების კლასიფიკაციისა და გენეზისის საკითხისათვის. — სსშ. XIII-B, 1969.

¹²¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. III, ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26, ტაბ. XVIII/29.

¹²² დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 116; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15, 16.

¹²³ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 1/7; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26, ტაბ. XVIII/29.

¹²⁴ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 1/8; ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26, ტაბ. XXV/7 და სხვა.

რ-ის სოფ. ბაგინეთში,¹²⁵ ოფშეკითში¹²⁶ და ა.შ. ფიჭვნარში, ნამჭედურის გორასამოსახლოზე, მსგავსი ცულების ყალიბის ქვედა ნაწილიც აღმოჩნდა.

ბრტყელი ცულების გენეზისთან დაკავშირებით მკვლევართა შორის ამრთა სხვადასხვაობაა. მარტივი ფორმის მსგავსი იარაღები აღრებრინჯაოდან, ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ჩნდება. ფართო გავრცელებას პოვებს შუაბრინჯაოს ხანაში (ძვ.წ. II ათასწლეულის I ნახევარი). მათი წარმოების ცენტრს მცირე ამიას, სირიასა და პალესტინას უკავშირებენ. აქედან ფართო გავრცელება ჰპოვა აღმოსავლეთით კურანის ველამდე (პაკისტანის საზღვარი), ხოლო დასავლეთით ირლანდიამდე. არსებობს ბრტყელი ცულების მრავალი სახესხვაობა, რომელთაც გავრცელების საკუთარი სფერო და განვითარების გზები გააჩნიათ. ერთ-ერთ ასეთ სახესხვაობათა რიცხვს განეკუთვნება სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გავრცელებული ბრტყელი ცულები, რომლებიც გენეტიკურად მცირე ამიას, ანაგოლიური ცივილიზაციის უძველეს კერებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. როგორც ვნახეთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მუნდაგის მსგავსი პირველი სახეობის ბრტყელი ცულები ძვ.წ. XII-X საუკუნეებით დათარიღებულ განძშია აღმოჩენილი.

ბრტყელი ცულების დანიშნულებასთან დაკავშირებით მკვლევართა შორის არაა ამრთა ერთიანობა. დიდი ნაწილი ფიქრობს, რომ ისინი სახელოსნო-სადურგლო, ხით ხურობასთან დაკავშირებული იარაღი უნდა ყოფილიყო. ერთი ნაწილი ამათ სხვა ფუნქციასაც მიაწერს (მიწის დამუშავება, სამთამადნო სამუშაოები, ტყავის დამუშავება, საბრძოლო იარაღი და სხვა).

სურ. 46

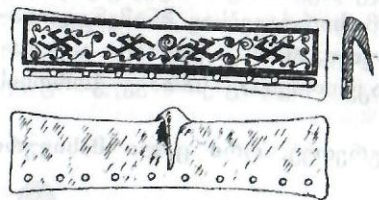
მუნდაგის განძის შემდეგი ნივთი ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიანი მასიური სამაჯურის სახითაა წარმოდგენილი (სურ. 46; ტაბ. 31/1). მისი გახსნილი ბოლოები ოდნავ შევიწროებულია. სადა, იგი დაფარულია კეთილშობილური პაგინით. მსგავსი სამაჯურები არაერთგზისაა აღმოჩენილი თლიის სამაროვანზე.¹²⁷

¹²⁵ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, ტაბ. 1/3.

¹²⁶ იქვე, ტაბ. 1/4.

¹²⁷ იხ. Тихов Б.В. Тлийский могильник, I, II, III, Тб., 1980, 1981, 1985, табл. 34/7, 63/7, 8, 90/10, 11, 109/2, 3, 195/1, 2, 217/1, 2 и др.

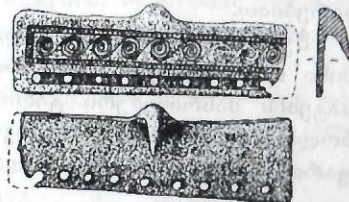
მუნდაგის განძში წარმოდგენილია, აგრეთვე, ბრინჯაოს ფურცლოვანი სარტყლის ორი ცალი კაუჭიანი აბზინდა. ერთ-ერთი მათგანი საკმაოდ ფართო სარტყლის ყოფილა. ფორმის მიხედვით ოდნავ ფერდებში შევიწროებული, ვიწრო წაგრძელებული ოთხკუთხედის მოყვანილობისაა. ჩაღრმავებულ ფუძეზე სარტყელზე მორგების მიზნით 10 მრგვალი სამანჭვალე ნახვრეგია გაკეთებული. როგორც ჩანს, ხელოსანს მსგავსი ჩაღრმავება ნივთის ჩამოსხმისას საგანგებოდ დაუტოვებია იმ მიზნით, რომ დაფარული ყოფილიყო მანჭვალის თავები. შიგნითკენ მოხრილი წვეტიანი კაუჭი მიმაგრებულია აბზინდის შუა წელზე. აბზინდის დანარჩენი ზედაპირი მთლიანადაა დაფარული გრაფიკული დეკორით, რომელიც ორმაგი ხაზებისაგან შედგენილ ოთხკუთხა ჩარჩოშია ჩასმული.

სურ. 47

თავის მხრივ ხაზებს შორის არე შევსებულია მჭიდროდ განლაგებული დახრილი ხაზებით. ჩარჩოში მოცემულია ღრმად ნაკვეთი ოთხი სვასტიკის გამოსახულება. თითოეული სვასტიკა შემოფარგულია ურთიერთთან დაკავშირებული სხვადასხვა ზომისა და სისშირის სპირალური ხეობით. აბზინდა მაღალმხაგრულ ნაკეთობათა რიცხვს განეკუთვნება. სვასტიკიანი (მუდმივი მოძრაობის, მისი სიმბოლოს გამომსახველი) აბზინდა პირველად აღმოჩნდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. მისი ზომებია: სიგრძე 11 სმ, ბოლოების სიფართო 3,5 სმ, შუა წელის – 3 სმ. დაფარულია მწვანე ფერის კეთილშობილი პაგინით (სურ. 47; ტაბ. 32/2).

მეორე აბზინდაც ვიწრო, წაგრძელებული ოთხკუთხა მოყვანილობისაა; ფუძის მხარე ფერდი ოდნავ შევიწროებული (სურ. 48; ტაბ. 32/3). ეს უფრო პატარა ზომისაა. სიგრძე – 7,7 სმ, სიფართო – 2,5 სმ. ამის ფუძეზე სარტყლის მორგების მიზნით გაკეთებულია 9 მრგვალი სამანჭვალე ნახვრეგი. აქაც კაუჭი შუა წელზეა მიმაგრებული. აბზინდაზე მოცემულია ორმაგი ხაზებით შემოფარგლული მენური ხეობის ჰორიზონტალური გრაფირებული ზოლი. ასეთივე ორნამ-

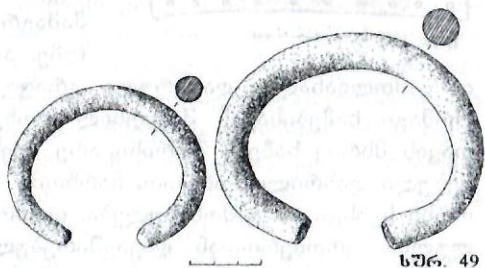
სურ. 48

ენგია გადმოცემული თლიის სამაროვნის (შიდა ქართლი) 23-ე და 50-ე სამარხებში აღმოჩენილ აბზინდებზე. ეს კომპლექსები განხილულია ძვ.წ. XII-X ს.ს. მასალებს შორის.¹²⁸ უფრო სწორი იქნება მათი დათარიღება ძვ.წ. X-IX საუკუნეებით.

სისხლიძეებისა და ხუცუბნის მონაპოვრებს ზუნდაგის აბზინდებიც მიემატა. ამ აღმოჩენების მიხედვით ჩანს, რომ კოლხური კულტურის კომპონენტებში ამ სახის მოსართავეებსაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. არაა გამორიცხული, რომ კავკასიაში ასე ფართოდ გავრცელებულ ამ სახის ნაკეთობებსაც სათავე ჭოროხის აუზთან დაედო.

ზუნდაგის განძში შედიოდა, აგრეთვე, ორი ცალი მასივური რგოლები. ერთ-ერთი მათგანი შედარებით პატარა მომისაა, მეორე – მომრდილი. ისინი ბოლოებგახსნილი და ოვალური შემოწერილობისანი არიან. მომები: 11X9,5X1,2 სმ-ზე; მეორესი 8X7X0,8 სმ-ზე (სურ. 49; ტაბ. 31/2-3).

სურ. 49

ბრინჯაოს რგოლებიც ფართოდაა გავრცელებული კოლხურ-ყობანურ და ცენტრალურ-ამიერკავკასიურ კულტურაში. მათი დანიშნულება ზუსტად ჯერ კიდევ არაა გარკვეული. მეორენაირად ამათ საწვივე რგოლებსაც უწოდებენ. გვხვდება როგორც განძებში, ასევე სამარხულ კომპლექსებში. სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოდან მსგავსი ნივთები იშვიათ მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნებიან. აღენიშნავთ, რომ 1896 წელს ჩაქვში აღმოჩენილი განძის 5 ცული, 6 მასივური რგოლი, აგრეთვე, ცულების 3 და რგოლების 14 ნაგები მოსკოვის ისტორიული მუზეუმისათვის ჩაუბარებიათ.

ზუნდაგის განძიდან გადარჩა კიდევ ერთი ნაკლული ნივთი. მისი დანიშნულება ჯერჯერობით გაურკვეველია. შესაძლოა, იგი საგეხის მასრისებური ტარი იყოს. მისი ოდნავ გაფართოებული ბოლო 2,5 სმ-ის სიფართოვე სადაა. შემდგომ იგი თანდათანობით ფართოვდება და მთლიანადაა დაფარული მჭიდროდ განლაგებუ-

ლი გალღოვანი ორნამენტით. შემორჩენილი ნაწილის სიმაღლე 10 სმ-ია (სურ. 50; ტაბ. 32/1).

ასეთია ზუნდაგის განძში შემავალი ნივთების საერთო დახასიათება. ჩვენი ქვეყნის ეროვნული საგანძური კიდევ ერთი საინტერესო მონაპოვრით შეივსო. ჩანს, რომ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, დღევანდელი აჭარა, კოლხური კულტურის უძველესი და უმნიშვნელოვანესი კერა აჭარისწყლის ხეობის სათავეებით დაკავშირებული ყოფილა ცენტრალურ-ამიერკავკასიურ, იბერიულ კულტურასთან.

სურ. 50

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფელ ვაიოლან

ქედის რაიონი გეგმაზომიერი საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ობიექტი ჯერჯერობით არ გამხდარა. შემთხვევითი აღმოჩენებისა და ორსეზონიანი საველე კვლევა-ძიების მიხედვით ჩანს, რომ აქაური მაღლიანი მიწის წიაღი ბევრ საიდუმლოს ინახავს. მათი გამომზეურება მკვლევართა უახლოეს ამოცანად რჩება. მისასაღებელი ფაქტია, რომ 1999 წელს ქედაში გაიხსნა მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. გამომხსულია 2000 წლიდან არქეოლოგიური გათხრების დაწყებაც.

ჩვენი საუკუნის 70-იან წლებამდე მეცნიერებისათვის ცნობილი იყო მახუნცეთში შემთხვევით აღმოჩენილი შუა ბრინჯაოს ხანის (ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) ორფერდა სწორი შუბლის მქონე ყუამილიანი ცული და ბარ-თოხის ნაგები.¹²⁹ მსგავსი ბრინჯაოს ცულები გვხვდება ხელვაჩაურში, ურეკში, ვალში, მესტაფონის რ-ის სოფ. კინოთში, ჩრდილო კავკასიაში (ფასკაუს სამაროვანი, კელერმესის მესხეთი ყორღანი), ლურისგანში (კასიტიების ხანის ცულები) და ა.შ. თვლიან, რომ საჩხერესა და რაჭაში (ბრილი) აღმოჩენილი ადრეული ყუამილიანი ცულები ამათ ერთგვარ წინამორბედებს წარმოადგენენ.

მახუნცეთშივე 1970 წელს ვლადიმერ ვეისის ძე ირემაძემ იპოვა ბრინჯაოს წალდი.¹³⁰ საკაცობრიო ცივილიზაციის ეს უნიკალ-

128 Техов Б.В. Глиийский могильник. Тб., 1980, сс. 17,20, табл. 39/1, 45/2.

129 არამიშვილი, კოლხეთის... გვ. 24, ტაბ. 15/2.

130 არამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, ტაბ. 15/3.

ური იარაღი ჩანს სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოსთვისაა და მახასიათებელი.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, 1961 წელს აჭარის სახელმწიფო მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში შემოვიდა სოფ. პირველ მაისში (საღორეთი) აღმოჩენილი ბრინჯაოს ორი ცული: ერთი – პირველი სახეობის კოლხური, ხოლო მეორე – ე.წ. ყუაყვერიანი. ისინი გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპით, კერძოდ, ჩვ. ერამდე XII-XI ს.ს. თარიღდებიან.¹³¹

საღეჭიკო აუდიტორიაში საინტერესო აღმოჩენის მოწმენი გახდით. წვენების ქარხნის ასაშენებელი ადგილების შესწავლისა და არქეოლოგიური დასკვნის გაცემის მიზნით 1983 წლის გაზაფხულზე ვიყავით სოფ. ზვარეში. წავიკითხეთ ლექცია და ვაჩვენეთ საილუსტრაციო მასალები უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ. კოლმეურნეობის თავჯდომარემ მ. სირაბიძემ იქვე განაცხადა, რომ მსგავსი მასალები სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებისას ხშირად ჩნდება სოფ. კვაშგაში. სულ მალე ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ღირეჭტორის, პროფ. დ. ხახუტაიშვილის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფ. გ. გრიგოლიას და ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატ ს. გოგიტიძის მონაწილეობით მოვინახულეთ ეს ადგილები. გზის ჭრილში ზედაპირულადაც კარგად ჩანდა, რომ ანტიკური სამოსახლოს ნაშთები განუენილი იყო სოფ. კვაშგის ვრცელ ტერიტორიაზე. ანტიკური ხანის მასალები პირველად აღმოჩნდა აჭარისწყლის ხეობაში, ამიტომაც მეცნიერული ინტერესი მათდამი თავიდანვე დიდი იყო. სულ რაღაც თვენახევრის შემდეგ დაიწყო სოფ. კვაშგის არქეოლოგიური გათხრები. ეს სამუშაოები მომდევნო, 1984 წელსაც გაგრძელდა. გერასულად განლაგებულ ცალკეულ სამოსახლოთა გათხრებისას მოპოვებულია მდიდარი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალები, რომლებიც ჩვ. ერამდე V საუკუნით თარიღდება. ამ უნიკალურ საფორტიფიკაციო გზის სამოსახლოს თავის დროზე დაკისრებული ჰქონია ხეობის დაცვა-ჩაკეების ფუნქციები. სოფ. კვაშგა დღემდე ერთადერთი ძეგლია ქედის რაიონში, სადაც განხორციელდა საველე კვლევა-ძიებანი.¹³²

131 ა. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 24, ტაბ. 15/1,5.

132 ა. კახიძე, შ. შაჟულაძე, კვაშგის ანტიკური ხანის სამოსახლარი. – სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძეგლები. XVII. 1988; მათივე: აჭარისწყლის ხეობის... გვ. 57-83, ტაბ. XV-XXIII.

ამ ბოლო წლებში ქედის სხვადასხვა პუნქტში გახშირდა შემოხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენები.

სიხალიძეების მონაპოვრის შესახებ ზემოთ უკვე ითქვა. ახლა ვისაუბრებთ ვაიოს მონაპოვრების შესახებ (ტაბ. 33). 1993 წლის 28 აპრილს სოფ. ვაიოს მკვიდრმა ისმაილ მახაჭაძემ გადმოგვცა ბრინჯაოს თავსამკაული, ე.წ. სასაფეთქლე ხვია, რომელიც 3 წლის წინათ უპოვია სოფ. მერისში (მდ. აკავერეთის მარჯვენა სანაპირო), საშუალო სკოლის მეშვეობით ერთ-ერთ ბილიკზე. ეს მონაპოვარი ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის II ნახევრის ნაკეთობა ჩანს (ამ გზის სამკაულებზე ცოტა ქვემოთ იქნება საუბარი).¹³³

დაახლოებით 25 წლის წინათ სოფ. ვაიოს მკვიდრმა აწ განსვენებულმა ფ. მიქელაძე-მახაჭაძემ გადმოგვცა თითქმის მთლიანად დაცული (აქლია პირის მცირე მონაკვეთი) თიხის პატარა ზომის ქოთანის, რომელიც უპოვია სახლთან ახლოს მიწის სამუშაოების დროს. იგი წარმოადგენს ადრეუფოდალური ხანის, უფრო ახ.წ. IV-VI ს.ს. ნაკეთობას. მსგავსი ფორმის სამეთუნეო ნაწარმი ფართოდ ჩანს გავრცელებული გვიანბრინჯაოს, ანტიკურსა და ადრეუფოდალური ხანის ქართულსა თუ სხვა მოსამდევრე ხალხების კულტურაში.

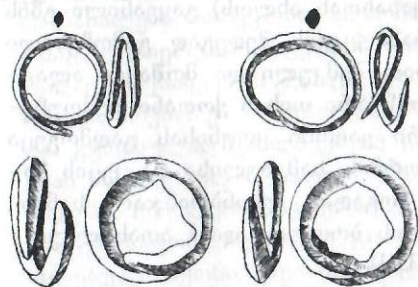
1992 წლისათვის ფ. მიქელაძე-მახაჭაძის შვილიშვილს, ახლა ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტს ომარ ავთანდილის ძე მახაჭაძეს სოფლის თავში (ადგილი ნაასლარი, ე.წ. ყვინჯიოლლების – ოქრომჭედლების ყანასთან ახლოს) გაცვანილი გზის ჭრილში მიწის თხელი ფენის ჩამოქცევის შედეგად გამოჩენილი მოზრდილი წვრილი კანელურებით შემკული და მოშავო, ალაგმოყავისფრო-მოყვითალოდ გამომწვარი თიხის ქოთანის აღმოუენია. ეს საინტერესო მონაპოვარი ვაიოში ყოფნისას გადმოგვცა 1993 წლის შემოდგომისათვის. ფორმის, სამკაულისა და კეცის მიხედვით ვაიოს თიხის ჭურჭელი ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანით, უფრო ჩვ. ერამდე II ათასწლეულის ბოლოთი და I ათასწლეულის დამდეგით თარიღდება (ტაბ. 33/1).

1994 წლის მარტის პირველი რიცხვებისათვის ღვაწლმოსილი პედაგოგისა და სოფ. ვაიოს მესვეურის საადეთ ნიჟარაძისაგან მივიღეთ ახალი ინფორმაცია მამა-შვილ იაკობ და ნუგზარ ჩიკვაძეების მიერ ლითონის ნივთების მორიგი აღმოჩენის შესახებ. 27

133 ა. კახიძე, ახალი არქეოლოგიური ექსპონატი აკავერეთის ხეობიდან. – გაზ. „აჭარა“, 29 მაისი, 1993.

მარტს გავუმგზავრეთ სოფ. ვაიოში აღმოჩენის პირობების შესწავლის მიზნით. ი. ჩიკვაძეს კი აღრევე ვთხოვეთ ეხვეწებინა ახლად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალები. დადგინდა, რომ აღრინდელი კანელურებიანი ქოთანის და ახალი მასალები ერთი და იმავე ადგილიდან — საასლიდან მომდინარეობს. ო. მახაჭაძის და ნ. მახაჭაძის შვილის ედიშერის მეგზურობით წინასწარეულად შევისწავლეთ საასლიას მიდამოები. გზის ჭრილში განვახორციელეთ მცირე მასშტაბის გაწმენდითი სამუშაოები. ერთგან მთელს სიგრძეზე გამოიკვეთა შავი ფერის კულტურული ფენა. მასში იშვიათად ჩნდებოდა თიხის ბათქაშისა (შენობის შელესილობის ნაშთები) და თიხის ჭურჭლის უსახური ნაგებები. სწორედ ამ ფენის გასწვრივ შეგროვდა ლითონის ნივთები. კანელურებიანი თიხის დოქის აღმოჩენის ადგილას კულტურული ფენის არსებობის ნიშნები არ ჩანს. ბათუმში დაბრუნებისთანავე მოვნახეთ იჩიკვაძე, რომელსაც აღრე წამოეღო ახლად აღმოჩენილი ნივთები. მან პირველად გადმოგვცა კლასიკური ბრინჯაოსაგან დამზადებული ოთხი ნივთი — სამი ცალი სასაფეთქლე ხვია და ერთი რგოლი. შეგვპირდა უახლოეს მომავალში დანარჩენი გაბნეული ნივთების შეგროვება-გადმოცემას. ჩვენამდე მოღწეულ მასალებში ორი მახვილობოლიანი ე.წ. 1,5 სასაფეთქლე ხვია დამზადებულია ოთხწახნაგა არცთუ ისე მასიური მავთულისაგან. მომრგვალებული ბოლოები არცთუ ისე წამახლელებულია. პირველი ორის დიამეტრი 3 და 3,5 სმ-ია, მესამის — 4 სმ (სურ. 51/1,2,3; ტაბ. 34/3-4), ბრინჯაოს რგოლის ოთხადაა დაწახნაგებული. წახნაგები და წიბოები არცთუ ისე მკვეთრია. მომრგვალებული ბოლოები ერთიმეორეზე გადადის; რგოლი — არამასიური, მისი დიამეტრი 4,5 სმ (სურ. 52; ტაბ. 34/5). ოთხივე ნივთი დაფარულია ბრინჯაოს

სურ. 51

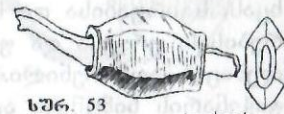
ნაკეთობისათვის დამახასიათებელი მწვანე ფერის პაგინით (ტაბ. 34/1-5).

ი. ჩიკვაძემ შეასრულა დანაპირები. 25 აპრილს ვაიოდან ჩამოიტანა საასლიაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს კიდევ ორი ნივთი. ერთ-ერთი მათგანი საკმაოდ მასიური, ოთხად დაწახნაგებული,

სურ. 52

გემოთ აღნიშნული ნიმუშების მსგავსი სასაფეთქლე ხვია (სურ. 51/4) (დიამეტრი 3,5 სმ). განსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა მეორე ნივთი — ესაა მოზრდილი მძივსაკილი, რომლის მსგავსი სამკაული აღრე უცნობი იყო ჩვენს ხელთ არსებულ მასალებს შორის. ფორმის მიხედვით მძივსაკილი წვერობეწაკვეთილი რომბის მოყვანილობისაა, რომლის ოდნავ ამოზრცული ფერდები სამ-სამი სიგრძივი წახნაგებითაა შემკული. მას მთელს სიმაღლეზე მიუყვება ფართო ოვალური შემოწერილობის ღვედის გასაყრელი ხვრელი. მძივსაკიდის სიმაღლე 4 სმ-ია, სიფართო — 3 სმ, წვერობითან — 1,5 სმ, ხვრელის სიფართო — 1,2 სმ. (სურ. 53; ტაბ. 34/6).

სურ. 53

ვაიოს ახალი აღმოჩენები მრავალმხრივ იქცევეს ყურადღებას. სასაფეთქლეები თავსამკაულის ერთ-ერთ უძველეს და ფართოდ გავრცელებულ სახეობას წარმოადგენს. აღმოჩენილია 1,5, ორმაგი, სამმაგი და ზოგჯერ ოთხმაგი სასაფეთქლე რგოლები, რომლებითაც კრავდნენ თმის კულულებს. ათასწლეულების მანძილზე უპირატესად იყენებდნენ სამარხეულ ინვენტარად. ცნობილია ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინისა და თქროსაგან ნაკეთები უბრწყინვალესი ნიმუშები. კავკასიური სასაფეთქლეები ჯერჯერობით სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა. ჩვენი საუკუნის დამდეგისათვის გ. შმიდტის მიერ შედგენილ ქრონოლოგიურ ნუსხაში მიკენის ძვ.წ. 1700-1500 წლებით დათარიღებულ ხვებთან შედარებით ისინი გვიანდელ ნიმუშებად იყო მიჩნეული. მრავალრიცხოვანი აღმოჩენების მიხედვით ახლა ეს შეხედულება მკვეთრად შეიცვალა. საქართველოში მსგავსი თავსამკაული გავრცელებული ჩანს აღრე-ბრინჯაოს ხანიდან. ამის ნათელი დადასტურებაა საჩხერისა და მარტყოფის აღრეულ გორა-სამარხებში აღმოჩენილი ბრინჯაოსა და ვერცხლის სასაფეთქლეები.¹³⁴ ასევე ითქმის დოლმენური კულტურის სხვადასხვა პერიოდის ნივთიერი მასალების შესახებ. ისინი წარმოდგენილია ჩვერამდე III ათასწლეულის ბოლოსა და II ათასწლეულის დამდეგს ე.წ. ბედენური კულტურისა და შუაბრინჯაოს ხანის (III ათასწლეულის ბოლო — II ათასწლეულის I ნახევ-

¹³⁴ ო. ჯაფარიძე, ქართველი გომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულში, თბ., 1998, გვ. 25, ტაბ. 14/108, ტაბ. XVI და სხვა.

არი) თრიალეთის დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურის მასალებს შორის.¹³⁵ სასაფეთქელები განსაკუთრებით ხშირად ჩნდება მომღვენო ეპოქების — გვიანბრინჯაოს, ადრერკინისა და ანტიკური ხანის სამაროვნების გათხრების დროს. ცენტრალურ კავკასიაში (თლიის სამაროვანი) სასაფეთქლე ხეობები ჩნდება II ათასწლეულის შუა ხანებიდან და არსებობას განაგრძობენ I ათასწლეულის დამდეგამდე.¹³⁶ გარდა თლიისა, შიდა ქართლის გერიტორიაზე მსგავსი სამკაულები აღმოჩენილია ნულის, ქვასათალის, ხეას, სტირფაშისა და სხვა სამაროვნების არქეოლოგიური გათხრებისას. ურეკსა და ფიჭვნარში თქროსაგან დამზადებული წყვილი ფიჭვნარის ნიმუშები აღვილმევია დამზადებული. ანტიკურ ხანაში აქ თქრომჭედლობის საინტერესო ცენტრის არსებობა დასტურდება. საქართველოში სასაფეთქელები კიდევ ბევრგანაა აღმოჩენილი, მათი ჩამოთვლაც კი შორს წავიყვანდა. ისინი ხშირად ჩნდება კავკასიის სხვა რეგიონებში, სამხრეთი რუსეთის ევროპული ნაწილის ე.წ. კატაკომბიურ და შედარებით იშვიათად ტყე-ველიანის მთის ე.წ. ძელურსამარხების (ჯარგვალურ) კულტურაში. ჩრდილო კავკასიაში სასაფეთქლე ხეობები ბრინჯაოს ადრეული საფეხურიდან ჩნდება (ფასკაუ, ყაბარდო-ბალყარეთი, დაღესტანი-გინჩინსკი და სხვა სამაროვნები). ჩრდილო ოსეთში ამათი რიყივიდან (ზედა რუხტა, პერვომაისკი, კისლოვოდსკის სტანიცა და სხვა), მოგიერთ ვერცხლის სასაფეთქლეს სამმაგი და ოთხმაგი ხვია გააჩნდა. აღმოჩენილია 1,5 ხეობის მოთქროვილი ნიმუშებიც. სხვა აღმოჩენების შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. როგორც აღინიშნა, მათი გავრცელების არეალი მეტად ფართოა. უახლესი აღმოჩენებით ამ არეალს სოფ. მერისი და ვაიოც შეემატა.

კანელურებიანი თიხის ჭურჭლის მსგავსად (სურ. 54; ტაბ. 33/1), ვაიოცში მოპოვებული ბრინჯაოს სამკაულები ჩვერამდე II ათასწლეულის ბოლოთი და I ათასწლეულის დამდეგით თარიღდება.

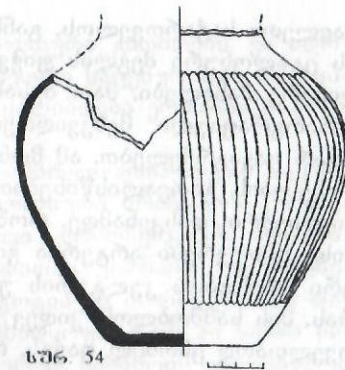
ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით ძეგლის ხასიათის შესახებ გადაჭრით რაიმეს თქმა ჭირს. ფენისა და ბათქამის ნაშთები თითქოს აქ გვიანბრინჯაოს ხანის სამოსახლოს არსებობას

ბის მანიშნებელი უნდა იყოს. თითქმის მთლიანად დაცული კანელურებიანი დოქი და ბრინჯაოს სამკაულები — კი უფრო სამარხული ინვენტარის კუთვნილება ჩანს. არაა გამორიცხული, რომ სოფელ ვაიოცსწორედ ამ უბანში ხდებოდა დასაკრძალავი რიგუალისათვის აუცილებელი ნივთების ჩამოსხმა. საბოლოო პასუხის გაცემა შესაძლებელი იქნება ამ ადგილების თუნდაც სადამკვერვო არქეოლოგიური გათხრების გზით მინიმალური დაფინანსების გაჩენის შემთხვევაში.¹³⁷

ასეთია მოკლე წინასწარული ინფორმაციები მდ. ჭოროხის აუზის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ. ამ მონაცემების მიხედვით ისახება მეტად საინტერესო უწყვეტი სურათი პროტო თუ კოლხური ბრინჯაოს ხანის კულტურის ადრეული ეტაპების კვლევისათვის.

როგორც ვნახეთ, მემოლითის ფინალური საფეხურისა და ნეოლითის ეპოქისათვის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო წარმოადგენდა მწარმოებლური და ადრესაშიწათმოქმედო კულტურების ჩასახვა-განვითარების ახლო აღმოსავლურ-კავკასიური ზონის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერას. ამ მიმართებით საყურადღებო მასალებია გამოვლენილი როგორც ზღვისპირა, ასევე მთისწინეთისა და მთიანეთში. მთის ზონის ათვისება იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ უკვე ასე ადრეული საფეხურისათვის მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა სიმბიოზურ ხასიათს ატარებდა.

დასავლეთი ამიერკავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის საყურადღებო ძეგლია რიცხვს მიეკუთვნებიან ჯანჯღნარი და კოლოტაური. ახალი აღმოჩენებით ისახება ამ ეპოქის საყოველთაოდ ცნობილი კულტურების ლოკალური ვარიანტები. დასტურდება, რომ ამ პერიოდიდან ჩნდება მსხვილი მეტალურგიული კერები და მზადდება ნიადაგი მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი ბრინჯაოს ბრწყინვალე კოლხური კულტურის გენეზისისათვის, მართლაც, კიდევ უფრო მდიდარი და მრავალსიმკვლელობის სამხრეთ-და-

135 თ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XXIII.

136 Тихов Б.В. Тлииский могильник, II, Тб., 1981, стр. 35, табл. 104 и др. Его же, Тлииский могильник, III, Тб., 1985, таб. 110, 124, 175 и др.

137 ა. კახიძე, ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრები სოფ. ვაიოცთან. — ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, I, ბათუმი, 1995.

სავლეთი საქართველოს, განსაკუთრებით კი გვიანბრინჯაოს ხანის ეტალონური ძეგლის ფიჭვნარის კულტურული ფენებიდან მომდინარე მასალები. მათ შესახებ უკვე არსებობს სოლიდური ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობა, ამიტომაც მათზე საუბარს აქ აღარ გავაგრძელებთ. ამ მონაცემების, უახლესი და ადრეული აღმოჩენების გათვალისწინებით, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ჩვენ მივდივართ დასკვნამდე, რომ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მისი უმთავრესი არტერია ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა კოლხური ბრინჯაოს კულტურის უძველესსა და ერთ-ერთ წამყვან კერას, მის სამშობლოს. კიდევ ერთხელ შევახსენებ მკითხველს საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტს, რომ მდ. ჭოროხის აუზი და მისი შემოგარენი მდიდარია ბრინჯაოს მეტალურგიისათვის აუცილებელი პოლიმეტალებით. განსაკუთრებით კი სპილენძის საბადოებით. სამწუხაროდ, სპილენძის ძველი გამოსავლების ძიების მიზნით სპეციალისტების მიერ ჯერჯერობით საგანგებო კვლევა-ძიება არ განხორციელებულა. ამ მიმართებით კიდევ უფრო საშური და პერსპექტიული ჩანს საქართველოს ფარგლებს გარეთ მოქცეული ადგილების შესწავლა, საიდანაც ართვინის განძისა და ზოგიერთი წერილობითი ცნობის გარდა სხვა რაიმე ხელშესახები მასალა არ გავგაჩნია.

ჩვენი საუკუნის 60-იანი წლებიდან გამოვლენილი მსხვილი თუ რიგითი სამოსახლოების, საკულტო ადგილების სამაროვნებისა და მრავალრიცხოვანი განძების მიხედვით ჩანს, რომ ახალი კულტურა ჩვენს საკვლევ ტერიტორიაზე სათავეს შუაბრინჯაოს ხანიდან იღებს. ფიჭვნარის მსხვილი დასახლებების კვლევისას გამოვლენილი მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალების მიხედვით დასტურდება, რომ სწორედ ამ ეპოქიდან მკვიდრდება და შემდგომ კანონიკურ სახესღებულობს კოლხური კულტურისათვის აგრერიგად დამახასიათებელი ბათქაშით შეღებილი ჯარჯვალური ტიპის ხუროთმოძღვრება, მდიდარი სამკაულით დაფარული და სხვადასხვაგვარი ფორმებით გამორჩეული მეთუნეობა. ფიჭვნარის მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ცენტრი ამავე დროს ლითონდამუშავების უმნიშვნელოვანეს კერადაც იქცევა. ერთიანი ეკონომიკა, კულტურა ხელს უწყობს ადრეული ეტაპებიდან შესაბამისი რელიგიური მსოფლმხედველობის, ადამიან-წესების ფორმირების პროცესებსაც. ამ მიმართებით მეტად საინტერესო მასალებს იძლევა ფიჭვნარის მსხვილ სამოსახლოსთან დაკავშირებული უნ-

იკალური საკულტო ძეგლის არქეოლოგიური გათხრები. ეს ადრეული ეტაპისათვის; გვიანბრინჯაოს მეორე საფეხურიდან ზღვისპირა ზოლის ქვიშაღვინულების სახით ყალიბდება ერთიანი სატომო რელიგიური მსოფლმხედველობანი.

განსაკუთრებით გამოკვეთილია სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს, ჭოროხის აუზის წვლილი კოლხური ბრინჯაოს კულტურისათვის დამახასიათებელი ძირითადი კომპონენტების, ბრინჯაოს იარაღების გენეზისის თვალსაზრისითაც. კირნათის აღმოჩენების სახით ურეკის ცულებსა და პროტოტიპებს შორის გაჩნდა დამაკავშირებელი რგოლი, რომელიც ცხადყოფს, რომ ამ სახის იარაღის შექმნის იდეა პირველად სწორედ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ჩაისახა. კირნათის მონაპოვრები კოლხური კულტურის მშვენიერების პირველი სახეობის ბრინჯაოს ცულების უშუალო წინამორბედნი არიან.

პროტოტიპებისა (აფხაზეთში ცოცხათი განსხვავებული სურათი ჩანს) და პირველი სახეობის ცულების გენეზისიც რომ აჭარა-გურიას უკავშირდება, ზემოთ არაერთგზის იყო აღნიშნული სხვადასხვა მეცნიერის მოსაზრებათა განხილვის დროს. ასევე ითქმის ზოგიერთი სხვა სახეობის ცულების შესახებ. უახლესი აღმოჩენების მიხედვით მათ ყუაქვერიანი ცულების ნაირსახეობაც მიემატა.

ასევე ითქმის კოლხური ბრინჯაოს კულტურის სხვა განსაზღვრული კომპონენტების შესახებაც. ბარ-თოხებისა და თოხების უადრესი ნიმუშები არსებითად საკვლევი ტერიტორიიდან მომდინარეობს. თოხურმა მიწათმოქმედებამ დღემდე შეინარჩუნა უძველესი ტრადიციები. ფაქტიურად იმერეთის ორი გამონაკლისის გარდა აჭარა-გურიით შემოიფარგლება ბრინჯაოს წალღების აღმოჩენის გეოგრაფიაც. უფრო ვრცელი და თითქმის სინქრონულია სეგმენტური იარაღების გავრცელების არეალი.

მსგავსმა წანამძღვრებმა, ისტორიულმა ფესვებმა, ტერიტორიულმა სიახლოვემ და შესაბამისად ახლო კონტაქტებმა წინა აზიისა და ეგეოსური სამყაროს ცივილიზაციებთან მოამზადეს ნიადაგი ჭოროხის აუზში, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზღვისპირეთში ადრესახელმწიფოებრივი გაერთიანებების წარმოქმნისათვის ჯერ — დაიაენის (დაიონი), ხოლო შემდგომ კოლხას სახით. უძველესმა ქართულმა სახელმწიფოებრივმა გაერთიანებებმა თავისი ასახვა პოვეს მითში არგონავტების შესახებ და ძველადამოსავლურ თუ ბერძნულ-რომაულ წერილობით ტრადიციებში.

ერთი სიგყვით, უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები ეხმაურება და კიდევ ერთხელ ამტკიცებს არაერთი მეცნიერის აღრინდელ შეხედულებებს იმის შესახებ, რომ სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, ჭოროხის აუზი წარმოადგენდა მაღალგანვითარებული თვითმყოფადი კოლხური კულტურის უძველეს და წამყვან კერას, მის სამშობლოს. აქ შეიქმნა კოლხური კულტურის ძირითადი კომპონენტები. თანდათანობით დასავლურ-ქართულმა კულტურამ ვრცელი გერიგორია მოიცვა, მეორე ეტაპისათვის ცენტრალური კოლხეთი, რიონისპირეთი მსოფლიო ისტორიულ პროცესში მიმდინარე უმნიშვნელოვანესი ძვრების გამო იქცა კოლხური კულტურის უმნიშვნელოვანეს კერად, რომელმაც კიდევ უფრო გააფართოვა თავისი გავლენის სფერო ჩრდილო კავკასიისა და შიდა ქართლის მიმართულებით. რაც შეეხება ბორჯომის ხეობასა და მესხეთ-ჯავახეთს, როგორც ვნახეთ ჭოროხის აუზთან სიახლოვის გამო ეს ურთიერთობანი აღრეული ეტაპიდან შეინიშნება.

კოლხური კულტურის ცენტრის გადანაცვლებამ რიონისპირეთში შექმნა პირობები ჩვ. ერამდე პირველი ათასწლეულის შუახანებისთვის კოლხეთის სახელმწიფოს წარმოქმნისთვის.

A. Kakhidze and Sh. Mamuladze
**The Chorokhi Basin –
 Ancient Seat of Colchian Culture**

Summary

The physico-geographical environment of the Chorokhi basin is reviewed in the Introduction. All conditions appear to have existed in this region of south-western Georgia for the emergence of ancient settlements and highly-developed cultures. Then follows a description of the ancient archaeological remains of the Chorokhi basin. Significant changes seem to have taken place on the territory under study in the epi-Palaeolithic, and especially Neolithic, periods.

Favourable ecological environment: warm subtropical climate, fertile soils, dense forests, abundance of springs and river network, proximity to the sea – all this attracted men of those times. Hunting and war weapons, farming implements, tools connected with spinning and weaving, fishing, wood-working and other household use are represented on early and developed Stone Age sites.

The finds made in Beshumi, Khikhadziri, Nachadrevi, Qishli (Khulo district), v. Danisparauli, v. Didachara (Vilati), etc. are notable from the viewpoint of Neolithic studies.

Remains of rich material culture, discovered in archaeological excavations of the Neolithic period in v. Makhvilauri (Khelvachauri district), contribute to the research into early forms of productive economy. Here one can trace the radical changes observable in the Neolithic period technique of treatment of stone. The Makhvilauri site is the only one on the territory of Achara (Adjara), where Neolithic clay ware is represented. The territory of Makhvilauri appears to have been developed in the 7th-6th millennia B. C. Farming, cattle-breeding, fishing, hunting, wearing and pottery prove to

have been the main branches of the economic and artisan activities of local inhabitants. Thus, from early periods the Chorokhi basin constituted one of the oldest seats of transition from appropriative to productive economy in human civilization.

Some space is given in the work to finds of subsequent periods, particularly those of the Aeneolithic-Early Bronze period. Noteworthy material has accumulated from casual finds and small-scale exploratory work. First to be noted is the settlement site of the Janjghnari summer pasture in v.Iremadzebi, Khulo district. It lies at the altitude of 2000 m above the sea level. As far back as 1990 pottery of various periods, bone perforators, etc. were found here accidentally. In 1993 small-scale exploratory field work was carried out at the same place. According to general data, the Janjghnari pottery must date from the end of the 5th and the first half of the 4th millennium B. C. The perforators, found here, appear to have been of the same period.

The flint arrowhead, discovered in 1995 at the end of the villages of Ketsikedi and Erge, Khelvachauri district, belongs to interesting finds of the period of Aeneolithic-Early Bronze Age. It should be dated to the 5th-4th millennia B. C. Other finds are dated to the Early Bronze Age (second half of the 4th millennium, 3rd millennium, B. C.).

Especially notable among the materials of Achara's Early Bronze Age are two fully preserved vessels discovered in v.Kolotauri, Keda district. Significantly enough, it has no exact analogue among contemporary material. The Kolotauri clay vessels must be a chronological continuation of the Janjghnari ceramic wares, probably dating from the second half of the 4th millennium B. C.

The oldest specimens of metal ware have been discovered in the Acharan mountain region, viz. a slandering-butted axe discovered by chance in 1950 in v.Ghorjomi (Naomari), Khulo district. Such axes began to spread in the Early Bronze Age. They date to the middle of the second half of the 3rd millennium B. C.

Thus, the mountain region, the middle reaches of the Acharistsqali valley and the littoral of the territory under study appear to have been developed by the Aeneolithic-Early Bronze Age. The local agricultural and cattle-breeding tribes used the mountain zone for summer pastures. These earliest forms of manufacturing economy were probably of symbiotic character. According to the material at our disposal, the mountain was economically

linked to the lowland, and vice versa. This unity becomes more tangible in the subsequent periods. The material finds of Janjghnari and Kolotauri seem to indicate that we are here dealing with a peculiar, highly-developed local variant of the general-Caucasian cultures of the period. It should be assumed on the basis of the axes of Naomari that a metallurgical centre took shape from the Early Bronze Age, becoming powerful in later periods. In the 5th-3rd millennia south-western Georgia seems to have been a major link in the sphere of the relations of the Ancient Eastern, Anatolian and Ancient Caucasian cultures.

The larger part of the work is devoted to the study of the early stages of Colchian culture. This culture holds a place of honour in the civilization of mankind. It began to take shape as far back as the Middle Bronze Age, becoming full-fledged by the 15th-14th cent. B. C. The Late Bronze-Early Iron Age (second half of the 2nd millennium - first half of the 1st millennium B. C.) was the heyday of the original Colchian culture. The process of the differentiation of the Kartvelian languages, the consolidation of the Colchian and Iberian tribes, and the establishment of statehood fall to this period.

The highly-developed Colchian culture embraced a vast area. Uniform settlement types, original plastered **jargvali** ("felled-tree hut") type structures, burial customs, richly ornamented pottery, diverse fine art adornments, tools of labour and weapons, various values of material and spiritual culture seem to have prevailed for a long period of time throughout the territory of Colchis (Achara, Guria, Imereti, Megrelia, Lechkhumi, Racha, Svaneti, Abkhazia). Of no less scope are the boundaries of the impulses of this culture.

A large part of the provinces of Anatolia (Ordu, Artvin, Mekhchi fortress, the hoards of the environs of Kars) fell within the sphere of influence of Colchian culture. A fairly large part of Meskheti came within the area of the same culture. Historically, Meskht-Javakheti is acknowledged to have been a meeting point of cultures.

In the Late Bronze Age contacts were made - via the upper course of the Rioni-Qvirila - with the southern slopes of the Central Caucasus Range and with the plain Koban culture of Inner Kartli. From here items of Colchian culture spread farther (Lower Kartli, Trialeti, Kakheti, the Nukha province, south-eastern Armenia, etc.). Items characteristic of Colchian culture found their way from north-western Colchis into the Kuban area and to more remote regions - even to Ukrainian territory.

The west-Georgian Colchian culture constitutes a genetic continuation of the earlier heritage of Georgia. Two stages are identified (D. Koridze, O. Japaridze, and others) in its development: the second half of the 2nd millennium B. C. (14th-13th cent.) and the end of the 2nd-first half of the 1st millennium B. C. By this period the process of development of the Colchian lowland acquired an especially intensive character, all the types and components of economic tools and weapons of war, characteristic of Colchian culture, taking shape.

The time of coexistence of Bronze and iron began with the second stage, continuing for almost five centuries – to the 7th cent. B. C. Ultimately, Colchis, with its ancient traditions, turned into the next major seat of iron metallurgy. The second stage is the heyday of Colchian bronze culture, its are a expanding further.

Research into Colchian culture boasts a long history. A large number of researchers believe the Chorokhi basin to have been the home of Colchian culture. In his recently published studies Prof. O. Lordkipanidze develops different conceptions. According to him, it is the Colchian lowland – the Rioni artery – that should be considered the home of Colchian Bronze culture rather than the mountain regions.

We support the traditional views and believe that south-western Georgia, i.e. the Chorokhi basin, was the most ancient and leading seat of the brilliant Colchian bronze culture. Attention is focused in the work on the most recent discoveries which confirm once again that this part of Georgia was indeed the home of the highly-developed, original Colchian culture. We shall touch upon some recent finds, beginning with the Kirnati hoard.

The Kirnati hoard was discovered in September 1994, in one part of v. Kirnati, called Poturi by the locals, on the right bank of the Chorokhi. The hoard contained seven bronze axes of massive proportions; their surface, especially the butt and handle-hole area, are not carefully smoothed, apparently pointing to the initial stage of shaping this type of axes. The butt and the handle-hole are relatively narrow. Often the side-forming corners are not clearly defined. A point-like boss, characteristic of archaic axes – especially on the side of the butt – is represented on some of the Kirnati axes too. The sides of handle-holes of these axes lack narrow sides. The lateral sides of the body (rather of the rear part) is more or less deepened, while the middle part is relatively rectilinear. There occur so-called arc sides, characteristic of prototypes and earlier axes; the edge is low – some slightly rounded; all blunt-

ed, obviously pointing to their use for cutting; the axes must have been made of copper with arsenic admixture; all are covered with black patina.

The Kirnati axe has also features characteristic of Colchian axes of later periods, viz.: acute, slanting butt, pointed oval handle-hole, hexagonal body, and more or less asymmetric edge. They are obviously direct forerunners of axes so characteristic of Colchian bronze culture. Hence the special interest attaching to these finds.

The Kirnati axes have so far no analogues among the available Colchian material, either with respect to form or contemporaneity. In some features they echo some axes of the Middle Bronze Age, as well as the well-known prototypes, well-known in the specialist literature, and specimens of the early stage of the Late Bronze Age. It is not ruled out that the Kirnati axes are the final stage of a long development of Early and Middle Bronze Age axes, followed by the genesis of prototypes and, ultimately, the universally-known Colchian axes with their varieties and subvarieties. The Kirnati hoard should be dated to the 16th-15th cent. B. C.

Another hoard was discovered in April 1994 near Z. Beridze's house, within 3 km of the left bank of the Chorokhi, in v. Tkhillnari, Khelvachauri district. It contained four Colchian axes in more or less satisfactory preservation, profiled slag of a segment tool and nondescript fragments; 2 fully and 4 partially preserved fragments of various sizes and 18 formless fragments of 18 bars and slags; thus, the Tkhillnari hoard comprised 44 items. The scientific value of the Tkhillnari finds is significant. By relevant analogies, its Colchian axes and segment-like tools are datable to the 14th-13th centuries B. C.

The Gvara axe claims attention. It was found near the Gvara fortress in v. Gvara, Khelvachauri district, on the left bank of the Machakhela, at the latter's confluence with the Chorokhi. It is one of the brilliant examples of Colchian axes, datable to the 13th-12th centuries B. C.

Diverse items were discovered in 1991 in v. Sikhalidzeebi, Keda district, including the initial variety of the Colchian bronze axe. Especially notable are the so-called hammer-butt axes, represented by six specimens. This is the first discovery of such a number of hammer-butt axes on the territory of Colchis. The area of their diffusion points to the link of their genesis with south-eastern Georgia, for they have largely been discovered on the territory of Achara. The hoard contained fragments of a belt and a clay vessel.

The next discovery, made in 1994, comes from v.Zundagi, Keda district. Reportedly up to 7 kg bronze wares were found in a pot. Only eight items reached us: a central-south. Caucasian bronze axe, a flat axe, a bracelet, two massive hoops, two buckles for a belt, and one so far unidentified item. The materials are datable to the 9th-10th centuries B. C.

Other finds comprise bronze temple torques (six specimens), discovered at the same place at various times, a cannellured jug, etc., largely datable to the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium B. C.

Our material has been replenished with new finds: a cannellured jug, bronze temple torques, hoops and necklace – all discovered by chance while broadening the road at the end of v.Vaio, Keda district. It is not ruled out that items designed as burial goods were manufactured here. The items are datable to the end of the 2nd and beginning of the 1st millennium B. C.

We shall not discuss the recent discoveries of the second stage of Colchian culture.

The foregoing has been a brief preliminary account of the latest archaeological discoveries in the Chorokhi river basin. A highly interesting continuous picture takes shape for research into the early stages of proto- and Colchian Bronze Age culture.

As we have seen, by the final stage of the Mesolithic and Neolithic periods south-western Georgia constituted an important seat of the inception and development of the manufacturing and early-farming cultures of the Near-Eastern-Caucasian zone. In this respect, notable material has been brought to light both in the coastal zone foothills and mountain region. The development of the mountain zone must be indicative of the symbiotic nature of farming and livestock breeding in the early stage.

Janjghnari and Kolotauri belong to noteworthy sites of West-Transcaucasian Eneolithic-Early Bronze Age. The new discoveries give an outline of local variants of universally known cultures of this period. Major metallurgical seats began to appear from this period, paving the way for the genesis of the highly developed original, magnificent Colchian culture. Even richer and eloquent are the materials of south-western Georgia, especially those coming from the exemplary Pichvnari site of the Late Bronze Age. About these materials a solid historiographic legacy already exists. Hence we shall not dwell on them here. Taking into consideration these data, as well as the recent and earlier discoveries, we – as noted above – arrive at the conclusion that south-western Georgia or its main artery, the Chorokhi

basin, constituted an ancient and leading seat and home of Colchian Bronze culture. Let us remind the reader once again the well-known fact that the Chorokhi basin and its adjoining areas are rich in the polymetals needed in Bronze metallurgy. Unfortunately, specialists have so far not carried out prospecting for old outcrops of copper. In this respect study of places outside Georgian borders seems even more urgent and prospective; no tangible material is available except the Artvin hoard and some historical reports about the cross-border situation.

The large and small settlement, cultic sites, cemeteries and numerous hoards, brought to light since the 1960s, point to the rise of the new culture on the territory under study from the Middle Bronze Age. The diverse material evidence unearthed in the excavations of major settlement sites of Pichvnari shows that it is precisely from this period that the plastered **jargvali**-type ('felled-tree') architecture – so characteristic of Colchian culture – takes root and subsequently assumes canonical nature, as well as pottery with rich ornaments and various forms. The Pichvnari farming and livestock-breeding centre became simultaneously a major seat of metal-working. The single economy and culture facilitated the process of development of a corresponding religious world view, customs and mores. In this respect, the archaeological excavations of a unique cultic site connected with the major settlement of Pichvnari yield highly interesting material for the early stage. From the second stage of Late Bronze Age single tribal religious outlooks take shape in the form of coastal zone dunes.

Particularly pronounced is the contribution of south-western Georgia or the Chorokhi basin to the genesis of the main components of Colchian Bronze culture, viz. bronze weapons. The finds of Kirnati provide a link between the Ureki axes and their prototypes, attesting to the inception of the idea of creating a weapon of this type in the south-eastern Black Sea area. The Kirnati finds are direct predecessors of the first variety of bronze axes – the pride of Colchian culture.

In discussing the views of various scholars it has been repeatedly noted above that the genesis of the prototypes (the picture seems somewhat different in Abkhazia) and the first variety of axes is linked with Achara and Guria. The same may be said of some other varieties of axes. The hammer-butt axe variety has been added to them by the latest discoveries.

The same is the case with certain other components of the Colchian Bronze culture. The earliest specimens of spade-hoes and hoes come essen-

tially from the territory under study. Hoe tillage has preserved its ancient traditions to the present day. With two Imeretian exceptions, the topography of the discovery of bronze tsaldis is actually restricted to Achara and Guria. The area of diffusion of segmental tools is wider and almost synchronous.

Similar antecedents, historical roots, territorial proximity and, hence, close contacts with the civilizations of Asia Minor and the Aegean world paved the way for the emergence of early-state confederations in the Chorokhi basin, i.e. south-eastern Black Sea area – first in the form of the Daiaeni (Diaochi), and later, of Qolha. The ancient Georgian state associations found reflection in the myth of the Argonauts and in Ancient Eastern and Greco-Roman written traditions.

In a word, the latest archaeological finds echo and confirm once more the earlier views of a number of scholars holding that south-western Georgia or the Chorokhi basin constituted an ancient and leading seat of the highly developed, original Colchian culture – its home where the main components of Colchian culture took shape. The West Georgian culture gradually covered a vast territory. By the second stage – owing to the important changes occurring in the world historical process – Central Colchis or the Rioni area became a major seat of Colchian culture, extending its sphere of influence farther in the directions of the Northern Caucasus and Inner Kartli. As to the Borjomi valley and Meskhet-Javakheti, due to their proximity to the Chorokhi basin, these relations are noticeable from an early stage.

The shift of the centre of Colchian culture to the Rioni area created conditions for the rise of a Colchian state in the first millennium B. C.

А. Кахидзе, Ш. Мамуладзе
**Бассейн реки Чорохи — древнейший очаг
колхидской культуры**

Резюме

Благоприятные физико-географические условия Чорохского бассейна, теплый субтропический климат, плодородная почва, густые леса, обилие рек и ручьев, близость моря издревле привлекали человека и создавали все условия для освоения этой территории, существования и развития древних поселений и формирования высокоразвитой культуры. Выявленные здесь многочисленные археологические памятники свидетельствуют о том, что в эпоху эппипалеолита и, особенно, в неолите в этом регионе Юго-западной Грузии имели место значительные сдвиги. На памятниках раннего и развитого этапа неолитической эпохи широко представлены боевое и охотничье оружие, земледельческие орудия труда, а также предметы, связанные с ткачеством, рыбной ловлей, обработкой дерева, предметы обихода и др.

В плане исследования горного неолита привлекают внимание находки из Бешуми, Хихадзири, Начадревы, Кишли, Даниспараули, Дилачара Хулойского района и др.

Памятники материальной культуры с признаками, характерными для ранних форм производящего хозяйства у сел. Махвилаури (Хелвачаурский р-н) позволяют проследить значительные перемены в технике обработки камня в эпоху развитого неолита. Это единственный археологический объект в Абхазии, где засвидетельствованы гончарные изделия неолитического времени. Территория Махвилаури была заселена уже в VII-VI тысяч. до н.э. Основной сферой деятельности ее обитателей являлись земледелие, животноводство, рыболовство, охота, ткачество и гончарное дело. Таким образом, Чорохский бассейн предстаёт

как один из древнейших очагов мировой цивилизации, где протекал процесс перехода от потребительских форм хозяйства к производящим.

Привлекает внимание материал последующего времени, в частности, эпохи энеолита и ранней бронзы, накопившийся в результате случайных находок и мелкомасштабных археологических изысканий. В первую очередь следует отметить поселение Джанджгари, выявленное разведочно-полевыми работами в сел. Иремадзе Хулойского р-на на высоте 2000 м над у/м. в 1990 г. Засвидетельствованный здесь керамический материал относится к концу V – первой половине IV тысяч. до н.э. Этому же времени соответствуют проколки и прочие предметы.

Особого внимания заслуживает кремневый наконечник стрелы эпохи энеолита — ранней бронзы, обнаруженный в 1995 г. близ сел Кещикеди и Эрге Хелвачаурского р-на, дату которого следует определить в пределах V-IV тысяч. до н.э.

Прочие находки относятся к эпохе ранней бронзы (вторая половина IV-III тысяч. до н.э.).

Среди предметов раннебронзовой эпохи из Аджарии следует отметить находки из с. Колотаури Кедского р-на. Это два неповрежденных сосуда, не имеющих аналогов среди синхронных материалов. По нашему мнению, колотаурские керамические сосуды представляют собой последующую ступень в развитии джанджгарских керамических изделий и датируются второй половиной IV тысяч. до н.э.

Древнейшие образы металлических изделий проистекают из горных областей Аджарии. Среди них заслуживает внимание вислообушный топор, случайно обнаруженный в с. Горджоми (Наомари) Хулойского р-на в 1950 г. Топоры этого типа впервые появляются в эпоху ранней бронзы. Рассматриваемый экземпляр относится к середине II – второй половине III тысяч. до н.э.

К эпохе энеолита – поздней бронзы уже широко освоены горные области исследуемого региона, среднее течение р. Аджарискали и приморская полоса. Местные земледельческие и скотоводческие племена используют горные области под летние пастбища. Надо полагать, что эти ранние формы производящего хозяйства изначально носили симбиозный характер. Судя по имеющимся материалам, между горными и низменными областями существовала тесная экономическая взаимосвязь. Это единство становится все более ощутимым в последующие эпохи. Материалы из Джанджгара и Колотаури позволяют предпола-

гать, что в данном случае мы имеем дело с своеобразным высокоразвитым вариантом общекавказской культуры соответствующего времени. Бронзовые же топоры из Наомари указывают на то, что с эпохи ранней бронзы здесь зарождается металлургический центр, достигающий высокого уровня развития в последующее время.

В V-III тысяч. до н.э. Юго-Восточная Грузия предстает в роли одного из важнейших звеньев в сфере взаимоотношений древнейших культур Древнего Востока, Анатолии и Кавказа.

Основная часть работы посвящается исследованию ранних этапов колхидской культуры, занимающей почетное место среди культур мировой цивилизации. Процесс ее формирования начинается в эпоху средней бронзы. К XV-XIV вв. до н.э. все элементы колхидской культуры уже представлены в классическом виде. Период расцвета этой самобытной культуры приходится на эпоху поздней бронзы – раннего жалаза (вторая половина II – первая половина I тысяч. до н.э.) и совпадает с процессами дифференциации картвельских языков, консолидации колхидских и иберийских племен и образованием первых государственных объединений на территории Грузии.

Ареал распространения колхидской культуры довольно обширен. На протяжении длительного отрезка времени по всей территории Колхиды (Аджария, Гурия, Имерети, Самегрело, Лечхуми, Рача, Сванети, Абхазия) бытуют схожие формы поселений со срубными постройками с глиняной обмазкой, погребальных обрядов, богато оформленной керамической посуды, разнообразных высокохудожественных украшений, боевого оружия и орудий труда и прочих ценностей материальной и духовной культуры.

Не менее широк и ареал распространения импульсов этой культуры. В сферу ее влияния попадает значительная часть областей северо-западной Анатолии. Одним из пунктов пересечения различных культур являлась территория Месхет-Джаваheti. В эпоху поздней бронзы через верхнее течение рек Риони и Квирила осуществлялись контакты с областями, расположенными на южных склонах Центрального Кавказа, Шида Картли, а также со сферой распространения т.н. Кобанской культуры. Отсюда памятники колхидской культуры распространяются еще дальше (Квемо Картли, Триалети, Кахети, Нухская область, Восточная Армения и т.д.).

Западногрузинская, колхидская культура, возникшая в недрах древнейших культур Грузии является их генетическим продолжением. В процессе ее развития исследователи выделяют два основных этапа (Д

Коридзе, О. Джапаридзе и др). Первый этап приходится на вторую половину II тысяч. до н.э. (XIV-XIII вв. до н.э.). Второй этап охватывает период с конца II по первую половину I тысяч, до н.э. К этому времени процесс освоения колхидской низменности приобретает особенно интенсивный характер, окончательно формируются все основные типы хозяйственных орудий и оружия, все ключевые признаки этой культуры.

Второй этап совпадает с периодом сосуществования бронзы и железа, продолжающимся почти пять столетий вплоть до VII в. до н.э. В конечном итоге Колхида, имеющая столь древние и богатые традиции в области металлургии, превращается в один из важнейших центров по производству железа. Это период наивысшего расцвета колхидской культуры, расширения ареала ее распространения.

Изучению различных аспектов колхидской культуры в специальной литературе уделено должное внимание. По мнению большинства исследователей, колыбелью этой культуры является бассейн р. Чорохи с его богатыми рудой горными областями. В последнее время несколько иную точку зрения высказывает проф. О. Лорткипанидзе. По его мнению, родиной колхидской культуры следует считать колхидскую низменность, долину р. Риони.

Придерживаясь традиционного мнения, мы считаем, что древнейшим и основным очагом блестящей колхидской бронзовой культуры является Юго-Западная Грузия, точнее, бассейн р. Чорохи. На это указывают новейшие открытия, к числу которых относится клад из Кирнати.

Кирнатский клад был обнаружен в сентябре 1994 г. на правом берегу р. Чорохи в сел. Кирнати, в местечке, именуемом местным населением Потури. В состав клада входит семь бронзовых топоров, отличающихся массивностью пропорций. Поверхность обработана недостаточно тщательно (особенно в области обуха и рукояточного отверстия). Судя по всему, мы имеем дело с начальной стадией формирования топоров этого типа. Некоторые из них имеют сравнительно узкий обух и узкое отверстие, нередко ребра между гранями нечетко выражены. На некоторых имеется характерный для архаичных топоров выступ на фронтальной части. Иногда на краях рукояточного отверстия отсутствует оформление в виде узких граней. Боковые грани корпуса (в основном, задние) несколько углублены, средняя грань сравнительно плоская. Встречаются также ребра округлой формы, характерные для ранних образцов данного типа. Лезвия низкие, иногда слегка округлые, за-

тупившиеся от употребления. Вполне очевидно, что эти предметы использовались в хозяйственных целях. Все экземпляры покрыты вредной латиной.

На кирнатских топорах прослеживаются также признаки, характерные для колхидских топоров последующего времени: острый скошенный обух, остроовальное рукояточное отверстие, шестигранный корпус и асимметричное лезвие. Несомненно, они являются непосредственными предшественниками бронзовых топоров - одного из наиболее характерных элементов колхидской культуры и именно поэтому представляют особый интерес. По форме и возрасту кирнатские топоры не имеют аналогов в материалах Колхиды. По ряду признаков они проявляют некоторую близость как с топорами эпохи средней бронзы, так и широко известными образцами раннего этапа позднебронзовой эпохи. Следовательно, не исключено, что топоры из Кирнати являются иллюстрацией заключительного этапа длительного процесса развития топоров эпохи ранней и средней бронзы, за которыми, в конечном счете, следует формирование собственно колхидских топоров со своими видами и подвидами. Дата кирнатского клада определяется XVI-XV вв. до н.э.

Еще один клад был обнаружен в апреле 1994 года на левом берегу р. Чорохи, в сел. Тхилнари Хелвачаурского р-на, в трех км от реки, близ дома, принадлежащего З. Беридзе. В состав клада входят четыре колхидских топора различной степени сохранности, профилированные и безликие фрагменты сегментовидных орудий (из них два целых, четыре неполных экземпляра) и 18 фрагментов слитков или отходов металлического производства, всего 44 единицы.

Новейшие находки из Тхилнари представляют большой научный интерес. На основе соответствующих аналогий, входящие в состав клада колхидские топоры и сегментовидные орудия датируются XIV-XIII вв. до н.э.

Обращает на себя внимание также топор из сел. Гвара Хелвачаурского р-на, обнаруженный неподалеку от Гварасихе, на левом берегу р. Мачахела близ места ее слияния с р. Чорохи. Это один из лучших образцов колхидских топоров первого типа и датируется XIII-XII вв. до н.э.

Среди различных материалов, выявленных в сел. Сихалидзеби Кедского р-на в 1991 году интерес представляют топоры с молотовидным обухом (6 экземпляров). Эта первая столь многочисленная находка топоров данного типа на территории Колхиды. Большая часть топоров этого ряда обнаружена на территории Абхазии. С учетом ареала

их распространения можно предполагать, что процесс формирования этих топоров следует увязывать с Юго-Западной Грузией. В состав клада входили также фрагменты бронзового пояса и керамической посуды. Материал датируется XII-XI вв. до н.э.

Интересное открытие имело место в сел. Зундаги Кедского р-на. Здесь в 1994 году был обнаружен клад, состоящий из металлических изделий весом около 7 кг. По словам очевидцев, предметы находились в глиняном горшке. Из них сохранилось всего восемь единиц: бронзовый топор центральнозакавказского типа, плоский топор, браслет, два массивных кольца, две поясные пряжки и один предмет неизвестного назначения. Материал датируется XI-X вв. до н.э.

Коллекцию бронзовых предметов исследуемой эпохи из Чорохского бассейна пополнили материалы, обнаруженные при дорожных работах, проводимых близ села Ваио Кедского р-на. Это канелированный кувшин, бронзовые височные спирали, кольца и подвески. Не исключено, что погребальный инвентарь изготовлен в местной мастерской в конце II – начале I тыс. до н.э.

Таков неполный перечень новейших открытий, относящихся ко второму этапу колхидской культуры из бассейна р. Чорохи, позволяющих предполагать наличие непрерывной связи между культурами раннего этапа и колхидской бронзовой культурой.

Таким образом, можно с уверенностью сказать, что к финальной стадии мезолита и в неолите Юго-Западная Грузия представляет собой один из наиболее значительных очагов восточнокавказской зоны, где протекали процессы формирования и развития раннеземледельческих культур и производящих форм хозяйства. Подтверждением тому служат многочисленные археологические памятники из причерноморских, предгорных и горных областей этого региона. Широкое же освоение горной полосы указывает на то, что уже на ранней ступени своего развития хозяйственная деятельность местного населения основывалась на симбиозе земледелия и скотоводства.

Наиболее значительными памятниками эпохи энеолита и ранней бронзы из Западного Закавказья являются Джанджгари и Колотаури. В свете новейших открытий вырисовываются локальные варианты культур указанного времени. Находит подтверждение гипотеза, что именно в это время в пределах исследуемой территории появляются крупные очаги металлургии, создающие предпосылки для формирования само-

бытной высокоразвитой колхидской бронзовой культуры. В этом плане наиболее богатый и информативный материал проистекает из культурных слоев Пичвнари – эталонного памятника эпохи поздней бронзы. Подробное рассмотрение этих материалов выходит за рамки нашего исследования, тем более, что результатам исследования указанного памятника в специальной литературе уделено должное внимание.

С учетом имеющихся в нашем распоряжении находок мы приходим к заключению, что колыбелью колхидской культуры, одним из основных ее очагов является Юго-Западная Грузия, в частности, бассейн р. Чорохи, изобилующий рудными месторождениями, способными обеспечить производство металла. К сожалению, работы по изысканию древних выходов меди здесь пока еще не проводились. В этом плане еще более перспективным выглядит обследование областей, расположенных за пределами современной Грузии, хотя сведения о них ограничиваются Артвинским кладом и свидетельствами письменных источников.

Различные археологические памятники, выявленные здесь за последние десятилетия – обширные и небольшие поселения, святилища, могильники, многочисленные клады – позволяют утверждать, что первые признаки новой культуры на исследуемой территории зарождаются в эпоху средней бронзы. Именно с этого времени внедряется и впоследствии канонизируется характерная для колхидской культуры архитектура срубного типа с глиняной обмазкой, разнообразная по форме богато оформленная керамическая посуда. Один из наиболее значительных очагов земледелия и скотоводства – поселение Пичвнари к этому времени приобретает функцию центра по обработке металла. Единство экономики и культуры уже на ранних этапах способствует формированию соответствующих религиозных представлений и обычаев, о чем свидетельствуют результаты исследования уникального культового центра – святилища на поселении Пичвнари. Все вышесказанное относится к ранней ступени развития исследуемой культуры. Со второго этапа позднебронзовой эпохи появление в причерноморской полосе песчаных холмов-насыпей знаменует возникновение общеплеменного религиозного мировоззрения.

Особенно важна роль памятников Юго-Западной Грузии, в частности, Чорохского бассейна, в плане исследования вопросов генезиса основного элемента колхидской культуры – бронзовых орудий. Так, между Урекскими топорами и их предполагаемыми прототипами появилось промежуточное звено в виде Кирнатских находок, свидетельствующее

ших о том, что идея создания орудий данного типа впервые возникла именно в Юго-Восточном Причерноморье. Одновременно, топоры из Кирнати являются непосредственными предшественниками бронзовых топоров первого типа – венца колхидской культуры.

Процесс формирования топоров первого типа, равно как и их прототипов, принято увязывать с Аджарией и Гурией (несколько иная картина вырисовывается в Абхазии). Это касается и некоторых других типов. В результате новейших открытий их число дополнили топоры с молотовидным обухом.

Аналогично обстоит дело и с другими определяющими элементами колхидской культуры. Так, древнейшие образцы лопатовидных и простых мотыг обнаружены в пределах исследуемой территории. Фактически, за исключением двух образцов из Имерети, ареал распространения т.н. цалди ограничивается Аджарией и Гурией. Несколько более обширна география сегментных орудий.

Целый ряд факторов, в первую очередь высокий уровень развития местных племен, общие исторические корни, территориальная близость и, соответственно, тесные контакты с Передней Азией и цивилизациями Эгейского мира, подготовил почву для возникновения на территории Юго-Восточного Причерноморья в бассейне р. Чорохи первых раннегосударственных объединений Даиаена (Диаохи), а затем – Колха, нашедших отражение в мифе об аргонавтах и греко-римских письменных источниках.

Таким образом, новейшие археологические открытия на территории Юго-Западной Грузии в бассейне р. Чорохи свидетельствуют в пользу мнения многочисленной группы исследователей, считающих, что именно этот регион является родиной и основным центром блестящей колхидской культуры, охватившей впоследствии обширную территорию. Ко второму этапу центр этой культуры перемещается в Центральную Колхиду, бассейн р. Риони. В связи со значительными сдвигами в мировом историческом процессе эта область Грузии становится средоточием колхидской культуры и распространяет ее на Северный Кавказ и Шиди Картли. Что же касается Боржомского ущелья и Месхет-Джавахети, проникновение импульсов колхидской культуры, в силу территориальной близости с чорохским бассейном, наблюдается уже на раннем этапе.

Перемещение центра колхидской культуры в Рионский бассейн создало предпосылки для возникновения Колхидского царства к середине I тысяч. до н.э.

გაბულები ალწერილობა

1. ნაჩადრევის ქვის ცული
2. წაბლანის (ყიშლა) ობსიდიანის იარაღები
3. მახვილაურის ქვის ცული
4. მახვილაურის ე.წ. პიკსებური იარაღი
5. ჯანჯღნარის თიხის დერგი
6. ჯანჯღნარის თიხის ქილა
7. ჯანჯღნარის ძვლის სახვერცხები
8. 1. კაყის ისრისპირი გალახნარიდან
2. კაყის ისრისპირი ველათიდან
9. კოლოგაურის თიხის ქილა და ქოთანა
10. ჯანჯღნარის თიხის ჯამი
11. ნაომარის ბრინჯაოს ცული
12. კირნათის განძი
13. ბრინჯაოს ცულები კირნათიდან
14. ბრინჯაოს ცულები კირნათიდან
15. ბრინჯაოს ცულები კირნათიდან
16. თხილნარის განძი
17. თხილნარის ბრინჯაოს ცულები
18. თხილნარის ბრინჯაოს ცულების ნაგებები
19. სეგმენტური იარაღები თხილნარიდან
20. სეგმენტური იარაღები თხილნარიდან
21. თხილნარის ბრინჯაოს მოდები
22. კოლხური ცული გვარადან
23. სიხალიძეების განძი
24. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
25. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
26. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
27. კოლხური ცული სიხალიძეებიდან
28. 1. ყუბაყვერიანი ცული სიხალიძეებიდან

2. ბრინჯაოს სარკელის ნაგებები სიხალიძეებიდან
29. ზუნდაგის განძი
30. 1. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული ზუნდაგიდან
2. ბრტყელი ცული ზუნდაგიდან
31. 1. ბრინჯაოს სამაჯური ზუნდაგიდან
2, 3. ბრინჯაოს რგოლები ზუნდაგიდან
32. 1. ორნამენტებული ნივთი ზუნდაგიდან
2, 3. ბრინჯაოს აბზინდები
33. ვაიოს განძი
34. ბრინჯაოს სამკაულები ვაიოდან

THE LIST OF ILLUSTRATIONS

1. The stone axe from Nachadrevi
2. The obsidian tools from Tsablani (Kishla)
3. The stone axe from Makhvilauri
4. The s.c. lance form Makhvilauri
5. The clay jar from Janjgnari
6. The clay pot from Janjgnari
7. The bone awe from Janjgnari
8. 1. The flint arrowhead from Talakhnari.
2. The flint arrowhead from Velati
9. The clay pots from Kolotauri
10. The clay bowe from Janjgnari
11. The bronze axe from Naomari
12. The Kimati T'reasure
13. The bronze axes from Kimati
14. The bronze axes from Kimati
15. The bronze axes from Kimati
16. The Kimati T'reasure
17. The bronze axes from Tkhilnari
18. The fragments of bronze axes from Tkhilnari
19. The segments from Tkhilnari
20. The segments from Tkhilnari

21. The bronze ingot from Tkhilnari
22. The Kolkhian axe from Gvara
23. The Sikholidzeebi Treasure
24. The bronze axes from Sikholidzeebi
25. The bronze axes from Sikholidzeebi
26. The bronze axes from Sikholidzeebi
27. The bronze axes from Sikholidzeebi
28. 1. The axe-hammer from Sikholidzeebi.
2. Fragment of bronze belt from Sikholidzeebi
29. The Zundagi Treasure
30. 1. The s.c. central-transcausian axe from Zundagi.
2. The s.c. blat axe from Zundagi.
31. 1. The bronze bracelet from Zundagi.
2, 3. The bronze rings from Zundagi
32. 1. The ornaments object from Zundari.
2, 3. The bronze clasps.
33. The Vaio Treasure.
34. The bronze ornametations from Vaio.

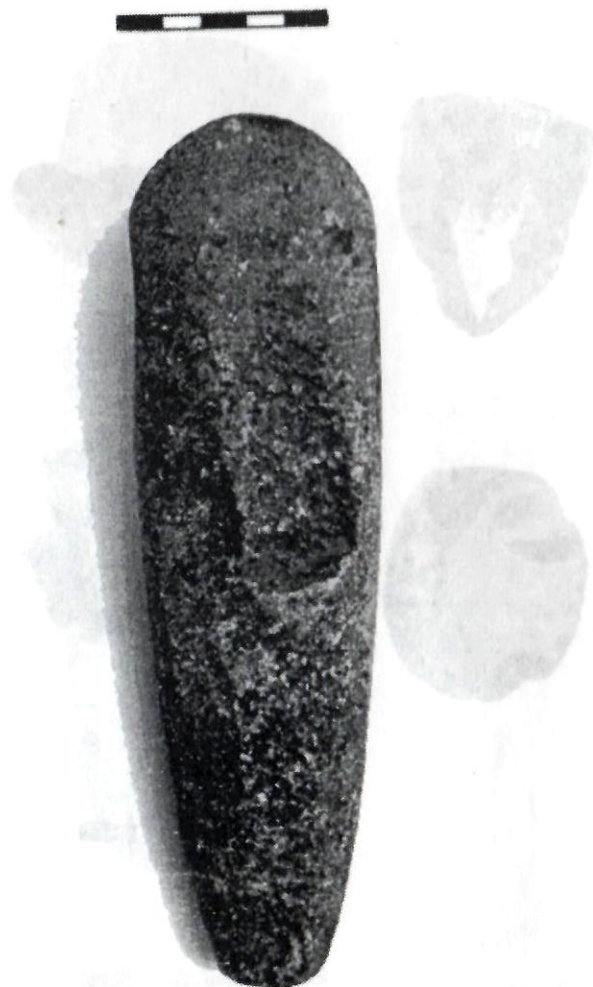
ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- Таб. 1. Каменный топор из Начадреви.
 Таб. 2. Обсидиановые орудия из Цаблана (Кишла).
 Таб. 3. Каменный топор из Махвилаури
 Таб. 4. Махвилаурский т.е. «Пикообразное орудие»
 Таб. 5. Глиняный сосуд из Джанджгнари
 Таб. 6. Глиняный сосуд из Джанджгнари
 Таб. 7. Костянные сверла из Джанджгнари
 Таб. 8. 1. Кремновый наконечник стрел из сел. Ерге (Талахнари);
 2. Кремновый наконечник стрел из сел. Дидачара (Велати)
 Таб. 9. Глиняные сосуды из Колотаури.
 Таб. 10. Глиняные сосуды из Джанджгнари.
 Таб. 11. Бронзовый топор из Наомари.
 Таб. 12. Кирнатский клад

- Таб. 13. Бронзовые топоры из Кирнати.
 Таб. 14. Бронзовые топоры из Кирнати.
 Таб. 15. Бронзовые топоры из Кирнати.
 Таб. 16. Тхилнарский клад.
 Таб. 17. Бронзовые топоры из Тхилнари.
 Таб. 18. Бронзовые топоры из Тхилнари.
 Таб. 19. Сегментовидные орудия из Тхилнари.
 Таб. 20. Сегментовидные орудия из Тхилнари.
 Таб. 21. Бронзовые слитки из Тхилнари.
 Таб. 22. Бронзовый топор из Гвара.
 Таб. 23. Клад из Сихалидзееби.
 Таб. 24. Колхидский топор из Сихалидзееби.
 Таб. 25.. Колхидский топор из Сихалидзееби.
 Таб. 26. Колхидский топор из Сихалидзееби.
 Таб. 27. Колхидский топор из Сихалидзееби.
 Таб. 28. 1. Колхидский топор из Сихалидзееби.
           2. Бронзовый пояс из Сихалидзееби.
 Таб. 29. Зундагский клад.
 Таб. 30. 1. Центральнoзаквказский топор из Зундага;
           2. Плоский топор из Зундага.
 Таб. 31. 1. Бронзовый браслет из Зундага.
           2, 3. Бронзовые кольца из Зундага.
 Таб. 32. 1. Бронзовый орнаментированный предмет из Зундага;
           2, 3. Бронзовые бляхи.
 Таб. 33. Клад из Ваио.
 Таб. 34. Бронзовые украшения из Ваио.

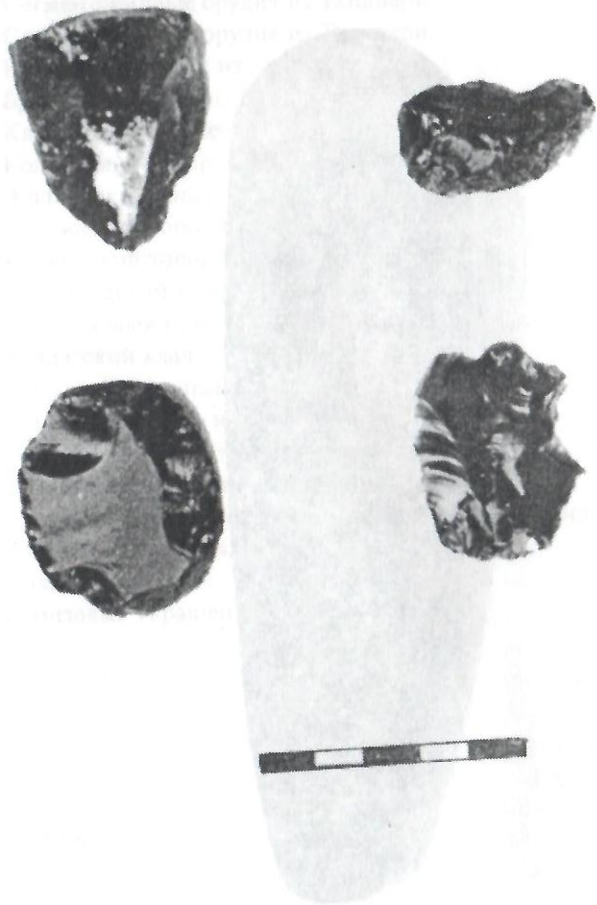
ფფ. 1

ტბბ. 2 66

ტბბ. 17. ზედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 18. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 19. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 20. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 21. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 22. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 23. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 24. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 25. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს
 ტბბ. 26. ქვედა ნაწილი. იგი წარმოადგენს

ტბბ. 3 66

ტბ. 4

ტბ. 5

რამ. 6

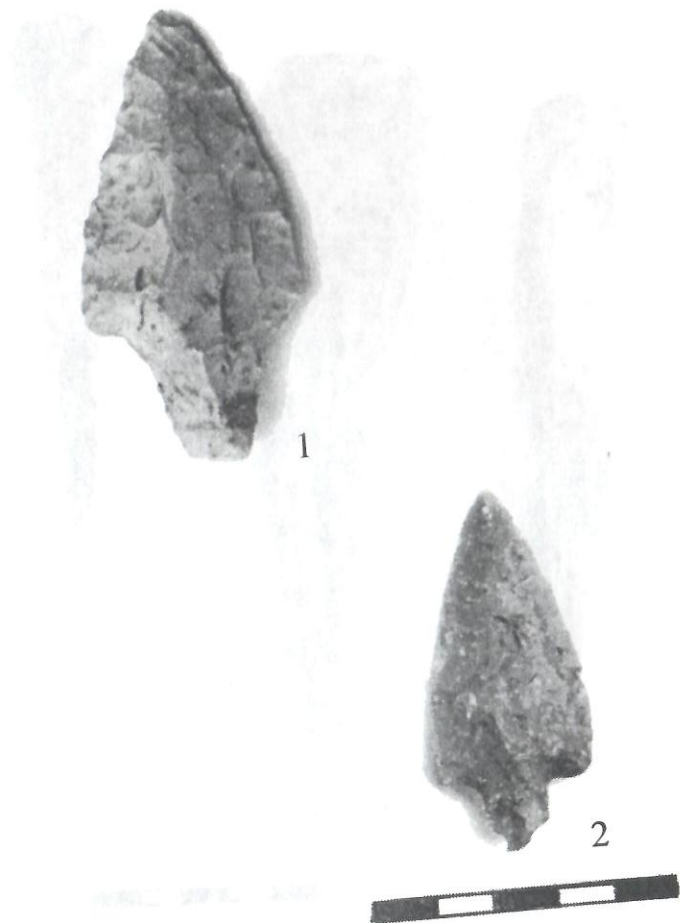

რამ. 7

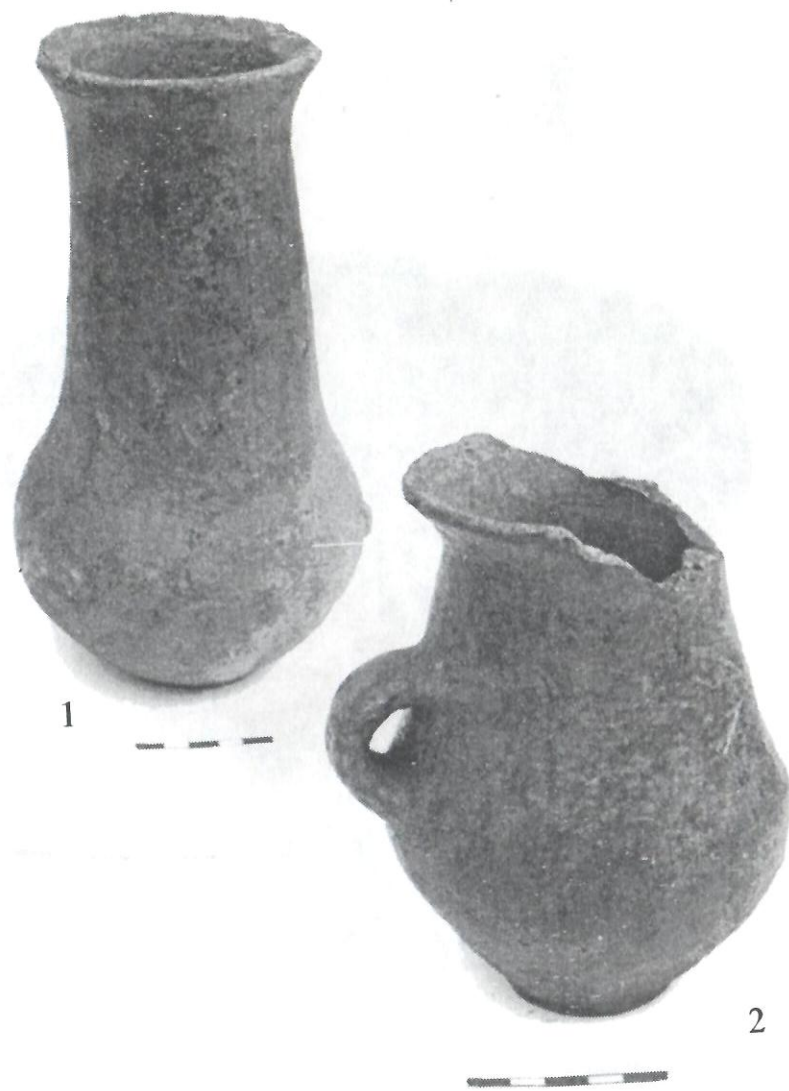

ტბბ. 8

ტბბ. 9

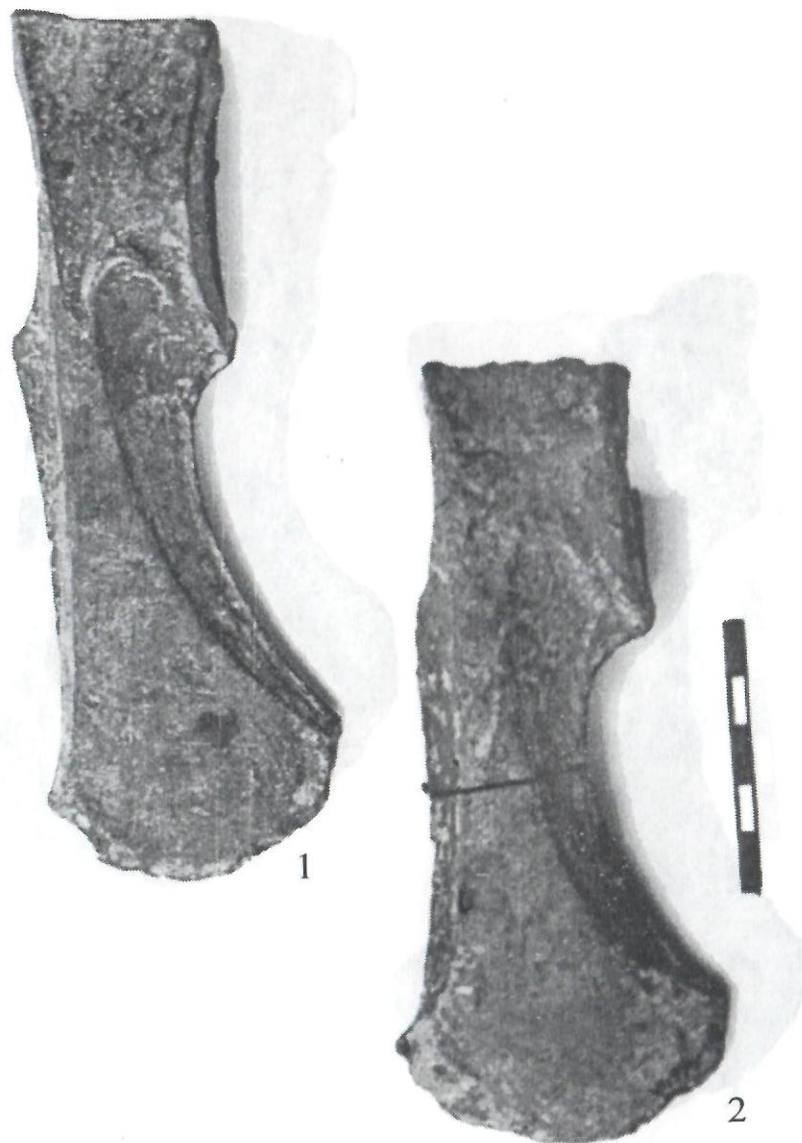

ფიგ. 12

ფიგ. 13

ՓՅԸ. 14

ՓՅԸ. 15

ԹՅԺ. 16

ԹՅԺ. 17

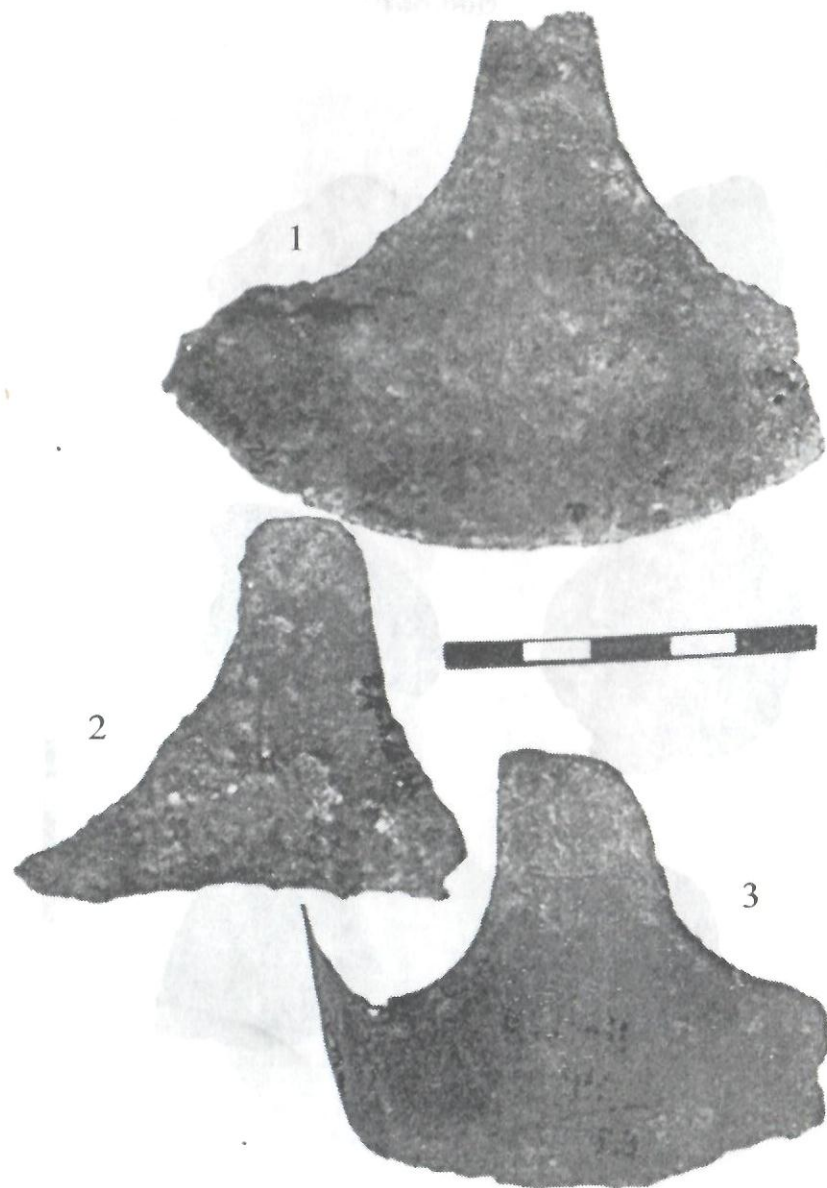
გამ. 18

გამ. 19

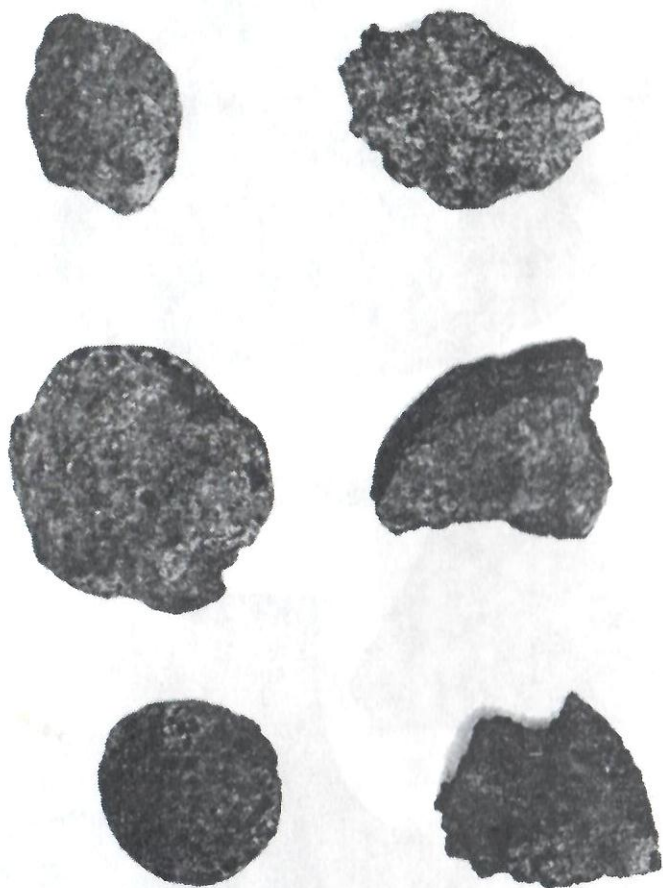

გამ. 20

ՇՖՖ. 21

ՇՖՖ. 22

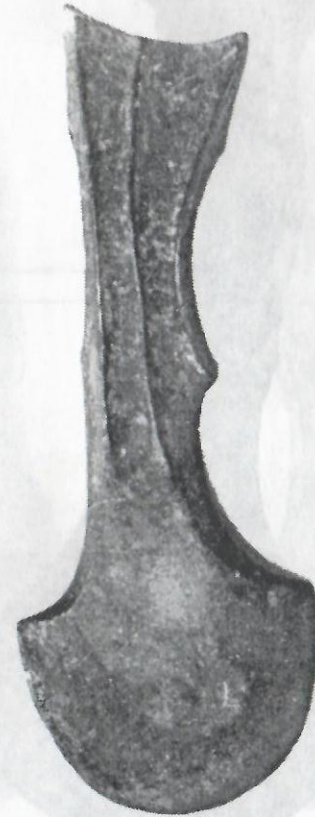

ԹՎՎ. 23

ԹՎՎ. 24

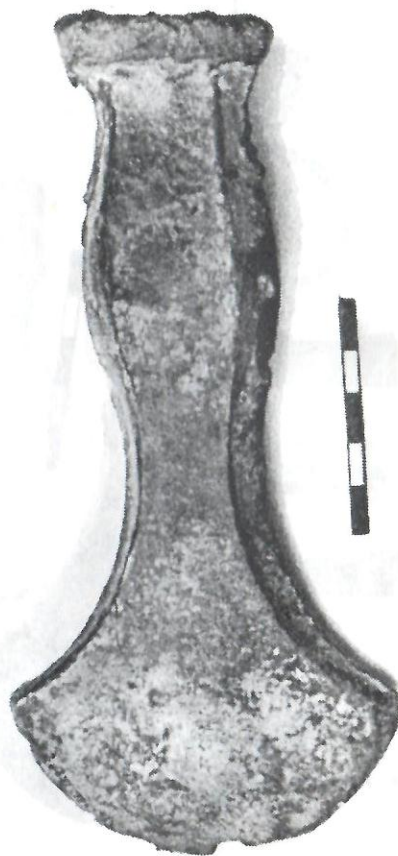
թիվ. 25

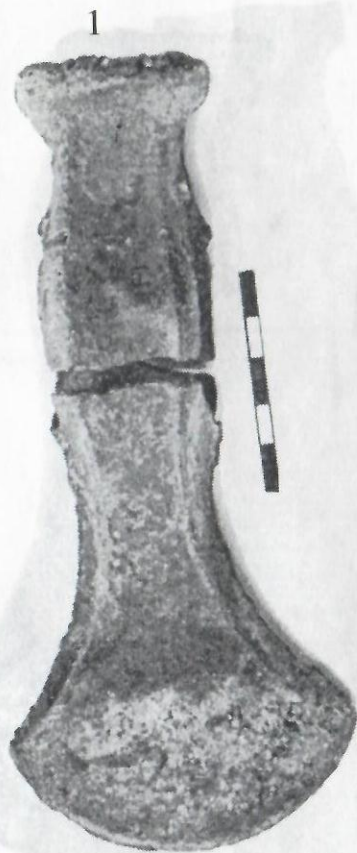
թիվ. 26

թիվ. 27

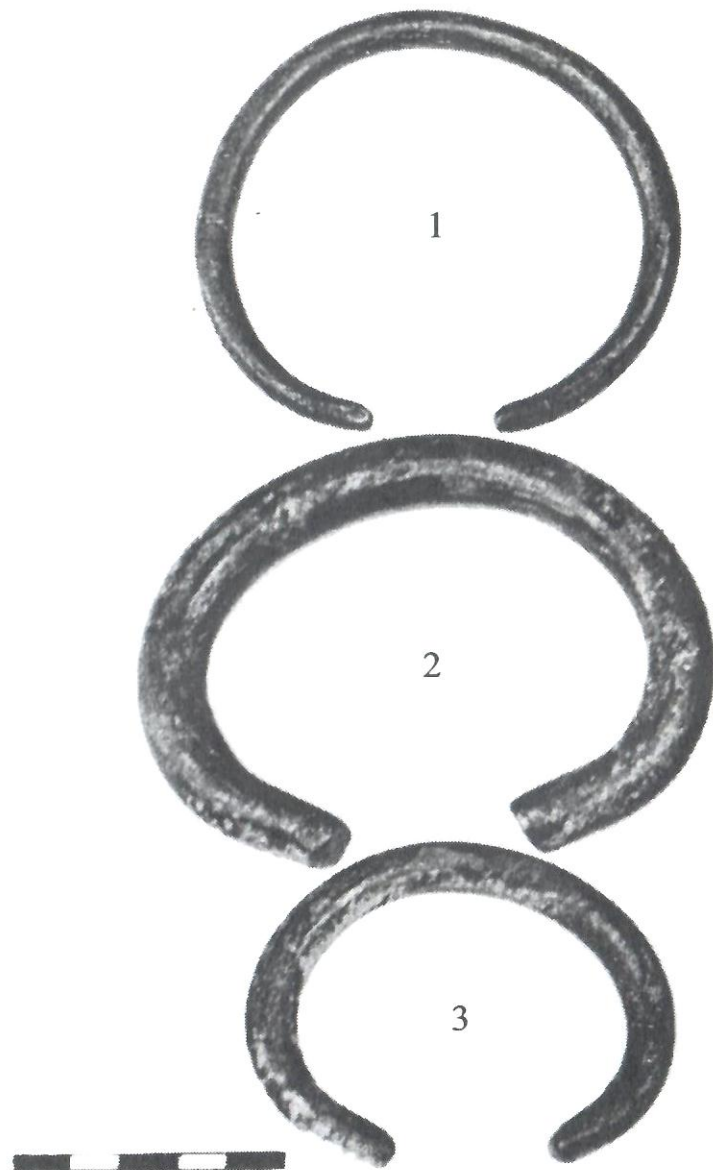

ՅՅԺ. 30

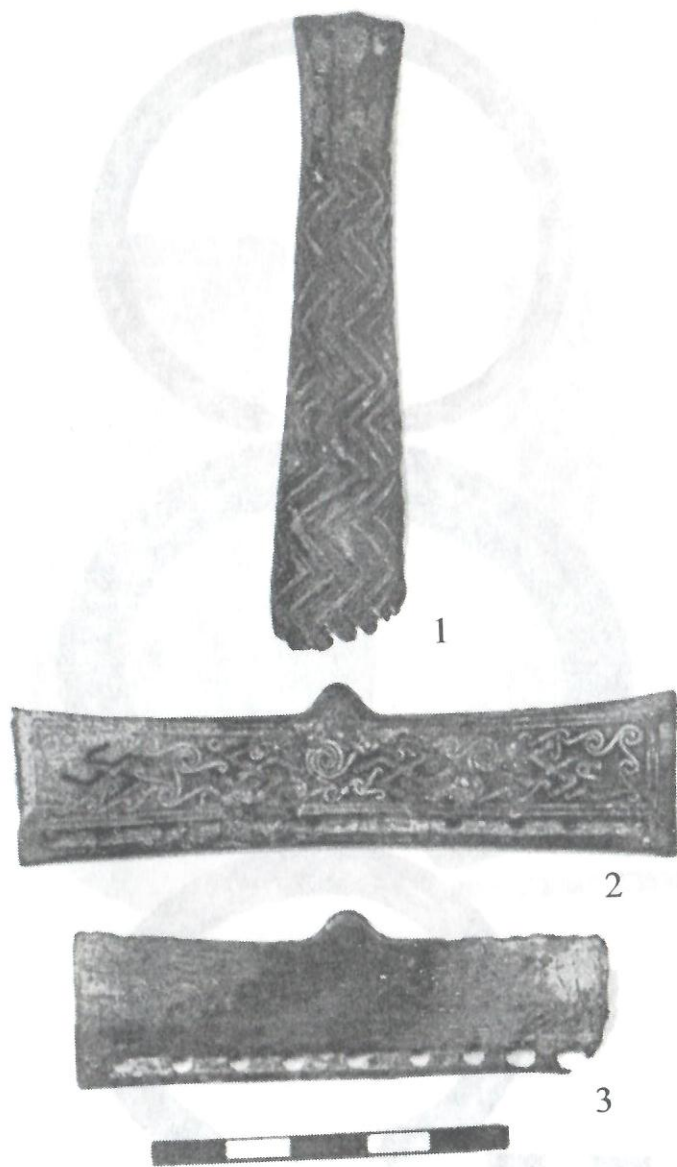

ՅՅԺ. 31

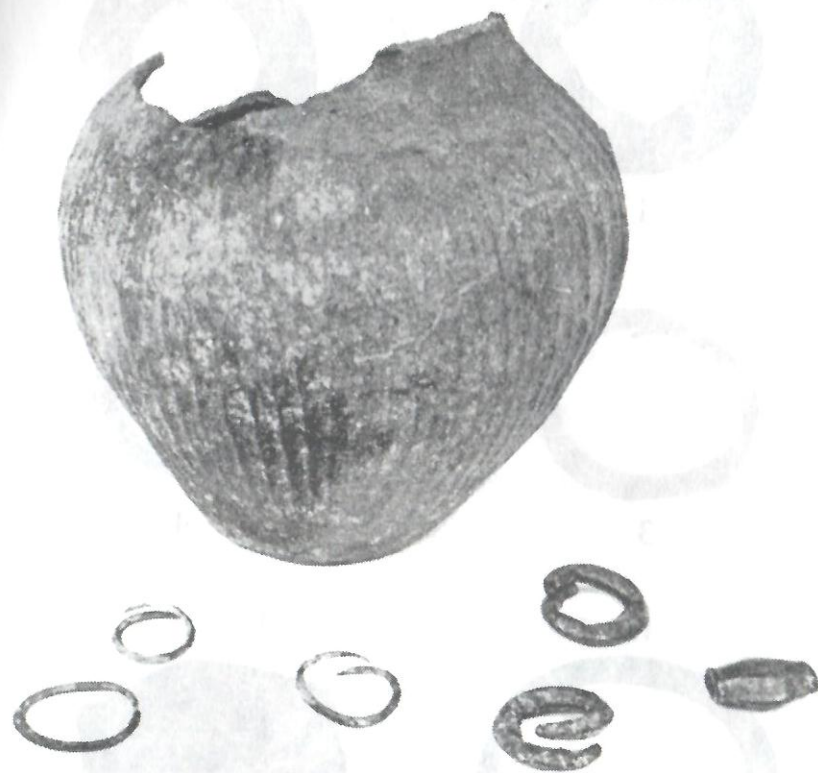

ფიგ. 32

ფიგ. 33

1

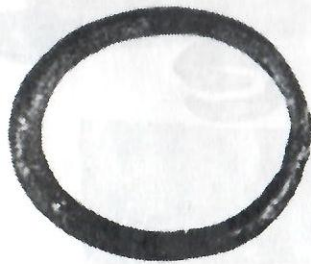
2

3

4

5

6

შეშოკებათა განმარტება

მსკა - მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგი-
ისათვის

სას - საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები

სლს - სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ძეგლები

სიგკ - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული

სმამ, ისტორიის სერია - საქართველოს რესპუბლიკის მეცნი-
ერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფ-
იის და ხელოვნების ისტორიის სერია

სასმავ - ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები

სსმმ - ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმის მთაბე

ფსად - ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АО - Археологические открытия

АС - Археологический сборник

ВВ - Византийский временник

ВДИ - Вестник древней истории

ИГАИМК - Известия Государственной Академии истории матери-
альной культуры

КСИА - Краткие сообщения Института археологии

МАГК - Материалы по археологии Грузии и Кавказа

МИА – Материалы и исследования по археологии
 ОАК – Отчёты Археологической комиссии истории: археологии и
 этнографии АН Грузии им. И.А. Джавахишвили
 СА – Советская Археология
 САИ – Свод Археологических Источников
 САНГ – Сообщения Академии наук Республики Грузии
 СГЭ – Сообщения Государственного Эрмитажа
 ТАИИЯЛ – Труды Абхазского Института Истории, Языка и ли-
 туры им. Д.И.Гулиа
 ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа
 ХКААМ – Художественная культура и археология античного мира

გეოგრაფიულ სახელთა სპიშეპილი

აბანო 54	არნისი 20, 29
აბანოს ხევი 20, 21	არსიანის ქელი 6, 11, 12, 54
აბასთუმანი 21	არუსლო 20
აბელია 32	აგარა 23
ადიგენი 72	აფიანში 28
ადლერი 17, 19	აფხაზეთი 23, 36, 45, 93
აშანთა 23	ალაიანი 21
აშერბაიჯანი 22, 32, 40, 77, 78	ალმოსავლეთი ჭანეთის ქელი 7
აშია 5, 18	აჭანდარა 23
აია 52	აჭარა 6, 7, 11, 12, 13, 15, 24, 26, 32, 36, 43, 46, 47, 48, 50, 70, 72, 76, 79, 83
აკაგრეთა 69, 85	აჭარისწყალი 12, 30, 69, 74, 75
ალგეთის ხეობა 32	აჭარისწყლის ხეობა 10, 11, 12, 13, 33, 35, 50, 69, 75, 86
ალგაი 18	აჭარის მთიანეთი 23, 33
ამბროლაური 46	აჭარა-გურია 8, 49, 91
ამიერკავკასია 18, 19, 20, 22, 28, 30, 34, 43	აჭარა-გურიის ქელი 7, 11
ამირანის გორა 21	აჭარა-იმერეთის ქელი 7, 11, 12
ამუქი 23	ახალსოფელი 23
ანასეული 15, 31	ახალქალაქი 79
ანაგოლია 5, 18, 20, 33, 34, 36	ახალციხე 11, 12, 37
ანკარა 77	ახლო აღმოსავლეთი 29
ანტიგავრი 9	ბაგინეთი 80
არაგვის ხეობა 29	ბათუმი 6, 9, 16, 54, 62, 63, 74, 84, 86
არაქსი 77	ბაიბურთი 11
არგვეთი 19, 23	ბალკანეთი 18
არდისუბანი 21	
ართვინი 9, 36, 43, 66, 67	
არმავირბლური 33	

ბარმაქსიმი 21, 32
 ბარცხანისწყალი 6
 ბაღდადი 60, 79
 ბეკათუბანი 78
 ბერიკლდეები 20, 21
 ბეშთაშენი 21
 ბეშუმი 14
 ბელევეანი 9, 10
 ბიჭვინთა 61
 ბობოყვათი 79
 ბოლორნა 20
 ბორნი ლელე 37
 ბორჯომი 37, 67, 92
 ბოლაშქოში 78
 ბრდაძორი 34
 ბრილი 83
 ზაგრა 61
 გალი 83
 განთიადი 67
 გვარა 68, 69
 გვარჯილას კლდე 28
 გინჩინსკი 88
 გიუმეშჰანე 10, 11
 გოდერძი 12, 42, 50
 გომარეთი 21
 გონიოს კონსტი 6
 გონიო 9
 გორა 20
 გორგეული 10
 გორი 67, 80
 გუაღ-ისუ 23
 გუანდრა 23
 გუბაშეული 72
 გუდაბერტყა 21
 გურია 36, 48, 79, 93
 გურძემი 79
 ჯაბლა გომი 19, 23

ღაიაენი 91
 ღანისპარაული 16
 ღარკვეთი 23, 29
 ღასაულეთი ამიერკავკასია 22
 ღასაულეთი საქართველო 21, 22, 23, 29, 30, 31, 43, 46, 51, 52
 ღალესტანი 88, 90
 ღალესტიეთე 10
 ღებულა 19
 ღელისი 20
 ღეხვა 8
 ღიდაჭარა 16, 50, 53, 69
 ღიდი თუფე 9
 ღიდი იაილეები 10
 ღიდუბე 21, 32
 ღიმი 60, 61
 ღისაგუქუბა 23, 38
 ღნეპრისპირეთი 18
 ღოლმენები 23, 24
 ღუნაისპირეთი 34, 35
 მგეოსი 5, 91
 მგვიპტე 18
 მგროპა 5, 18
 ელარი 33
 ენგური 46
 ერგე 11, 53, 59, 60, 61, 69
 ერკეთი 72
 ესპანეთი 11
 ერნისი 33
 ეშერა 23, 42, 61
 ვაიო 13, 83, 86, 87, 88, 89, 91
 ვაკიჯვარი 67, 79
 ველათი 16
 ზაჰესი 34
 ზედა რუსტა 88
 ზემო ჯოჭო 53, 59, 69
 ზემო სიმონეთი 67, 68

ზენითი 67
 ზესტაფონი 78, 83
 ზედონადადი 10
 ზეგარე 84
 ზედი 21
 ზეგლიდი 79
 ზუნდაგა 74, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 84
 ზურგა 38
 ზღვისპირეთი 5, 14
 ზღუდერი 21
 შაგილონი 67
 თბილისი 84
 თეთრამიწა 23, 30
 თეთრიმღვიმე 23, 28, 30
 თეთრიწყარო 21
 თელოვანი 37, 67
 თერჯოლა 28, 30
 თიკანაური 14
 თლია 80, 82, 88
 თრელიგორა 21, 40
 თრიალეთი 22, 37, 77, 88
 თურქეთი 11, 63
 თხილნარი 62, 63, 66, 67, 68
 თხმორი 46
 შალბუმი 34
 იბერია 39
 ილტო 21
 იმერეთი 36, 78, 91
 იმირის გორა 29
 ირანი 20
 ირემაძეები 24
 ირლანდია 80
 იგალია 11
 ჰავკასიის მთისწინეთი 40
 კავკასია 5, 11, 19, 24, 30, 42, 88, 90

კალოთა 71
 კანლიდადი 11
 კარჩხალი 7, 11
 კარპაგები 18
 კაჭართა 67
 კახაბერი 16
 კახაბრის ვაკე 6
 კახეთი 21, 22, 37
 კახიონური 67
 კელერმესი 83
 კვარცხანი 10
 კვაშტა 74, 84
 კვირიკე 16
 კიკეთი 21, 32
 კინოთი 83
 კირნათი 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 91
 კისტრიში 6, 8, 45, 47
 კისლოვოდსკი 88
 კისტრიკი 31, 38
 კიურდერე 34
 კობალეთი 54
 კოლხა 91
 კოლხეთის ბარი 37, 51
 კოლხეთის დაბლობი 38, 52
 კოლხეთი 6, 8, 11, 22, 23, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 52, 58, 64, 68, 70, 92
 კოლოტაური 32, 33, 35, 74, 75, 89
 კრეტა-მიკესი 17
 კურანის ველი 80
 კურშია 38
 ლავოლესი 29
 ლეჩქოვი 61
 ლეჩხუმი 36, 60, 79
 ლიხნე 61

ლომანქელი 54
 ლოუ 23
 ლურისგანი 83
 მაგაზალია 29
 მაიკოპი 22
 მაკრიალი 9
 მალაქლუ 33
 მამათი 31
 მარადილი 54
 მარნეული 19
 მარცხოვ 22, 86
 მარცხილი 79
 მაშვერა 19
 მახარია 79
 მახო 53, 60, 61
 მახინჯაური 67
 მახუნცეთი 75, 83
 მახვილაური 15, 16, 17, 31
 მაჭარა 23
 მაჭახლის ხეობა 68
 მაჭხეთი 37
 მაჭახელა 8, 68
 მაჭახლისწყალი 10
 მაჭახლის პირი 10
 მეღეძედური 53, 67, 69
 მეღიღელე 40
 მერისი 13, 85, 88
 მერისის წყალი 12
 მერსისი 23
 მესოპოტამია 20, 29, 34
 მესხეთი-ჯავახეთი 22, 37, 40, 50, 92
 მესხეთი 11, 12, 36
 მეფისწყარო 54
 მეხისცხე 36, 77
 მეჯვრისხევი 34
 მთავარანგელო 10, 54

მთიანეთი 89
 მთისწინეთი 8
 მიკენი 87
 მილი 20, 26
 მოსკოვი 82
 მოწამეთა 23
 მტკვარი 19
 მტკვარ-არაქსი 20, 21, 23
 მურვანეთი 63
 მურღული 9, 10
 მუსხი 37
 მულანის ველი 26
 მუსათგვერდი 21
 მღვიმევი 28
 მცირე აზია 80
 მცხეთის გორა 21
 მწვანე კონცხი 6
 მჭადიჯვარი 21
 ნაბელლაგი 54
 ნადარბაზევი 54
 ნამარნე 38
 ნამჭედური 80
 ნაომარი 33, 34, 35
 ნაოხვამუ 38
 ნატანები 7, 8
 ნატახტარი 21
 ნამადრევი 14, 15, 17
 ნამერქეშევი 24
 ნაცარგორა 21, 40
 ნაჭიბერევი 54
 ნახიდრები 32
 ნიხიჭევანი 20, 29, 32
 ნოსირი 38
 ნული 21, 88
 ნუხა-მინგეჩაური 77
 ნუხი 32, 37
 ოდიში 15, 31

ომნი 21
 ოთხარა 23
 ორღუ 36, 43
 ოსეთი 34, 41, 88
 ოფშეკითი 67, 80
 ოჩამჩირე 23, 29, 38
 ოცკაბური 54
 ოქუს-ბადაღალის მთა 9
 ოქუმი 23
 პაკისგანი 80
 პალესტინა 80
 პერევი 78
 პერვომასკი 88
 პილენკოვი 61
 პირველი მაისი 71, 84
 პონგოსის ქელი 7, 9, 11
 პონგოს მთა 9, 17
 შინვალი 20, 21
 რაჭა 36, 83
 რაჭა-ლენხუმი 45, 47, 67
 რიონი 22, 23, 45, 46, 52
 რიონ-ალაზანი 40
 რიონის აუზი 52
 რიონის პირეთი 92
 საასლია 86
 საგვარჯილე 23, 28, 29, 30
 საელიაო 23
 საკაქია 28
 სამგორი 22
 სამერცხლეკლდე 23, 28, 29
 სამელეკლდე 23, 29, 30
 სამეგრელო 36, 79
 სამკოლია 54
 სამთავრო 40, 73, 78, 79
 სამშვილდე 21, 32
 სამცხე-ჯავახეთი 21
 სამხ.-დასავ. საქართველო 5, 6, 7, 14, 18, 41, 44, 45, 48, 50, 53, 70, 72, 73, 80, 81, 84, 91, 92, 93
 სამხ.-აღმ. შავიზღვისპირეთი 16, 48, 49, 51, 61, 80, 91
 სანახშირე 54
 სანიწყალი 54
 სანკტ-პეტერბურგი 77
 სარფი 10
 საქართველო 9, 10, 11, 25, 27, 28, 37, 39, 51, 87, 88, 90
 საღორეთი 53, 71, 72, 74, 84
 საყორნია 11
 საჩხერე 23, 78, 83, 87, 89
 სახალვაში 53, 59, 60, 61
 სახვასკი 54
 სებადალი 10
 სვანეთი 30, 34, 36, 66, 78
 სიალკი 23
 სიონი 20, 26, 29
 სირია 80
 სიხალიძეები 69, 70, 72, 73, 74, 82, 85
 სომხეთი 33, 34, 37, 40, 77, 78
 სოჭი 17, 19
 სოხუმი 67
 სტანიცა 88
 სტირფაზი 88
 სუზა 23
 სურამის ქელი 77
 სურმუმი 60, 61
 სხალთის წყალი 12
 სხალია 15
 ტავრი 9
 ტავროსი 48
 ტალახნარი 30, 31
 ტაშირ-ძორაგეთი 76
 ტელსოტო 29

ტელშიმშარა 29
 ტელხასუნი 29
 ტიანშანი 18
 ტოდანელე 28
 ტრიპოლი 26
 შლე 37, 48, 72
 უკრაინა 37
 ულიანოვკა 20, 29
 უნაგირა 78
 ურალი 18
 ურარტუ 45
 ურბნისი 66, 67
 ურეკი 53, 58, 61, 67, 83, 88, 91
 ური 34
 უჩაგმა 13
 შასკაუ 83, 88
 ფაშისი 45
 ფარცხანაყანევი 67
 ფიჩორი 23
 ფიჭვნარი 38, 80, 88, 90, 93
 ფოტური 54, 55
 ფოტხოვი 77
 ფსოუ 23
 ქარაზი 34
 ქათილი 9
 ქართლ-კახეთი 40
 ქელა 32, 69, 74, 75, 83, 84, 85
 ქელქელი 54
 ქეციქელი 30
 ქვასათალი 21, 88
 ქვაცხელები 21
 ქვაჭარა 28
 ქვახილა 9
 ქვემო არნისი 21
 ქვემო იმერეთი 79
 ქვემო ქართლი 29, 37, 40
 ქიულთეფე 29, 32
 ქობულეთი 16, 47, 53, 59, 60, 61, 71
 ქორეთი 24, 32
 ქუთაისი 30
 ქუთურეთი 54
 ქულბაქები 21, 34
 ღართისკარი 21
 ღორჯომის წყალი 12
 ღორჯომი 33
 ღრემისდელე 54
 ღრმახევისთავი 21
 შაბადლო-ბაღყარეთი 41, 88
 ყათლახისევი 40
 ყანდიდალი 12
 ყარაბაღი 20, 26
 ყარაშალვარი 10
 ყარსი 36, 73, 77, 78
 ყვირილა 22, 23
 ყიზილაჯო 34
 ყიშლა 15
 ყოზანი 41
 ყოროლისწყალი 6, 8
 ყუბანისპირეთი 37
 ყულანურხვა 23
 შავი ზღვა 6, 9, 10
 შავი ზღვისპირეთი 52
 შავშეთის ქელი 6, 7, 10, 11, 12
 შავყანა 54
 შარაბიძეები 63
 შიდა ქართლი 22, 40, 66, 82, 88, 92
 შილა 40
 შომუთეფე 18, 20
 შრომა 23, 67, 79
 შუა აზია 17
 შუამდინარეთი 18
 შუახევი 16, 71

შუღაგერის წყალი 19
 შუღაგერი 20, 26, 29
 შუღაგერის გორა 20
 შუმანეთი 54
 შქერნალი 10
 ჩაისუბანი 53, 71, 72
 ჩაქვისწყალი 6, 8, 47, 71
 ჩაქვი 82
 ჩეჩნეთ-ინგუშეთი 41
 ჩინეთი 18
 ჩირდილა 54
 ჩირუსისწყალი 12
 ჩიხე 78
 ჩიხორი 23
 ჩოლოქი 6, 8, 16
 ჩრდილო კავკასია 31, 90
 ჩხალი 9, 10
 ჩხორთოლი 15
 საგერი 78
 ცარცის გორა 24
 ციალი 9
 ციხილეთი 9
 ციხისძირის კონცხი 1, 66
 ციხია გორა 21
 ციხისძირი 6, 67, 79
 ცუცხვათი 23, 29
 ცხინვალი 78
 ცხუმი 38
 ძაბლავეთი 54
 ძანსული 10, 11
 ძველი აღმოსავლეთი 5
 ძეძუანა 23, 28, 30
 წალკა 22
 წეროვანი 21
 წითელი სოფელი 20
 წინა აზია 5, 17, 18, 20, 22, 34, 35, 91
 წოფი 20
 წებლგუბო 28, 30
 ჭანეთის ქელი 2
 ჭახათი 28
 ჭვანა 16, 71
 ჭვანის ხეობა 72, 73
 ჭვანის წყალი 12
 ჭიათურა 28, 30
 ჭონჭყო 54
 ჭოროხი 6, 8, 9, 10, 16, 45, 46, 48, 50, 53, 54, 60, 63, 68, 69
 ჭოროხის აუზი 5, 6, 9, 10, 11, 14, 17, 36, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 62, 66, 72, 73, 82, 89, 91, 92
 ხასუნა 23
 ხატუსა 77
 ხევი 48, 72, 73
 ხელვაჩაური 16, 30, 53, 68, 83, 85
 ხელთუბანი 20
 ხიზანაანთ გორი 21
 ხირსა 21
 ხიხაძირი 14, 67, 72
 ხოვლე გორა 40
 ხოდი 10
 ხოლდურსე 6
 ხორხა 54
 ხულა 15, 16, 24, 33, 50, 71
 ხუცუბანი 16, 71, 73, 82
 ხრამი 19
 ხრამის დიდი გორა 20
 ხცა 88
 ჯავახი 20
 ჯანჯღნარი 24, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 35, 89
 ჯარმო 17, 23, 29

ჯეითუნი 17
 ჯემდეთ ნასრი 23, 34
 ჯინჭარავი 54
 ჯიხანჯური 16

ჯიხაძეები 54
 ჰალაფი 20
 პასიეთი 24
 პასუნი 20

პირთა საბიძგელო

ბაბაშვიდ* ა. 59
 ალასანია ქ. 7, 8
 Асланов Г. 77
 აფაქიძე ც. 50, 60
 ბაგრატიონი ს. 59
 Бадер Н. О. 29
 Баусевич Л. ф. 7, 11
 ბატონიშვილი ვახუშტი 9
 ბერაძე თ. 9
 ბერიძე მ. 62
 ბერიძე მ. 62
 ბერიძე ნ. და თ. 62
 ბერძენიშვილი ნ. 28
 ბიტელი კ. 36
 ბაბიგაძე ე. 54
 Гамкрелидзе П. Д. 9, 12
 გველესიანი გ. 8
 გობეჯიშვილი გ. 38, 39, 41, 45, 46, 67
 გოგელია დ. 20
 გოგელია მ. 29
 გოგიტიძე ს. 14, 16, 17, 53, 84
 გორგოშაძე რ. 54
 გრიგოლია გ. 75, 84
 ღავითაძე ი. 15, 33, 35
 ღავითაძე ა. 31
 დიასამიძე დ. 8

Deeapozte 77
 ევლია ჩელები 11
 Есаян С. А. 77
 Ваидов Р. 77
 ვახუშტი ბატონიშვილი 4
 თაყაიშვილი ე. 78
 თუშაბრამიშვილი დ. 28, 31
 Иессен А. А. 6, 10, 36, 43, 51, 67
 იესუნი ნ. 42, 43, 49, 66
 ივაშენკო მ. 42, 67
 ინაიშვილი ა. 50
 Ионег. 77
 იოსელიანი ა. 71
 ირემაძე ალ. 24
 ირემაძე 83
 ქალანდაძე ა. 41, 67
 კახაბერიძე მ. 54
 კახიძე ა. 15, 16, 24, 69, 70, 72, 84, 85, 89, 91
 კახიძე ნ. 69
 კეცხოველი ნ. 8
 კვირკველია რ. 37
 კვირკველია მ. 9, 12
 კიტელი ბ. 67
 კომახიძე დ. 15
 კრუწოვი ვ. 5
 კუტალეიშვილი მ. 9

Куртин Б. А. 34, 43, 51, 67, 77, 78, 79, 80
 Личели В. К. 37
 ლორთქიფანიძე თ. 51, 52, 53
 ლორთქიფანიძე გ. 67
 მამულაძე მ. 15, 16, 24, 70, 72, 74, 84
 Манджгаладзе Д. В. 9
 Мартиросян А. А. 77
 მარუაშვილი ლ. 8, 10, 12
 მამალაძე ვ. 72
 მახაჭაძე ფ. 85
 მახაჭაძე ნ. 86
 მახაჭაძე თ. 85, 86
 მახაჭაძე ი. 85
 მახაჭაძე ე. 86
 მეღიქიშვილი გ. 45, 49, 51
 მეშხანისოვი ი. 42
 მინდიაშვილი გ. 22
 მირცხულავა გ. 22
 მიქელაძე თ. 49, 51
 Мунчаев Р. М. 20, 30
 მუსხელიშვილი ლ. 42
 Насидзе Г. 37
 ნებიერიძე ლ. 29
 სეიძე კ. 8
 სიორაძე გ. 67
 სიფარაძე ნ. 8, 12
 სიფარაძე ს. 85
 ორჯონიკიძე ა. 22
 პახომოვი ე. 67
 ძან მურიე 10
 რამიშვილი ა. 35, 39, 49, 50, 53, 58, 59, 67, 71, 72, 79, 83, 84
 რამიშვილი რ. 75
 საბაშვილი მ. 8
 სახაროვა ლ. 42, 67

სირაბიძე მ. 84
 სისარულიძე ვ. 53
 Техов Б. В. 80, 82, 88
 ტრუბნაკოვა ნ. 67
 შმაკოვი პ. 42
 შანცხავა ლ. 75
 ფარტენაძე ნ. 32, 74
 ფარტენაძე ვ. 74, 75
 ფალავა მ. 62
 ფევაძე გ. 62
 ფუთურიძე გ. 11
 ფხაკაძე გ. 24, 29, 31
 ქობულელა ბ. 75
 ქორიძე დ. 34, 37, 39, 47, 48, 53, 58, 59, 60, 67, 77, 78, 79, 80, 81
 ღამბაშიძე თ. 37, 46, 47, 67
 ღამბაშიძე ი. 37, 44, 51
 შალიკაძე ა. 54
 შანიძე თ. 15
 შმიდტი გ. 87
 ჩართოლანი მ. 31, 34, 78
 ჩიკვაძე ი. 85, 86
 ჩიკვაძე ნ. 85
 ჩიგაია გ. 67
 ჩუბინაშვილი გ. 78
 ძველია მ. 9, 12
 ძიბიგური ლ. 68
 წერეთელი ლ. 28
 წულაძე ა. 11
 ჭელიძე დ. 20
 ჭილაშვილი ლ. 67
 ჭილაძე დ. 29
 Хачатрян Т. С. 77
 ხახუტაიშვილი დ. 84
 ხოშტარია ნ. 67
 ჯავახიშვილი ალ. 8, 72
 ჯავახიშვილი გ. 31

ჯანაშია ს. 43
 ჯაფარიძე ო. 22, 34, 36, 37, 39, 41, 44, 45, 58, 67, 78, 87, 88
 ჯიბუტი ნ. 8, 12

ნიმთთა საპიუბელი

აბზინდა 72, 75, 81
 ამულეტი 17
 ანატკეცი 14, 15, 24
 ბარი 66, 93
 ბრინჯაოს დანა 24
 ბრინჯაოს ცული 37, 38, 41, 54, 55, 56, 68, 72, 75, 83
 ბრინჯაოს ზოდი 65, 71
 ბრინჯაოს სამკაულები 90
 ბრტყელი ცული 46, 75, 79, 80, 82
 ღანა-სახოკი 14
 დანისებური იარაღი 29
 დერგი 25, 39
 დერგისებური ჭურჭელი 39
 დოქი 88, 91
 ეშვის ვახვრეტილი საკიდი 17
 მავსამკაული 87
 თიხის ჯამი 33
 თიხი 17, 23, 29, 37, 38, 44, 46, 47, 49, 68
 მრმის რქის ცული 29
 ისრისპირი 16, 23, 28, 29, 30, 31
 ქანელურებიანი დოქი 88, 89
 კეცი 25, 26
 კვერთხის თავი 29
 კვირისგავი 23
 კოვზი 29
 კოლხური ცული 37, 44, 46, 48, 49, 50, 53, 59, 60, 61, 63, 66, 68, 69, 70, 72, 73
 კოლხური ცულის ყალიბი 81
 კოჭობი 32
 ლამელა 14, 15
 მახათი 28
 მახვილი 40
 მშვილდისარი 30
 მძივსაკიდი 87
 ნამგალი 38, 44, 68
 ნაომარის ცული 32
 ნუკლეუსი 14, 15
 ნემსი 28
 პინცეტი 72
 რეტუშორი 28
 რგოლი 41, 75, 82, 86, 88
 საბეგველი 24
 საბერველი 30
 სადგისი 24, 25, 28
 სათილელ-სატეხი 17
 სათხრელი 29
 საკიდი 29, 40
 საკინკე 41, 72
 სამაჯური 23, 41, 75, 80
 სამეთუნეო ჩარხი 39
 საპრიალებელი 26, 28, 29
 სარტყელი 41, 73
 სატრყლის აბზინდა 82
 სასაფეთქლე ხვია 84, 86, 87, 88
 სატეგარი 40, 41

სატეხი 40
 საფხეკი 14, 15
 საჩიჩქნი იარაღი 28
 საწაფი 17, 23
 საწნახელი 75
 სახენელი 23
 სახვრეტი 24, 26, 27, 28, 29
 სეგმენტისებური იარაღი 37, 48, 64, 65, 66, 67, 68, 71
 ტეშუბის ქანდაკება 77
 ტოლჩა 39
 შიბული 41
 ქალის სკულპტურა 27
 ქვის საბერველი 17
 ქვის ცული 11, 12, 14
 ქილა 25, 26, 32, 39
 ქოთანა 39, 85, 86
 ჭელსაბამი 41
 ყუაღაქანებული ცული 33, 34, 58
 ყუაყვერიანი ცული 48, 70, 71, 72, 73, 84, 91
 ყუამილიანი ცული 58, 59, 83
 შუბი 23, 72
 შუბის პირი 28, 72
 შურულელის ქვა 24, 30
 შტამპი 24
 ჩასართები 23
 ჩაქუჩისებრი იარაღი 29
 მული 15, 17, 34, 40, 41, 48, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 67, 69, 72, 77, 78, 82, 91
 წალდი 38, 46, 49, 68, 71, 83, 93
 ხელშუბის პირები 72
 ჯამი 39

სარჩევი

წინასიტყვაობა	3
ჟორღის აუზის გეოგრაფიული გარემო	5
ჟორღის აუზის ქვის ხანის ძეგლები	14
ენეოლით-ალტერდინგარს ხანა სამხრეთ-დასავლეთი	
სამხრეთ-დასავლეთი	18
ჟორღის აუზი – კოლხური კულტურის უძველესი კერა	36
კირნათის განძი	53
თხილნარის განძი	62
გვარას ცული	68
სიხალიძეების განძი	69
ზუნდავის განძი	74
ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფელ ვაიოდან	83
რეზიუმე (ინგლისურ ენაზე)	93
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	101
ტაბულების აღწერილობა	109
THE LIST OF ILLUSTRATIONS	110
ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ	111
შემოკლებათა განმარტება	
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ	113
გეოგრაფიულ სახელთა საკითხავი	115
პირთა საკითხავი	122
ნოვითა საკითხავი	124

გამომცემი რედაქტორი	ჯემალ ხოვარია
მხატვრული რედაქტორი	გურამ გუგუშვილი
ტექნიკური რედაქტორი	რობერტ ლომიძე
ურსის კორექტორი	ნანული წილოსანი
კორექტორი	გულნარ საგინძე
დამკვეთი	მალხაზ შალვა
ოქრატორი	მარიკა ლაშვი

ბელოწერილია დასაბეჭდად 11.07.2000
 ქალაქის ზომა 60X84 1/16
 სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 7,9
 ფიზიკური თაბახი 10
 შეკვ. №26
 ტირაჟი 300

ფასი სახელშეკრულებო

ს.ს. „გაეროცემლობა აჭარა“, ბათუმი, გოგებაშვილძის, 24

ს.ს. „გაეროცემლობა აჭარა“ კოლმეგრავიუმი ცენტრი, კოსტავას, 5